VÅRT FOLKS HISTORIA

I

C. HALLENDORFF:

VÅRT FOLKS HISTORIA

INTILL 1660

FEMTE, NÄSTAN OFÖRÄNDRADE, UPPLAGAN

STOCKHOLM. P. A. NORSTEDT &
SÖNERS FÖRLAG

Förord till tredje upplagan (1910).

Den nu utkommande tredje upplagan av *Vårt folks historia* är i fråga om tiden före 1660 i allt väsentligt ett omtryck av samma arbetes andra upplaga, med rättande av några smärre felaktigheter (mest ortografiska), som i denna observerats. Jag tillåter mig därför att här i huvudsak upprepa, vad som yttrades i efterskriften till andra upplagan.

Under revideringen av *Vårt folks historia* har jag emellanåt sagt mig: »detta kommer nog en och annan att finna väl vidlyftigt». Det är tvivelsutan en rätt allvarlig anmärkning mot en lärobok i historia, att den är för lång, därest den stora längden vållas av onödigt hopade fakta och data, samt ifall boken uppträder med krav att noga bli inlärd sida för sida. Vid föreliggande arbete har det emellertid stadse varit min strävan att begränsa de meddelade sakuppgifterna till sådant, som synes vara nödvändigt att känna för den svensk, som önskar i någon mån förstå, hur hans folks nutid utvecklat sig ur dess forntid. Sakuppgifternas mängd har sålunda icke vållat, om denna framställning ter sig något vidlyftig, utan detta har förorsakats genom mitt bemödande att meddela sakmaterialet i en sådan berättelseform, att utvecklingsgången skulle vara begriplig för den studerande även utan breda kommentarer från lärares sida.

Härav följer, att jag alldeles icke tänker mig, att denna bok skall alltigenom inläras i till längden ungefär lika utanläxor. Ett sådant studiesätt bör väl knappast ifrågakomma med mognare elever. Såvitt jag kan döma av mina egna lärareerfarenheter, nödgas man alltid att ganska ojämt fördela stu-

dietiden och studiearbetet, så att vissa partier kräva ett långsamt genomarbetande med ständigt upprepande gång från gång av det förut sagda, under det att andra partier kunna snabbt och under ringa ansträngning genomgås. Och likväl händer det, att man i läroboken finner bägge slagen behandlade med ungefär samma mått av vidlyftighet, såvitt icke rent av de svårare partierna äro återgivna med en schematisk knapphet, som yttermera ökar mödan av deras studerande. För egen del har jag i föreliggande framställning eftersträvat koncentrering kring de delar av vår historia, som synts vara av största betydelsen, och som tillika pläga mest vålla svårigheter för skolungdomen. Jag har t. ex. ansett Gustav I:s inre reformverksamhet vara betydligt viktigare och även besvärligare att rätt fatta än bondeupproren under hans regeringstid. Likaså har den samhällsomdaning, vilken Sverge under 1600-talet undergick såsom följd av storpolitiken och krigen, synts mig kräva en minst så utförlig redogörelse som krigshändelserna själva.

Men skildringen av en inre omdaningsprocess, som allenast långsamt och småningom avsätter gripbara resultat, ägnar sig helt naturligt ej att inläras på samma sätt som berättelsen om dramatiskt upprullade händelser. Jag föreställer mig därför, att läraren får efter eget omdöme utsovra, vad som bör i vanlig läxform studeras, och vad som bör å lärorummet läsas kursivt under observerande av de viktigaste huvudpunkterna. Naturligtvis medför detta en del mera besvär, än när man kort och gott föreskrev läxa »därifrån och dit» samt fordrade, att de angivna bladen skulle läsas rubb och stubb. Så lättvindigt lär emellertid numera ingen lärare skilja sig från uppgiften att förbereda en följande lektion.

Hela framställningen av Sverges och den övriga Nordens öden fram till Margaretas union bör enligt min mening övervägande läsas kursivt under lärarens kommentarer och med begagnande av det belysande material, som kan vinnas ur planschverk och texteditioner samt ur eventuellt tillgängliga museisamlingar. På så sätt torde man bäst få någon behållning av den kulturhistoriska översikt, vilken enligt gällande läroverksstadga skall utgöra en inledning till de följande skedenas historia. Först sedan vår historia med 1400-talets början fått mera personligt liv, ägnar den sig i egentlig mening för minnesstudium, och det är därför med denna period, som på gymna-

sialstadiet ett verkligt inlärande torde böra begynna; att sätta begynnelsepunkten så sent som vid Gustav Vasas befrielseverk förefaller desto mera obefogat, som kung Göstas hela nydaningsarbete måste ses mot bakgrunden av unionstidens kamp om makten. Men även vid berättelsen om de senare tiderna krävas ofta resonerande utredningar, väsentligen lämpade för genomläsning på angivet sätt. Sådana partier i denna lärobok äro t. ex. avdelningarna om de svenska stormännen vid unionstidens slut (s. 89—92), Sverges ställning vid år 1521 (s. 113—116), Gustav Vasas styrelsesätt (s. 130—137), den inre utvecklingen under Gustav Adolf (s. 177—191), högadelns välde på 1600-talet (s. 219—222). För att markera, att dessa partier ej få överhoppas utan böra så läsas, att deras huvudinnehåll fattas och bevaras, har jag ej velat i typografiskt hänseende skilja dem från den övriga framställningen. Att inledningen (s. 1—6) uteslutande är avsedd för genomläsning, torde vara självklart.

Ännu ett ord! Det har gjorts en del invändningar mot den av mig tillämpade periodindelningen. Jag har verkligen aldrig varit nog förmäten att ifrågasätta, att denna skulle vinna allas erkännande. Men jag tror det vara ganska gagneligt, att de, som studera historia, tämligen från början få inpräglat hos sig, att all dylik uppdelning av den historiska utvecklingen allenast har relativ betydelse. Det förråder en synnerligen ohistorisk uppfattning, när man ordar om »nyare tidens andra tidevarv» såsom något absolut fastslaget. Tron på, att epokerna städse måste vara desamma, huru mycket än i övrigt uppfattningen om de historiska händelsernas sammanhang och inre betydelse växlar, medför ett schematiserande av historien, som fullkomligt saknar motsvarighet i verkligheten.
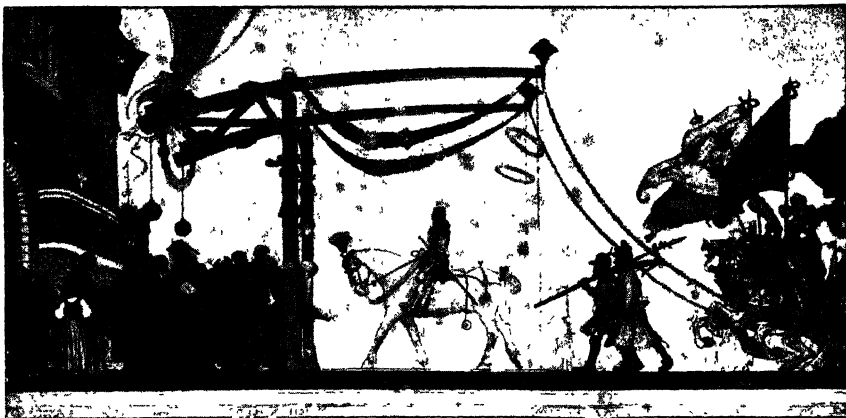
Fig. 1. Gustav Vasas intåg i Stockholm.
Förslag till freskmålning av Carl Larsson.

INLEDNING.

Odling eller kultur. Egendomlig för människan i hennes förhållande till naturens övriga varelser är hennes förmåga att kuva naturen till sin tjänst. Många av djuren äro ju genom de yttre sinnenas skärpa, genom snabbhet och styrka eller genom någon särskild egenskap t. ex. giftighet människan överlägsna eller för henne farliga. Men ensam av alla har människan förstått att skaffa sig verktyg eller redskap, med vilka hon kunnat avvärja farorna och vända naturens starkare krafter till sin nytta. När hon så söker behärska och begagna naturens olika företeelser, skapar hon *odling* eller *kultur*.

Av några vassa stenflisor och en trädgren tillverkar vilden en kniv, en yxa eller ett kastvapen. Med dessa dödar han ett villebråd, som han ej förmådde fånga med blotta händerna, och flår av dess hud för att själv få ett skydd mot kölden; köttet förtär han, stundom rått men hellre på något vis anrättat, varvid han drager nytta av en naturkraft, för vilken djuren blott hysa stum fasa, elden. Med hjälp av sina enkla redskap och elden reder han sig en boning, där han trotsar även den bistraste vinterkyla,

urhålkar en trädstam för att sätta över breda vattendrag och röjer kanske rent av ett stycke skogsmark för att odla någon nyttig växt. Allt detta är prov på kultur, ehuru visserligen en mycket lågt stående (primitiv) sådan.

Blott småningom och genom ständigt upprepade försök har människan nått därhän, att hon kunnat taga så gott som alla naturens krafter och rikedomar i sin tjänst. Från de första enkla stenredskapen hava vi hunnit fram till våra dagars fulländade verktyg och konstrika maskiner. I stället för jordkulor och träskjul bygger människan numera storslagna palats, och i stället för de första klädespersedlarna av hudar och löv hava vi vår tids konstfullt vävda och förfärdigade dräkter. Ur de tafatta försöken att med några raska streck avbilda ett djur eller en människa har
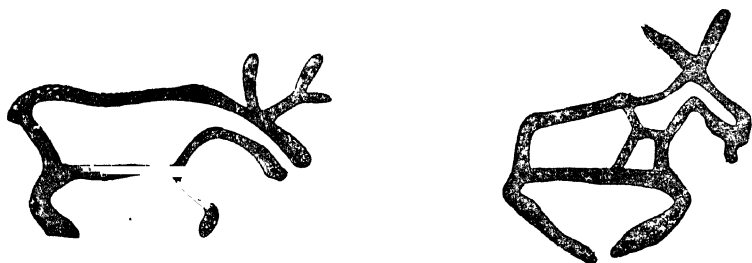
Fig. 2. Hällmålning (Härjedalen).

senare tiders glänsande bildkonst utvecklat sig. Då man förr på sin höjd förstod att med en bränd och ristad trästicka (budkavle) till närmaste grannar sända en ofullkomlig antydan om någon märklig händelse, en fara eller dylikt, förmå vi nu genom skrift och boktryck samt genom sådana medel som telegraf och telefon snabbt och utförligt meddela oss med hela världen och t. o. m. med avlägsen framtid.

Det består i själva verket ett oavbrutet sammanhang mellan de första ansatserna till odling och våra dagars högt uppdrivna kultur. Man har nämligen undan för undan lärt känna bättre medel och metoder för arbetet (ex. å utveckling: redskap av ben, trä och sten — av koppar och brons — av järn och stål; arbete med handkraft eller dragare — med vattenkraft och vind — med ånga och elektricitet). Varje sådant framsteg har underlättat män-

niskans strävande att nyttja naturens tillgångar för sitt gagn och har sålunda medfört ett höjande av odlingen. Men det har också hänt, att yttre hemsökelser (missväxt och hungersnöd, farsoter, krig o. dyl.) eller de enskilda personernas försumlighet vållat ett hejdande av odlingsarbetet. Så har odlingen varit underkastad ständiga förändringar, som än varit av gynnsam, än av skadlig art.

Historia. Odlingens förändringar, odlingens eller kulturens utveckling, hava pågått, så länge människor strävat att förbättra sina villkor. *Historien* är berättelsen om kulturutvecklingen. Historiens uppgift är sålunda att skildra, huru människan från sin primitivaste ståndpunkt under skiftande öden nått fram till vår tids blomstring. All historia är därför kulturskildring, kulturhistoria.

Den mänskliga kulturen är emellertid så omfattande, att ingen historia kan teckna den i hela dess sammanhang och fullständigt. Först och främst ha olika trakter av jordklotet erbjudit mycket olika betingelser för odlingen. I områden, rikt gynnade av naturen som Medelhavsländerna, Indien och Kina, ha de där bosatta människorna ganska snabbt nått till en hög kultur; Nordeuropas kargare nejder, de ofruktbara ökentrakterna i Afrikas och Asiens inre samt de av en alltför övermäktig växtlighet kännetecknade ekvatorialländerna ha däremot erbjudit så stora svårigheter, att odlingsarbetet där endast fortskridit långsamt eller rent av blivit hämmat. Skilda länder och olika folk ha alltså nått olika långt i odling samt utvecklat sig skiljaktigt. Historien måste därför främst syssla med de olika folkens öden och utveckling.

Oss svenskar intresserar det naturligtvis närmast att lära känna vårt eget folks historia. Emellertid lever intet folk så avskilt, så ensamt för sig, att det icke mottager starka intryck och påverkningar av andra. Historien om svenska folkets utveckling blir därför icke blott en berättelse om, hur svenskarna förstått att nyttja de medel och förmåner, som naturen i deras land erbjudit dem, utan den måste även handla om det inflytande, som andra folk övat på svenskarna och dessa å sin sida övat på andra. Våra förbindelser ha självklart varit starkast med de sambesläktade grannarna, de övriga skandinaviska folken, men de ha även varit livliga med Europas flesta andra folk. Sverges historia är så en del av Skandinaviens historia men också av hela Europas historia.

Historien om Sveriges och svenskarnas kultur eller om något annat folks utveckling bör egentligen fästa sig vid alla de skiftande områden, som kulturarbetet omfattar. Den bör skildra, hur mark har brutits, jorden odlats och lantbruket alltmer förbättrats ända till nuvarande tid. Den bör även berätta, huru hantverk, industri, handel, sjöfart och övriga näringar från en ringa begynnelse utvecklat sig, liksom också huru folkets bostäder, klädedräkt och dagliga seder småningom förändrats (näringshistoria och sedeskildring). Men vid sidan av denna yttre eller materiella odling måste den fästa sig vid den andliga odlingen. Dit hör, huru den religiösa tron och gudsdyrkan utvecklat sig, hur bildningen gynnats och befordrats, hur vetenskap och skön konst småningom kunnat uppblomstra (religions- och kyrkohistoria, bildnings-, litteratur- och konsthistoria). Framförallt hör dit berättelsen om folkets strävan att genom lagar ordna den inre, fredliga verksamheten på alla dessa områden samt att med vapnen trygga detta arbete mot andras övervåld (politisk historia). Det är emellertid omöjligt att i en något så när kort framställning dröja lika mycket vid alla dessa sidor. Samtliga beröras de mer eller mindre av folkets politiska arbete. När vi studera vårt folks politiska historia, få vi sålunda tillfälle att något taga kännedom av de viktigaste framstegen även inom den materiella kulturen och på det andliga livets alla områden.

Historiens källor. Det är slutligen omöjligt att få lika vidlyftiga och lika säkra upplysningar om utvecklingens förlopp under alla tider, detta på grund av de historiska källornas natur. *Historiens källor* kallas de hjälpmedel, genom vilka vi kunna skapa oss en bild av flydda tiders händelser och villkor. Dessa hjälpmedel kunna i det hela delas i två grupper: 1) *fornlämningar,* d. v. s. föremål, som tillhört den gångna tiden och kommit till genom de då levande människornas arbete (t. ex. byggnader, gravar, redskap och vapen, inskrifter, beseglade riksdagsbeslut), samt 2) *berättelser* av samtida eller senare levande personer. Ju avlägsnare en tid ligger från vår egen, desto fåtaligare äro i regel fornlämningarna och desto knapphändigare berättelserna om dess händelser, ty under mellantiden har det mesta förstörts. För de allra äldsta tiderna, innan skrivkonsten var känd eller mera allmänt i bruk, sakna vi alla berättelser och hava blott

kvar sådana fornlämningar som rester av byggnader, gravar, redskap och vapen. Vår kunskap om dessa första tider blir sålunda begränsad till kännedom om det dagliga livets seder och bruk; om personerna och händelserna få vi först upplysning, sedan skriftliga källor (vare sig fornlämningar eller berättelser) börjat förekomma.

För Sveriges historia finnas fornlämningar, vilka av *fornforskningen (arkeologin)* beräknas härstamma ända från omkr. 8000 år före Kristi födelse. Sådana fornlämningar med inskrift i bild eller ord börja dock först långt senare, (se nedan s. 9 om hällristningarna, vilka sakna skrift, samt s. 11 om runorna), och de första berättelserna av någon utförlighet äro ännu åtskilligt yngre (se nedan s. 15 f. om Ansgars' liv och om Mäster Adams skildring). Ända till fram på 1400-talet e. Kr. äro de skriftliga källorna för vår historia ganska knapphändiga.

Nordens natur och läge. Skådeplatsen för vårt folks historia är i främsta rummet det område, som plägar nämnas *Skandinavien,* d. v. s. den skandinaviska halvön, den jutska halvön och de danska öarna, men därjämte även grannländerna i öster och söder. De nordiska länderna äro i jämförelse med Europas övriga nejder kargt begåvade: jordmånen i det hela mager och svårbrukad, klimatet hårt med kort sommar och långt vintermörker. Träget arbete kan dock även här avtvinga jorden ganska rika skördar; bergens malm, skogarnas trä, strömmarnas fisken och forsarnes vattenkraft äro källor till rikedom, därest de tillvaratagas rätt. Nordens natur uppfordrar sålunda dess invånare till strävsamhet och flit. En särskild sporre till vakenhet hava nordborna även fått genom deras länders geografiska läge. De nordiska halvöarna äro belägna kring sunden mellan tvenne hav (Bälten och Öresund, Kattegatt och Skagerack). *Östersjön,* där ett flertal av den stora slaviska slättens och Nordtysklands floder mynna ut, är den naturliga samlingspunkten för dessa länders rika produkter. *Nordsjön* är ett motsvarande naturligt centrum för samfärdseln mellan de Brittiska öarna och Västeuropas fastland. Bägge dessa stora vatten ha sedan de avlägsnaste tider varit livligt besökta av sjöfarare, fiskare och köpmän; genom de sammanbindande sunden ha alltid gått starkt befarna stråkvägar, och många makter ha av ålder tävlat om överväldet här. Ehuru de nordiska folken sken-

Historien om Sveriges och svenskarnas kultur eller om något annat folks utveckling bör egentligen fästa sig vid alla de skiftande områden, som kulturarbetet omfattar. Den bör skildra, hur mark har brutits, jorden odlats och lantbruket alltmer förbättrats ända till nuvarande tid. Den bör även berätta, huru hantverk, industri, handel, sjöfart och övriga näringar från en ringa begynnelse utvecklat sig, liksom också huru folkets bostäder, klädedräkt och dagliga seder småningom förändrats (näringshistoria och sedeskildring). Men vid sidan av denna yttre eller materiella odling måste den fästa sig vid den andliga odlingen. Dit hör, huru den religiösa tron och gudsdyrkan utvecklat sig, hur bildningen gynnats och befordrats, hur vetenskap och skön konst småningom kunnat uppblomstra (religions- och kyrkohistoria, bildnings-, litteratur- och konsthistoria). Framförallt hör dit berättelsen om folkets strävan att genom lagar ordna den inre, fredliga verksamheten på alla dessa områden samt att med vapnen trygga detta arbete mot andras övervåld (politisk historia). Det är emellertid omöjligt att i en något så när kort framställning dröja lika mycket vid alla dessa sidor. Samtliga beröras de mer eller mindre av folkets politiska arbete. När vi studera vårt folks politiska historia, få vi sålunda tillfälle att något taga kännedom av de viktigaste framstegen även inom den materiella kulturen och på det andliga livets alla områden.

Historiens källor. Det är slutligen omöjligt att få lika vidlyftiga och lika säkra upplysningar om utvecklingens förlopp under alla tider, detta på grund av de historiska källornas natur. *Historiens källor* kallas de hjälpmedel, genom vilka vi kunna skapa oss en bild av flydda tiders händelser och villkor. Dessa hjälpmedel kunna i det hela delas i två grupper: 1) *fornlämningar,* d. v. s. föremål, som tillhört den gångna tiden och kommit till genom de då levande människornas arbete (t. ex. byggnader, gravar, redskap och vapen, inskrifter, beseglade riksdagsbeslut), samt 2) *berättelser* av samtida eller senare levande personer. Ju avlägsnare en tid ligger från vår egen, desto fåtaligare äro i regel fornlämningarna och desto knapphändigare berättelserna om dess händelser, ty under mellantiden har det mesta förstörts. För de allra äldsta tiderna, innan skrivkonsten var känd eller mera allmänt i bruk, sakna vi alla berättelser och hava blott

kvar sådana fornlämningar som rester av byggnader, gravar, redskap och vapen. Vår kunskap om dessa första tider blir sålunda begränsad till kännedom om det dagliga livets seder och bruk; om personerna och händelserna få vi först upplysning, sedan skriftliga källor (vare sig fornlämningar eller berättelser) börjat förekomma.

För Sveriges historia finnas fornlämningar, vilka av *fornforskningen (arkeologin)* beräknas härstamma ända från omkr. 8000 år före Kristi födelse. Sådana fornlämningar med inskrift i bild eller ord börja dock först långt senare, (se nedan s. 9 om hällristningarna, vilka sakna skrift, samt s. 11 om runorna), och de första berättelserna av någon utförlighet äro ännu åtskilligt yngre (se nedan s. 15 f. om Anskars' liv och om Mäster Adams skildring). Ända till fram på 1400-talet e. Kr. äro de skriftliga källorna för vår historia ganska knapphändiga.

Nordens natur och läge. Skådeplatsen för vårt folks historia är i främsta rummet det område, som plägar nämnas *Skandinavien*, d. v. s. den skandinaviska halvön, den jutska halvön och de danska öarna, men därjämte även grannländerna i öster och söder. De nordiska länderna äro i jämförelse med Europas övriga nejder kargt begåvade: jordmånen i det hela mager och svårbrukad, klimatet hårt med kort sommar och långt vintermörker. Träget arbete kan dock även här avtvinga jorden ganska rika skördar; bergens malm, skogarnas trä, strömmarnas fisken och forsarnes vattenkraft äro källor till rikedom, därest de tillvaratagas rätt. Nordens natur uppfordrar sålunda dess invånare till strävsamhet och flit. En särskild sporre till vakenhet hava nordborna även fått genom deras länders geografiska läge. De nordiska halvöarna äro belägna kring sunden mellan tvenne hav (Bälten och Öresund, Kattegatt och Skagerack). *Östersjön*, där ett flertal av den stora slaviska slättens och Nordtysklands floder mynna ut, är den naturliga samlingspunkten för dessa länders rika produkter. *Nordsjön* är ett motsvarande naturligt centrum för samfärdseln mellan de Brittiska öarna och Västeuropas fastland. Bägge dessa stora vatten ha sedan de avlägsnaste tider varit livligt besökta av sjöfarare, fiskare och köpmän; genom de sammanbindande sunden ha alltid gått starkt befarna stråkvägar, och många makter ha av ålder tävlat om överväldet här. Ehuru de nordiska folken skan-

bart bott och bo i en avkrok av Europa, ha de i själva verket befunnit sig i medelpunkten av en stark tävlan om handelsväldet och om det politiska inflytandet. Vilken betydelse detta haft för dem, skönjes granneligen av deras historia.

De nordiska folken och deras stamfränder. De nordiska folken, *svenskar, norrmän* och *danskar,* bilda den s. k. *nordgermanska* eller *skandinaviska* grenen av germanernas stora folkstam. Till samma stam räknas även *östgermanerna* eller de gotiska folken (öst- och västgoter), vilka under den stora germanska folkvandringen inträngde i det romerska riket och där sammansmälte med andra folkslag (i Italien, södra Frankrike och Spanien), samt *västgermanerna* (franker, longobarder, sachsare m. fl.), vilkas ättlingar ännu finnas i Frankrike, Italien, Tyskland och England. Var alla dessa germaners gemensamma urhem varit beläget, kan ej avgöras. Somliga lärde söka det österut åt Svarta havet till, andra vilja, efter vad det synes med bättre skäl, finna det kring Östersjöns sydvästra vattendrag, d. v. s. i Skåne och på de danska öarna. Säkert är blott, att när romarna under seklen närmast före och efter Kristi födelse kommo i livligare beröring med germanerna, bebodde dessa ett område, som i väster nådde till Rhen, i söder till de sydtyska bergen och mot sydöst räckte ända ned mot Svarta havet; deras yttersta bosättningar mot norr voro de nordiska folkens.

DEN FÖRHISTORISKA TIDEN.

Nordens bebyggande. Nordens folk inträdde sent i historien. Kort före slutet av det första årtusendet efter Kristi födelse få vi genom deras beröring med andra folk sådana upplysningar om dem, att vi i någon mån kunna lära känna deras öden. Då hade de emellertid med all säkerhet redan under många årtusenden varit bosatta inom de nordiska landen.

Fornlämningarna från dessa äldsta tider giva vid handen, att så länge som Norden ägt befolkning, har sannolikt samma folkstam här varit bosatt. När denna stam, våra förfäder, först utbredde sig i landet, voro naturförhållandena i många hänseenden andra än i våra dagar. Väldiga skogar funnos, där nu sedan århundraden är röjd bygd, många sjöar hade betydligt högre vattenstånd och därför även väsentligen större yta än nu. Dessa stora vattendrag utgjorde förträffliga förbindelseleder, och bosättningen ägde därför i regel rum längs efter dem, på de öppna slätter, som utbredde sig vid deras stränder. Sålunda befolkades de danska kusterna: östra Jutland allt ifrån Slien nordhän, öarna, Skånes slättland med angränsande kusttrakter av Blekinge och Halland. Sveriges första inbyggare utbredde sig dels kring Vänern och Vättern, där folknamnen *väst-* och *östgötar* senare uppkommo, i Värend (Småland), längs Kalmarsund, på Öland och Gottland, dels också kring Hjälmaren och Mälaren (*svearna,* bland vilka märkas upplänningar, västmän, södermän och närkingar). Mycket tidigt ha svenskar nått till Finland; de bosatte sig då längs södra delen av Bottniska viken och vid Finska viken, sannolikt förr, än det finska folket (av asiatiskt ursprung) nådde till dessa trakter. De äldst befolkade norska bygderna torde ha varit Bohusläns skärgård samt nejderna kring Kristianiafjorden och Trondhjemsfjorden.

Från dessa äldsta boplatser skedde sedan nya utflyttningar, alltjämt längs vattendragen. Västgötarna bebyggde sålunda Värmland och Dal på andra sidan om Vänern; från nuvarande Västmanland gick man uppför de till Mälaren flytande strömmarna till Dalarne, och från Uppland synas i tur och ordning Gästrikland, Hälsingland, Medelpad och Ångermanland ha blivit befolkade, i det nybyggare längs Bottniska vikens kust uppsökte boplatser vid de stora älvarnas mynningar. Huruvida Jämtland och Härjedalen fått sin första befolkning från Trondhjemsbygden eller från angränsande svenska landskap är en omtvistad fråga. — Denna utflyttningsrörelse skedde naturligtvis mycket långsamt och hade säkerligen ej nått sin avslutning, då den historiska tiden inbröt för Norden. Samtidigt med densamma undergick själva folket stora inre förändringar, i det dess seder och bruk grundligt omdanades.

Fig. 3. Flintyxa med bevarat träskaft, funnen i Danmark.

Nordens äldsta odling: sten- och bronsåldrarna. De äldsta nordborna voro jägare och fiskare, som mest vunno sitt uppehälle ur vattendragen och skogarna; av *ben* och av *stenarter* (särskilt flinta) förfärdigade de sina redskap (fig. 3, 4), varför man plägar benämna dem *stenåldersfolket*. Spår av deras boplatser angiva, att de åtminstona för 10,000 år sedan (8000 år före Kristi födelse) varit bosatta i Sverige. Emellertid lärde de känna en högre odling genom beröring med folken söderut på Atlantiska havets kust. Värdefull blev särskilt bekantskapen med metaller: redskap och vapen av *brons* (koppar blandad med tenn; fig. 5) undanträngde allt mer de gamla av sten. Därmed började under skedet 2000—1700 f. Kr. Nordens *bronsålder*. Metallernas bruk vållade, att mark lättare röjdes i skogarnas obygder, och att den uppodlade jordens produkter (korn, hirs och vete) kunde för livsuppehället alltmer ersätta jaktens och fiskets avkastning.

Men bronsen kunde ej framställas i Norden utan måste vinnas från folken i söder. Som bytesmedel därvid synes man ha nyttjat bärnstenen, vilken då i stora massor uppfiskades ur havet på Jutlands västkust. Denna byteshandel satte nordborna i livlig förbindelse med jämförelsevis högt stående folk. De konstfulla husgeråd, vapen och prydnadsföremål, som nu började tillverkas i Norden av den hemförda bronsen, visa, att nordborna ivrigt sökte tillägna sig dessas högre odling. Livliga vittnesbörd om bronsålderns jordbruk, sjöfart och fejder erhåller man ännu i dag genom de då utförda *hällristningarna* (fig. 6). Dessa förekomma talrikast i Bohuslän, sålunda vid Västerhavet, men finnas för övrigt här och där i de äldre nordiska landskapen.

Fig. 4. Flintsåg.

Fig. 5. Bronsdolk.

Nordens äldsta odling: den äldre järnåldern. På samma väg, som nordborna lärt känna bronsen, gjorde de även bekantskap med den metall, som i södra Europa sedan omkr. år 1000 f. Kr. börjat ersätta denna i människans tjänst, *järnet.* För Norden torde bekantskapen med järnet få sättas till omkring 500 år f. Kr.: då begynner sålunda vår *järnålder.* Under närmare ett årtusende efter denna tidpunkt, d. v. s. till omkring 400—500 år efter Kr., rönte Väst-Europas folk de starkaste intryck av *romarna,* vilka just uppbyggde och utvidgade sitt världsvälde kring Medelhavet. De barbariska folk, kelter, väst- och östgermaner, vilka bodde närmast det romerska rikets gränser, stodo i en mycket livlig beröring med romarna, än genom krig och än genom fredlig samfärdsel. Det mäktiga väldet med dess rikedom och dess
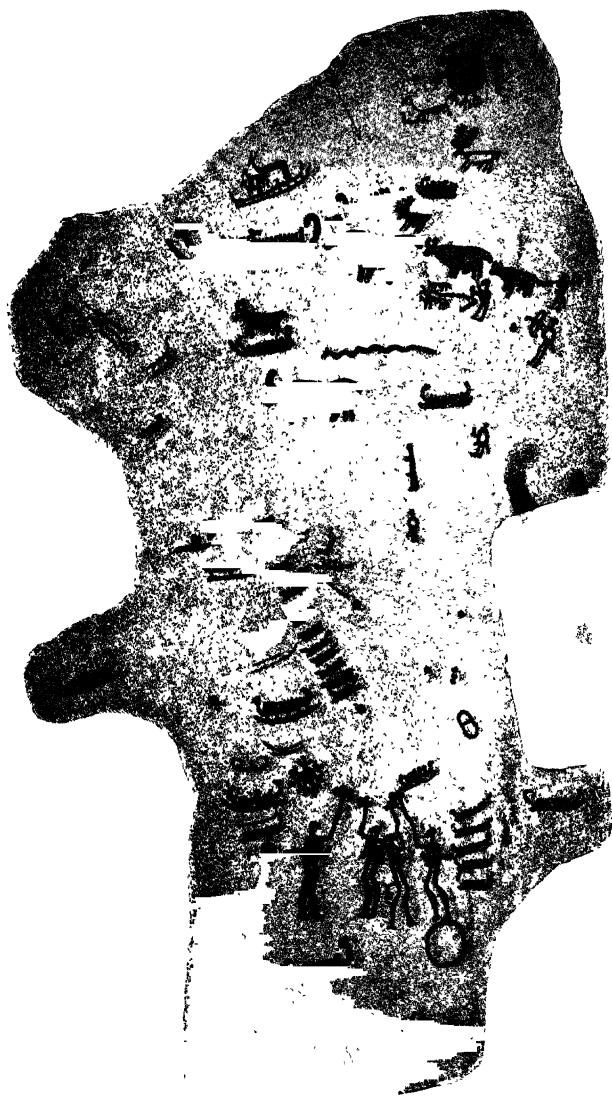
Fig. 6. Hällristning (Tanum Bohuslän).

höga odling gjorde ett starkt intryck på dessa lägre stående folk, så att deras seder och bruk ofta omdanades efter romerska mönster. Från romarnas närmaste grannar fortplantades samma inverkan till nordborna. Därför visa de fornfynd, som finnas från denna tid, tydligt hän på förbindelse med romarna och romerskt inflytande. Man har sålunda i de nordiska landen funnit romerska husgeråd, vapen, bilder, mynt och smycken, som tydligen kommit hit upp under denna tid. Från de sydligare boende germanerna (goterna) mottogo nordborna vidare sina första skrivtecken, den *äldre runraden,* med 24 runor (fig. 9); dessa voro bildade efter de grekiska och romerska alfabetens tecken, men med förändringar, som blevo nödvändiga darför, att germanerna ej skrevo på papper eller pergament utan ristade dem i hårt material (trä, ben, metall och senare sten). Liksom runorna voro en efterhärmning, togo nordborna sig för att efterbilda de romerska föremål, som kommit hit. Med romarnas mynt som mönster gjorde de s. k. brakteater, tunna metallplattor med stämpel å ena sidan, vilka buros som prydnader (fig. 7, 8). Svärd, sköldar, hjälmar och ringar, som tillverkats här, vittna också om romerska förebilder. Denna starka påverkan från det romerska riket gav under skedet ungefär 500 f. Kr. — ungefär 400 e. Kr. (den s. k. *äldre järnåldern*) åt nordborna en odling, som av fornfyndens konstfullhet att döma ej var obetydlig.

Fig. 7. Romerskt mynt.

Fig. 8. Brakteat.

Nordens äldsta odling: den yngre järnåldern. Själva källan för den äldre järnålderns odling började utsina, när det väströmerska riket på 400-talet e. Kr. skakades och slutligen föll samman i följd av öst- och västgermaners upprepade angrepp *(den germanska folkvandringen).* Det romerska rikets glänsande kultur gick icke helt och hållet under, utan de germanska folken tillägnade sig betydande delar därav. Romarnas språk, latinet, undanträngde hos de bildade allt mera de gamla folkspråken, goternas, longobardernas och frankernas, vilka alltså småningom ersattes av latinets dotterspråk, de romanska språken (italienskan, spanskan

och franskan). Den kristna religionen, som nu härskade i romerska riket, imponerade genom sina ståtliga kyrkobyggnader och sina praktfulla gudstjänstbruk starkt på barbarerna, och dessa lämnade därför snart sin råa avgudadyrkan för att i stället hylla de kristnas mäktige gud. Romarnas lagar, som alstrats under en mer än tusenårig storartad utveckling, trädde fort i stället för de rättssedvänjor, som germanerna medförde från sina hemlands enkla förhållanden. Men det var å andra sidan självklart, att de ännu okultiverade germanerna icke kunde övertaga det rika arvet efter romarna utan att tillfoga det allvarsam skada. Lysande städer — bland dem framför allt Rom, dittills den västerländska odlingens huvudstad — skövlades eller rent av sjönko i grus, många av antikens härliga konstverk förstördes eller begrovos under ruinhögarna, och de dyrbara boksamlingarna delade samma öde. Jordbruk och industri ledo av de ständiga krigstågen, och den livliga handel, som förr sammanbundit det romerska rikets olika delar, avstannade.

När Västeuropa sålunda i viss mån barbariserades, återverkade detta naturligtvis även på Norden. Den indirekta *samfärdseln med det romerska riket avbröts.* När de besläktade germanfolken i söder under skedet 400—800 e. Kr. kristnades och mer eller mindre romaniserades, befunno sig nordborna helt och hållet utanför denna utveckling och bibehöllo sin gamla religion, sina seder och sitt språk. Den avskildhet även från stamsläktingarna, som sålunda inträdde, vållade, att under denna tid, den s. k. *yngre järnåldern,* en mera bestämt utpräglad nordisk kultur började utbildas. På det materiella området visar sig denna däri, att man nu inom Norden tillverkade de olika förnödenhetsartiklar och prydnader, som förr huvudsakligen förvärvats utifrån. Som nordborna emellertid i konstskicklighet ej kunde mäta sig med romerska rikets invånare, visa fornfynden från denna tid en råare smak och mera barbariska former än förut. På andra områden finna vi spår av liknande utveckling: nordborna behöllo för sin skrift runtecknen men förenklade dessa, så att i stället för den hos germanerna gemensamma gamla runraden trädde den speciellt nordiska s. k. *yngre runraden* med allenast 16 tecken (fig. 10). Vad samhällslivet beträffar, blev det nu sådant, som vi skönja det under den historiska tidens gryning här i Norden, under vikingatiden.

ᚠ ᚢ ᚦ ᚨ ᚱ ᚲ ᚷ ᚹ : ᚺ ᚾ ᛁ ᛃ ᛇ ᛈ ᛉ ᛊ : ᛏ ᛒ ᛖ ᛗ ᛚ ᛜ ᛟ ᛞ

f uth a r k g w h n i j ᵓ p -r s t b e m l ng o d

Fig. 9. Den äldre runraden.

ᚠ ᚢ ᚦ ᚬ ᚱ ᚴ - - : ᚼ ᚾ ᛁ ᛅ - - ᛋ · ᛏ ᛒ - ᛚ ᛘ - - - ᛦ

f u th o r k h n i a s t b l m r**

Fig 10. Den yngre runraden.

VIKTIGASTE DATA:

Övriga Europa.	*Norden.*
	Senast 8000 f. Kr. Bosättning i Sverge.
	2000—1700 f. Kr. Den nordiska bronsålderns början.
1200—1000 f Kr. Järnet införes i Medelhavsländerna.	
Omkr. 800—500 f. Kr. Det romerska rikets första utveckling.	Omkr. 500 f. Kr. Den nordiska järnålderns äldre skede börjar.
Omkr. 400 e. Kr Den germanska folkvandringen och det romerska rikets upplösning.	400—500 e. Kr. Den nordiska järnålderns yngre skede börjar,
Omkr. 800 e. Kr. Den germanska folkvandringens slut genom det stora frankiska rikets upprättande.	Omkr. 800 e. Kr. Vikingatågen börja.

Anm. Många forskare föra hela vikingatiden till det förhistoriska tidevarvet, som då ,benämnes forntiden.

LITTERATUR:

O. Montelius, Forntiden (del 1 av Sveriges historia intill tjugonde seklet, utgiven av E. Hildebrand), Sthlm 1903.
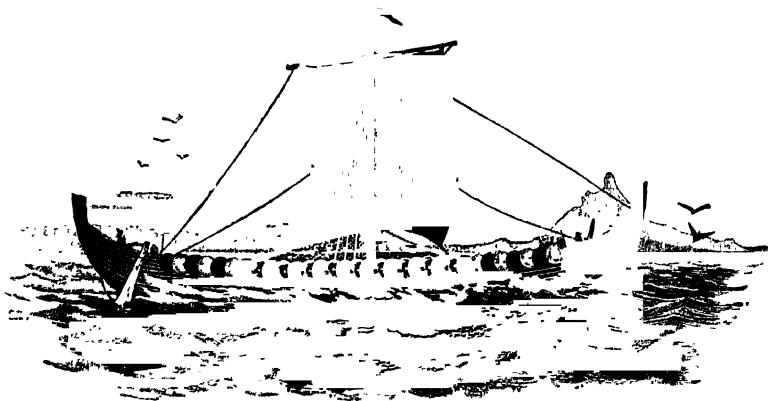
Fig. 11. Gokstadskeppet (rekonstruerad bild).

VIKINGATIDEN.

Källor för vår kunskap om vikingatiden. För kännedomen av förhållandena i Norden under vikingatiden äro vi först hänvisade till *tidens fornlämningar* (jfr ovan s. 4). Bland de stora *fornfynd* av skepp, vapen och husgeråd från den yngre järnåldern och från vikingatiden, som flera gånger gjorts, kunna några nämnas. Vid Gokstad nära Sandefjord i södra Norge har påträffats ett så gott som fullständigt vikingaskepp (fig. 11). Vid Vendel i norra Uppland har man funnit tolv s. k. båtgravar, i vilka synbarligen en hel hövdingesläkts medlemmar jordats med fartyg, vapen, husdjur och husgeråd. Björkön i Mälaren har rika lämningar efter den där belägna viktiga handelsorten Birka (fig. 12). *Runstenar*, vanligen försedda med inskrifter över hädangångna, träffas i stort antal från denna tid; de flesta av dem förekomma i Uppland. Vidare giva de gamla *nordiska landskapslagarna* (jfr s. 52), rika upplysningar. Dessa lagar äro visserligen upptecknade långt senare (under 12- och 1300-talen), men det samhällsskick, som framträder i de äldre av dem, hade då ännu ej hunnit undergå några djupare förändringar från den föregående tiden. Därför återspegla de ännu ganska väl de viktigaste dragen av de gamla nordbonas liv, deras deltagande i styrelsen, deras handel och vandel, deras olika folkklasser o. s. v. — Med denna tid syssla också de äldsta *historiska berättelserna* om Norden. De *isländska sagorna* låta oss sålunda skymta Nordens liv och seder i heden tid, enär dessa levde kvar på Island längre än annorstädes.

Isländingarnas uppgifter om historiska händelser måste dock upptagas med stor försiktighet, emedan dessa tillkommit långt efter händelserna (*Snorre Sturlasson*, † 1241, skildrade sålunda med hjälp av äldre sånger och sagner de norska konungarnas historia från äldsta tid till 1177) och författarna ofta givit sin egen fantasi ganska fritt spelrum. Bättre upplysningar om tidens historiska tilldragelser kunna vi i stället vinna hos de med vikingatågen *samtida utlänningar*, vilka upptecknat, vad de själva upplevat eller av deltagare hört berättas. Bland sådana utländska berättelser förtjänar särskilt nämnas *den helige Anskars levernesbeskrivning*, som under senare delen av 800-talet författades av den nordiske apostelns lärjunge Rimbert; denne, som själv varit med på en av sin mästares missionsresor, ville framställa Anskars verk i Norden och nödgades då att berätta ganska utförligt om förhållandena där vilka han själv personligen lärt känna. *Mäster Adam*, som i slutet av 1000-talet var föreståndare för katedralskolan i Bremen, skrev då i fyra böcker en historia över ärkestiftet Hamburg—Bremen; som stiftets ärkebiskopar allt från Anskars tid ville leda missionsarbetet i Norden, berörde mäster Adam ofta händelserna här uppe. Särskilt är den fjärde boken av hans arbete märklig, emedan han där sammanfattade, vad han visste om tillståndet i de nordiska landen då för tiden. Sina uppgifter hämtade han till stor del från muntliga utsagor av den danske konungen Sven Estridsson († 1076). I franska, tyska och ryska kloster har man nedskrivit kortfattade notiser om samtida händelser; flera av dessa *klosterannaler* och *klosterkrönikor* (särskilt den s. k. Nestors krönika från Kiev) lämna därför upplysningar om nordbornas härfärder.

Mäster Adams skildring av de nordiska folken. Om *Danmarks* viktigaste landskap berättar Adam av Bremen följande: »Seland är en ö av stor utsträckning, belägen i det Baltiska havets inre bukt. Den är mycket berömd både för sina mäns tapperhet och för sin fruktbarhet samt har en längd av två dagsresor och en nästan lika stor bredd. Dess största stad, Roschald (Roskilde), är danskarnas kungasäte. Denna ö, som ligger lika långt från Fune (Fyn) och från Skonia (Skåne), kan genomvandras på en natt och har i väster Judlant, staden Arhusan eller Alaburg och Vendila (Vendsyssel), i norr, där den också är öde, sundet åt Nortmannia (Norge), men i söder det nämnda Fune och sklavaniska sundet; i oster vetter den åt Skonias yttersta udde; där staden Lundona (Lund) ligger. — Där finnes mycket guld, vilket sammanskrapas genom sjöröveri. Ty även sjörövarna, vilka de (danskarna) kalla vikingar men vi nämna Askomanner, betala tribut till den danske konungen, däför att det tillåtes dem att göra byte hos de främlingar, som i stort antal bo runt omkring detta hav. Men härav vållas också, att de ofta gent emot sina egna missbruka den tillåtelse, som de erhållit med hänsyn till fienderna; i så hög grad sakna de trohet gent emot varandra, och utan misskund säljer envar den andre såsom träl till någon stallbroder eller till en främmande, så snart han tagit honom till fånga. Danskarna hava även många andra egendomligheter, som strida såväl mot lagarna som mot god sed, rätt och billighet, men härom aktar jag icke för nödigt att nämna mera än allenast det bruket, att kvinnor, som begå äktenskapsbrott, genast säljas. När männen gjort sig skyldiga till förräderi mot konungen eller tagas på bar gärning i något annat

brott, vilja de hellre låta halshugga sig än tåla spöstraff. Där finnas inga andra slags straff än bilan eller träldomen, och det gäller som en ära att vara glad, när man dömts. Ty tårar, klagan och andra tecken till ånger, vilka vi akta gagneliga, dem avsky danskarna till den grad, att de lika litet är passande för någon att gråta över sina brott som över några kära döda. — Från Seland finnas flera överfarter till Skonia; den kortaste leder till Halsinpurgh (Hälsingberg), såsom man jämväl kan se med blotta ögat. Skonia är Danmarks skönaste landskap att se på, varav det också har sitt namn; det är väl försett med män, rikt på gröda, väl försett med varor och nu fullt av kyrkor. Skonia är till ytvidd två gånger så stort som Seland: det har nämligen trehundra kyrkor, under det att Seland blott har hälften och Fune allenast tredjedelen av detta antal. Skonia är Danmarks ytterst belägna del och nära nog en ö; ty det är omgivet av havet på alla sidor utom en landremsa, som i öster skiljer Sverges fastland från Danmark. Där äro djupa skogar och mycket branta berg, genom vilka vägen från Skonia till Gotia nödvändigt måste gå, så att man råkar i tvivelsmål, om det är bättre att under våda till sjöss undfly farorna till lands eller att välja de senare före den förra.“

Beträffande *Sverge* skriver mäster Adam: “Sverge är ett mycket fruktbart land, rikt på gröda och honung; det utmärker sig framför allt genom boskapsskötsel, och floder och skogar hava där allestädes det mest gynnsamma läge; hela landet är fullt av främmande varor. Sålunda kan man säga, att svenskarna icke sakna något gott utom den fåfängliga prakt, vilken vi skatta så högt eller rent av avguda. Ty sådana fåfängliga och pråliga ting som guld, silver, konungsliga hästar, pälsverk av bäver och mård, vilka nästan beröva oss förståndet genom bara beundran, dem akta de för ingenting Blott gent emot kvinnor äro de omåttliga. Envar har i mån av sin rikedom samtidigt två, tre eller flera sådana, de rika och furstarna hava oräkneliga. Också anses de barn, som födas av sådana förbindelser, såsom lagliga. Men den lider dödsstraff, som kränker en annans hustru eller en ungmö, och likaså den, som fråntager en annan hans ägodelar eller förolämpar honom. Ehuru alla Hyperboreer (nordbor) äro framstående i gästvanlighet, utmärker likväl denna dygd särskilt våra svenskar, vilka icke finna något skamligare än att vägra resande välvilja, så att de råka i tvist och tävlan med varandra, vem som skall bli värdig att få mottaga en gäst. Sedan visar värden denne all möjlig vänlighet, och så länge han vill stanna där, för han honom städse växelvis omkring i de olika husen till sina vänner. Detta är de goda sidor, som finnas i deras seder. Den sanna trons förkunnare behandlas, om de äro kyska, kloka och duktiga, med synnerlig kärlek av dem, så att de till och med tillåta, att biskoparna äro närvarande vid den allmänna folkförsamlingen, som de kalla Vart (= vårting?). Där höra de då ofta utan motvilja talas om Kristus och den kristna religionen. Och kanske skulle de genom god predikan utan möda föras över till vår tro, om icke dåliga lärare, i det de söka sitt eget och icke det, som Jesus Kristus tillhörer (Fil. 2: 21), förargade dem, som kunde frälsas. — Svenskarna bestå av många folk, förträffliga till kraft och vapen, och de äro de yppersta stridsmän såväl till häst som på sjön. Därför synas de också behärska Nordens övriga folk genom sin makt. De hava konungar av en gammal släkt,

men dessas makt beror av folkets vilja; ty vad alla gemensamt hava gillat, måste fursten bekräfta, så vida det icke understundom rent av är hans beslut, som de mot sin vilja följa. Hemma kunna de alltså glädja sig åt fullkomlig jämlikhet; men gå de till strids, visa de all lydnad mot konungen eller den, som av honom sättes i spetsen såsom klokare än de andra. Men om de någon gång under striden råka i trångmål, så kalla de till hjälp en av den massa gudar, som de dyrka: efter segern äro de då denne särskilt tillgivna och sätta honom före de övriga. Likväl erkänna de redan genom ett mycket allmänt tal, att de kristnas gud är starkare än alla andra; de andra gudarna bedraga ofta, han däremot är städse till hands som den säkraste hjälparen i nöden."

Sist i sin skildring kommer mäster Adam till *Norge*. Han skriver: "Liksom Nordmannia är världens yttersta belägna land, så sättes det också lämpligen av mig i slutet av min bok. Det kallas av nutida berättare Norgvegia. Om dess läge och storlek är nu särskilt att märka, att detta land i längdriktning sträcker sig till Nordens yttersta trakt, varav det också har sitt namn. Men det börjar med framspringande klippor i det hav, som brukar kallas det Baltiska; därpå böjer det den bortre sidan tillbaka mot norr, och sedan det omfattat den skummande oceanens rand, når det slutligen sin gräns vid de Ripliäiska bergen, varest också jordkretsen slutar utmattad. I följd av sina bergs vildhet och sin omåttliga kyla är Nordmannia det ofruktbaraste av alla land och allenast lämpligt för boskapsskötsel. Men liksom araberna beta de boskapshjordarna fjärran i ödemarkerna. Och de skaffa sig sitt livsuppehälle av sin boskap på så vis, att de bruka djurens mjölk till föda och deras ull till kläder. Och sålunda får landet de tappraste krigare, som icke äro förvekligade genom att njuta åkrarnas yppiga avkastning, och som angripa andra mycket oftare, än de själva antastas av främlingar. Utan avund bo de bredvid sina grannar svenskarna, under det att de emellanåt, ehuru icke ostraffat, angripas av danskarna, vilka äro lika fattiga som de själva. Nödgade genom bristen på det nödvändiga, stryka de därför omkring i hela världen och hemföra genom sjöröveri alla länders rika ägodelar, så att de på sådant sätt avhjälpa sin hembygds fattigdom. Men sedan de efter kristendomens antagande blivit bättre undervisade, hava de redan lärt sig att älska frid och sanning och att nöja sig med sin fattigdom, ja, att giva bort, vad de hade samlat, i stället för att förut taga, vad som var bortgivet (till andra). Och då de förr voro hängivna trollkarlarnas alla gudlösa konster, bekänna de nu med aposteln den korsfäste Kristus i enfald. Jämväl äro de mest återhållsamma av alla dödliga, enär de med den största iver bruka sparsamhet och måtta både i mat och i seder. Dessutom hysa de så stark vördnad för prästerna och kyrkan, att den knappast hålles för en kristen, som icke dagligen hör mässan och därvid offrar något. Men dop och konfirmation, altarens helgande och invigning *till kyrkliga ämbeten, allt detta betalas dyrt hos dem liksom hos danskarna,* något som jag förmodar härrör från prästernas girighet; ty emedan barbarerna antingen icke förstå eller icke vilja giva tionde, så tvingas de att betala för handlingar, som borde utföras för intet. Ty till och med sjukbesök och

dödas jordfästning, allt detta sker mot betalning. Deras utmärkta sederenhet kommer att fördärvas endast genom prästernas girighet, det håller jag för avgjort."

Samhällsskicket i den hedniska Norden. Nordens tidigaste invånare voro så till vida ett enda folk, att de talade samma språk (det urnordiska språket). I andra hänseenden kunde ingen samhörighet finnas, då de många bygderna voro genom naturen skarpt skilda. Denna geografiska skilsmässa vållade med tiden även en åtskillnad inom språket, så att man från tiden omkr. år 800 e. Kr. kan skönja tre särskilda nordiska språk, svenskan, danskan och norskan. Mäster Adams skildringar visa också, att det på hans tid rådde bestämd skillnad mellan de tre nordiska folken, daner eller *danskar*, svear eller *svenskar*, till vilka även invånarna i Adams "Gotia" (Götaland) räknas, samt *norske* eller norrmän. Men i levnadssätt och religion voro de tre folken alltjämt varandra lika.

Vid vikingatidens början voro nordborna redan sedan länge bofasta och drevo som huvudnäringar jordbruk och boskapsskötsel samt även en rätt betydande handel. I Sverige och i Danmark bodde man i stora byalag; varje gård i byn hade sina tegar eller åkrar, men dessa bildade ej sammanhängande ägor, utan de olika gårdarnas tegar lågo spridda om varandra; betesmark och skog voro gemensam egendom (allmänning). I Norges trånga dalar voro enstaka gårdar vanliga. Vid naturliga hamnar och vid tingsplatserna uppstodo handelsplatser, vilka ofta med tiden blevo betydande städer: sålunda i Danmark Slesvig (förut Hedeby), Ribe, Viborg, Lund; i Sverige Birka och Sigtuna, Tälje (Södertälje), Kalmar, Skara; i Norge, dit Viken (Bohuslän) hörde, Kungälv.

Två samhällsklasser funnos, nämligen fria eller *bönder* och *trälar* (vanligen krigsfångar). Bönderna voro lika i rättigheter, men de rika eller storbönderna hade helt naturligt större anseende och betydelse än de mera fattiga jordägarna. Rikedomen låg framför allt i jordagods och boskap; därför sökte man hindra, att en döds egendom styckades på för många arvingar. Ofta övertog en enda arvinge den fasta egendomen, och de övriga fingo taga upp nya gårdar på allmänningarna. Framför allt borde jordagodset ej gå ur släkten, och därför voro döttrar uteslutna från arv av sådant. I övrigt räknades kvinnan som mannens jämlike, men hos de rika måste hustrun ofta tåla, att mannen höll frillor.

De olika huvudbygder, där nordborna slagit sig ned, skildes från varandra genom vidsträckta skogsmarker, bergsträckningar och stora vattendrag. Förbindelsen mellan dem var sålunda ringa, men därför sammanslöto bönderna inom varje större bygd sig desto närmare under gemensamma seder och bruk. Härav uppkom en skarpt utpräglad *skillnad mellan olika landskap* (land eller
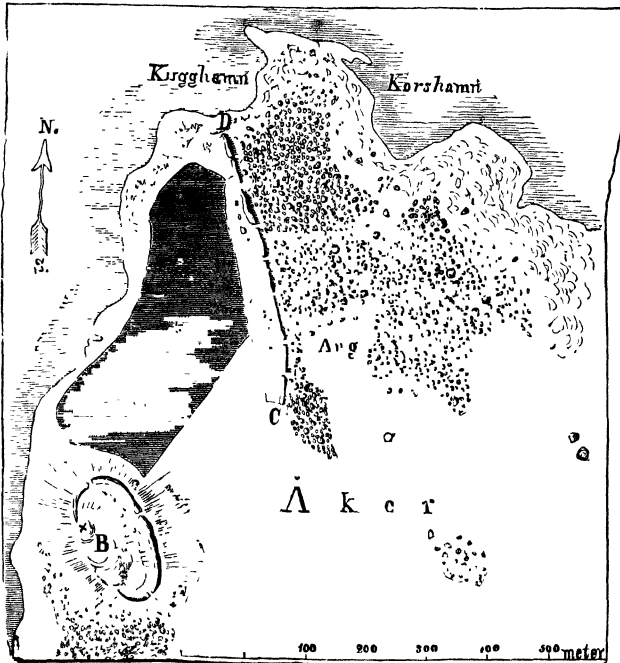
Fig. 12. Norra delen av Björkö med lämningar av Birka.
A: "svarta jorden" med lämningar av staden ("Bysta'n"). B: borg till skydd vid angrepp. C—D: stadsvallen; utanför denna ett gravfält.

fylken; om denna åtskillnad jämför nedan sid. 52). Landskapet åter var delat i smärre bygder, som nämndes *härad* eller *hundaren.* Allmogens viktigaste gemensamma intresse var att upprätthålla friden, d. v. s. sörja för, att rätten icke kränktes, att våldsdåd bestraffades, och att jordatvister och dylikt avdömdes. Därför ålåg det alla bönder att deltaga i rättskipningen. Detta skedde på *tingen,* häradsting och landskapsting, som regelbundet höllos å

bestämda platser. I spetsen för landskapstinget stod *lagmannen*. Denne var någon mäktig och klok storbonde, som hade till skyldighet att i minnet bevara landskapets rättssedvänjor eller lag; på tinget föredrog han muntligen lagen, för att alla bönder skulle lära sig dess viktigaste innehåll; slutligen ledde han själva tingsförhandlingarna. Brott sonades i regel genom böter, vilka delvis tillföllo målsäganden, delvis också konungen och allmogen, enär kränk-
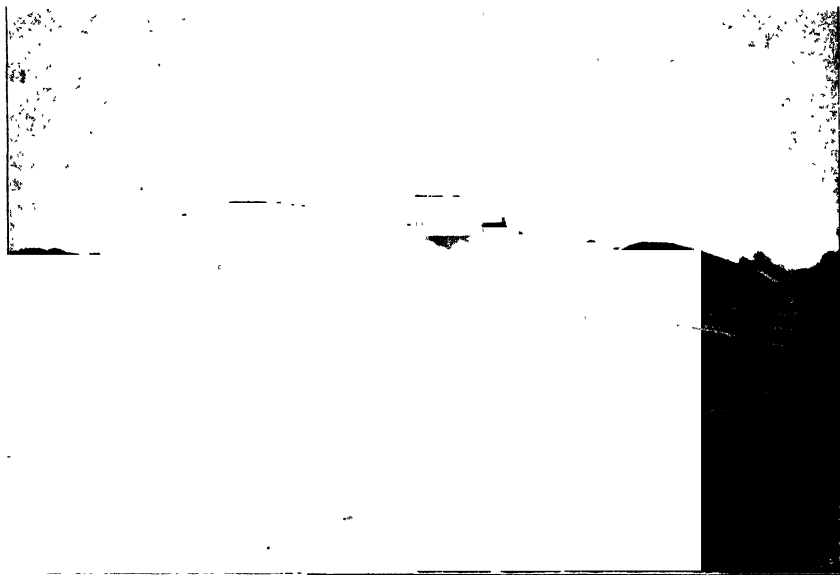
Fig. 13. Gravhögarna vid Gamla Uppsala.
Härstamma från 5—600-talen e. Kr.

ningen av friden ansågs ha drabbat dem alla. — En annan skyldighet, som ålåg alla bönder, var att deltaga i landets försvar och i gemensamma krigsföretag. Krigen fördes i regel till sjöss, och varje bonde måste bidraga att utrusta krigsflottan eller *ledingen*. Därför indelades de olika landskapen i skeppslag, av vilka vart och ett skulle ställa ett fullrustat och bemannat skepp.

Ledingen anfördes av *konungen* eller av de män, som han satte i sitt ställe. Ursprungligen kallades envar, som på härtåg anförde en självständig skara av fria krigare, för konung (härkonung, sjökonung). De mest betydande bondehövdingarna i de olika byg-

derna kunde därför taga sig konunganamn. De mäktigaste bland dessa landskapskonungar lyckades småningom göra sig erkända även av angränsande landskap. På så sätt sammanfördes *de spridda huvudbygderna till hela riken*: Danmark genom Lejrekonungarna (Lejre kungsgård på Själland) och Sverge genom *Uppsalakonungarna;* i Norge bibehöllo småkonungar och bondehövdingar längst sitt inflytande, vartill landets splittrade natur tydligen medverkade. Dessa nya konungar voro fortfarande egentligen blott anförare i krig, men därjämte ålåg det naturligtvis dem liksom alla bönder att sörja för den inre friden (därav senare konungens domsrätt). Till sin hjälp omgav konungen sig med ett betydande följe av friborna krigare, som kallades hans huskarlar eller handgångna män *(hird).*

Anm. Några av de isländska sagorna behandla särskilt de strider, som stått i samband med de större rikenas skapande. *Ynglingasagan* berättar om de frejdade Uppsalakonungarna, vilkas ättenamn (Ynglingar) härleddes från Odens son Yngve Frej, enligt sagan den förste Uppsaladrotten; de synas varit Nordens mäktigaste härskare då, och Harald Hårfager i Norge berömde sig senare av att härstamma från dem. Om Lejrekonungarna handlar Skjoldungarnas saga; dessa, bland vilka hjälten Rolf Krake var mest berömd, sades härstamma från Skjold, också en son av Oden. — Tvivelsutan hava dessa och andra sagor — t. ex. om Bråvalla slag och Ragnar Lodbrok — någon historisk kärna, men de äro så uppblandade med fantastiska drag och långods, att de ej giva några säkra upplysningar.

Nordbornas religion och gudsdyrkan. Om våra förfäders andliga odling, om deras religion och religiösa plägseder vid vikingatidens början känna vi ytterst litet. Av den märkliga Rökstenen (fig. 14) kunna vi sluta, att det redan då fanns inom Sverge en ganska högt utvecklad skaldekonst, motsvarande den som senare utvecklades på Island. Vi veta ock, att våra förfäder dyrkade flera gudar, och att de vid stenaltaren (harg) eller i gudahus (hov, vi) ägnade dessa sin hyllning, vilken var förbunden med offer (bot) av markens, hjordarnas, vattnens och sjöfärdernas avkastning. Vid viktiga tillfällen, såsom före en strid eller vid någon större rådplägning, sökte man genom lottkastning utröna, om gudarna voro gunstiga eller ej. *Tor,* åskans och kraftens gud, samt *Frej,* solgudens och årsväxtens gynnare, torde av gammalt varit de mest dyrkade. Sannolikt först mot vikingatidens slut uppstod en sådan medelpunkt för den hedniska tron, som det stora templet i Uppsala.

Om Uppsalatemplet vet Anskars levernesbeskrivning intet att berätta, under det Adam av Bremen två hundra år senare förtäljer: "Svenskarna hava ett mycket berömt tempel, som heter Ubsola och ligger icke långt från staden Sictona.

I detta tempel, som är helt och hållet prytt med guld, tillbeder folket tre gudars bilder, nämligen så, att Tor, den mäktigaste av dem, har sitt säte mitt i salen; till höger och vänster sitta Wodan (Oden) och Fricco (Frej). Tor, säga de, har välde i luften, han råder över åska och blixt, giver blåst och regn, vackert väder och fruktbarhet; den andre, Wodan, leder striden och ger
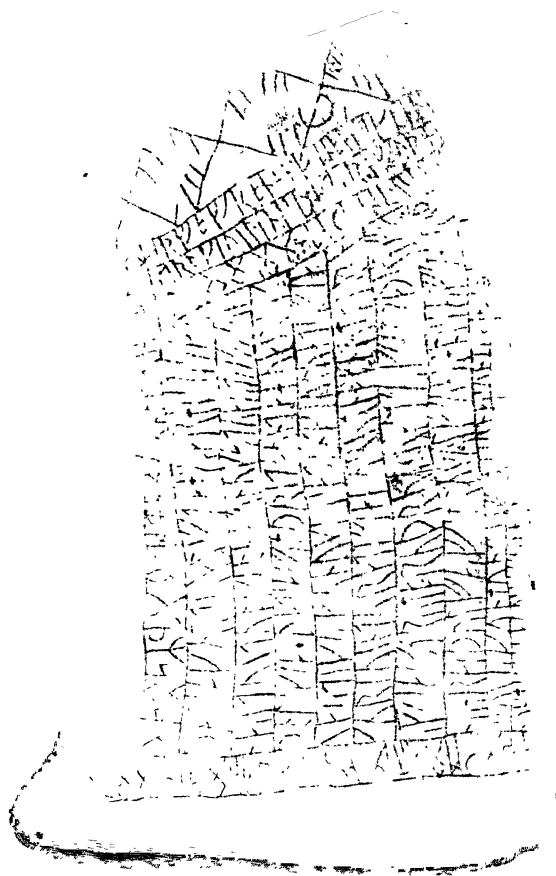
Fig. 14. Runsten från Röks kyrka, Östergötland.
Anses härstamma från 800-talet.

mannen tapperhet mot sina fiender; den tredje är Fricco, han ger de dödliga fred och sällhet. Wodan framställa de beväpnad, såsom man hos oss brukar avbilda Mars. Tor med sin spira åter synes föreställa Jupiter. De dyrka även gudalika människor, vilka de tillägga odödlighet för deras utomordentliga gärningars skull. För alla sina gudar hava de särskilda präster, vilka frambära folkets offer. Om pest och hungersnöd hota, offrar man till avguden

Tor, vid krig till Wodan, och när ett bröllop skall firas, till Fricco. Vart nionde år brukar en för alla svenska landskap gemensam fest firas i Ubsolo. Ingen befrielse gives från gårderna till denna högtid. Konungar och folk, alla sända sina gåvor till Ubsola, och — något som är grymmare än varje straff — de, som redan antagit kristendomen, måste friköpa sig från dessa ceremonier. Offret är sålunda: av varje slags hankön framföras nio stycken, med vilkas blod det är sed att blidka gudarna; kropparna åter upphängas i en lund, som ligger strax vid templet. Denna lund är så helig för hedningarna, att vart enda träd anses helgat genom de offrades död eller förruttnelse. Där hänga även hundar och hästar bredvid människor, och en kristen berättade mig, att han sett sjuttiotvå sådana kroppar hänga där om varandra."

Fig. 15.
"Torshammare".
(av silver)

Fig. 16.
Bild av Oden
(av brons)

Hos isländningarna utbildades senare, dels på grund av förfädernas tro, dels med lån från sydgermanernas sägner och från kristendomen. den s. k. *asaläran.* Här framställes *Oden* som den vise överguden, asarnas (d. v. s. gudarnas) fader och konung, under det att den råe och bondske Tor stundom förlöjligas. Oden tänkes härska i sin glänsande borg *Valhall,* dit de för vapen fallna draga för att där fortsätta sitt krigarliv. Sägnerna om den milde guden *Balder* och hans död samt om världsundergången eller *Ragnarök* förråda inverkan av kristendomen.

* * *

Vikingahandeln. Redan den romerske hävdatecknaren *Tacitus* (omkr. 100 e. Kr.) talar om "svearnas samhällen, mäktiga genom folk, vapen och flottor". Naturen i Norden hänvisade våra förfäder till att begagna vattendragen för sin samfärdsel. I Sverge skildes de bebyggda slätterna åt genom djupa skogar, över vilka blott fåtaliga, dåliga stigar ledde. I Norge avskilde de vidsträckta fjälltrakterna på liknande sätt. Blott i Danmark förekommo ej dylika hinder, men även där inbjödo sunden och fjordarna till bekvämare färder än stigarna över land. Med de lätta farkosterna (snäckor) var det ingen svårighet att tränga högt upp i landet. Mötte man en fors eller skildes två större vattendrag av ett landstycke, släpade man skeppen över land (släpställe), tills de åter kunde sättas i vattnet. På sådant sätt utsträckte nordborna sina färder även

långt upp i grannländerna kring Östersjön och Nordsjön. Den av ålder bestående handelseförbindelsen med dessa hade aldrig helt avbrutits. Därom vittnar förekomsten av sådana betydande handelsplatser i Norden som Hedeby, Birka och Sigtuna; därom vittna även underrättelserna om nordbornas talrika besök i Dorestad, som då var en mäktig köpstad nära Rhens mynning. Framför allt tala dock de väldiga fynd av främmande mynt från denna tid, som påträffats inom de nordiska länderna, om dessa handelsfärders livlighet. Särskilt var *Gottland,* i vars mark synnerligen talrika romerska, arabiska och angelsachsiska mynt blivit funna, tydligen medelpunkt för en storartad handel. De viktigaste varor, som nordborna härvid hade att utbjuda, voro vid denna tid tvivelsutan pälsverk samt även fisk. Tidens allmänna oro vållade, att dessa nordiska köpmän voro väl beväpnade under sina färder. Det hände lätt, att misshälligheter uppkommo mellan dem och invånarna i Väst-Europas länder, vilka nu hade avvikande språk, annan religion och i regel högre odling. Vid sådana sammanstötningar märkte nordborna snart sin överlägsenhet i styrka och funno behag i att med våld avtvinga västerlänningarna deras skatter. Handeln gav så upphov till *vikingatågen.*

Anm. Namnet *viking* härledes av dessa köpmäns och krigares vana att i vikar och sund ligga och passa på sitt byte.

Vikingarnas första uppträdande. Från tiden kort före år 800 e. Kr. finnas de tidigaste nu bevarade underrättelserna om vikingars härjningar i Karl den stores rike, men säkerligen ha liknande anfall förekommit redan förut. Under skedet 800—omkring 1000 pågå sedan vikingatågen nästan utan avbrott men under växlande former. Till en början uppträdde smärre följen av vikingar utanför kusterna och gjorde strandhugg här och där. Senare förenade de sig till betydande flottor, vilka stodo under en eller flera konungars ledning: sådana flottor plägade draga långt uppför de stora floderna, härja landet, belägra fasta städer och kloster; ofta övervintrade de i någon på vattendrag rik nejd (t. ex. nuvarande Nederländerna och Belgien), från vilken de under den varmare årstiden gjorde plundringståg åt skilda håll. Härav föranleddes de emellertid att söka taga dylika nejder i varaktig besittning, och därför uppträdde erövrande vikingakonungar, som med sina krigarskarors hjälp grundade nya riken.

Svenskarnas färder åt öster. De nordiska ländernas läge vid skilda stora vatten riktade deras invånares färder åt väsentligt olika håll. Svenska vikingar drogo över Östersjön och inåt den slaviska slätten längs dess stora floder. Dessa krigare, bland vars hövdingar särskilt *Rörek* eller *Rurik* är känd, underkuvade slaverna och upprättade mot slutet av 800-talet bland dem flera välden, av vilka de mest betydande hade *Novgorod* vid Ilmen och *Kiev* vid Dnjepr till medelpunkter. Av slaverna och deras grannfolk nämndes dessa vikingar *Ros* eller Rus (Rodskarlar, från Roden eller Roslagen), och det av dem behärskade landet började nämnas *Ryssland;* i nordbornas eget hemland åter kallades landet *Gardarike.* Ros stodo till början som en härskande adel över slaverna; de behöllo en tid sitt eget språk, ordnade sina riken efter hemlandets lagar och plägseder samt mottogo ofta understöd hemifrån genom äventyrslystna skaror, som bosatte sig hos dem eller blott för någon tid deltogo i deras härfärder. Dessa färder riktades framför allt mot det mäktiga grekiska eller byzantinska kejsardömet, vars glänsande huvudstad *Konstantinopel (Micklagård)* väckte nordbornas beundran och eggade deras rovlystnad. Vid början av 1000-talet mottogo emellertid Ros och deras underlydande slaver kristendomen från det byzantinska riket och kommo nu i kyrkligt beroende av detta; deras förbindelser med det nordiska hemlandet började upphöra, de slaviserades själva till språk och seder och sammansmälte sålunda med slaverna, men det ryska folket har alltfort sitt namn efter dem, och Rysslands äldsta lag är tydligen släkt med de nordiska rättssedvänjorna. — De enstaka nordiska följen, som efter denna tid drogo österut, sökte sig i allmänhet fram till Konstantinopel för att där under namnet *väringar* träda i kejsarens tjänst.

Danska och norska vikingariken. Danska och norska vikingar drogo mest västerut. På fastlandet besökte de flera eller färre gånger alla större flodmynningar från och med Elbe till och med Garonne; enstaka flockar trängde in i Medelhavet. I åratal hade betydande vikingahärar sina vinterkvarter i Rhendeltat och vid Loires nedersta lopp, varifrån de sommartiden drogo uppför floderna och över landet. Sådana härar brände Hamburg och belägrade upprepade gånger Paris, som med dryga penningsummor måste köpa deras avtåg. Slutligen överlämnade Västfrankens konung år 911

ett betydande landområde kring Seines mynning — efter nordmännen kallat *Normandie* — åt vikingakonungen *Rolf* (Gånge Rolf): i detta län fingo Rolf och hans efterkommande härska såsom hertigar mot plikt att med sina följen skydda mot sina landsmäns angrepp, och från denna tid inträdde även lugnare förhållanden för Frankrike. De nordbor, som slogo sig ned kring Seine, tillägnade sig småningom de kringboende fransmännens språk, religion och odling men utmärkte sig länge framför sina grannar genom

Fig. 17. Krigare från vikingatiden.

Hertig Vilhelms erövring av England skildrades i bild å *Bayeuxtapeten*, en sydd väggbonad, vilken Vilhelms broder biskop Otto skänkte till katedralen i Bayeux (Normandie). Därifrån denna bild ur slaget vid Hastings. Till vänster synes den engelske konungens *huskarlar*, som organiserats av Knut den store; till höger det normandiska rytteriet.

äventyrslust och krigisk duktighet. (En ättling av Gånge-Rolf hertig *Vilhelm*, kallad *Erövraren*, intog genom slaget vid Hastings år 1066 England. Andra normander grundade ett rike i södra Italien och utmärkte sig under korstågen till Palestina.)

Andra vikingaskaror drogo till de brittiska öarna. Här togo de sitt stamhåll i norra delen av nuvarande England och hemsökte därifrån de sydliga nejderna. Efter het kamp med Wessex' frejdade konung *Alfred den store* begränsades de för framtiden till området Ostangeln och Northumberland. Detta område hade under

mer än ett sekel dansk styrelse och lag, varför det ock fick namnet *Danelagen*.

Norska vikingar kommo under färder över Nordsjön till *Orkneyöarna, Färöarna* och *Island*. Till den sistnämnda ön, som då blott var besökt av några isländska eremiter, ägde mot slutet av 800-talet rum en mycket omfattande utflyttning av norrmän, vilka bosatte sig på öns kuster. Här uppbyggde de gårdar efter hemlandets mönster. De bevarade sin gamla religion och sina rättssedvänjor samt styrde sig själva i små oberoende bonderepubliker. Ofta företogo de handelsfärder till de nordiska rikena men foro också som krigiska vikingar till de brittiska öarna och andra land i söder. Under dessa färder nådde enstaka islänningar händelsevis bort till *Grönland,* ja, till en trakt av Nord-Amerikas fastland, vilken de benämnde *Vinland*. Någon förbindelse med detta land uppehölls ej; Grönland betraktades däremot framgent som ett isländskt nybygge.

Förändringar i Norden under vikingatågen. Ofta voro dessa vikinga- eller sjökonungar och deras följen stormän och bönder, vilka förmåddes att lämna Norden av den inre oro, som samtidigt rådde där. I senare tid har man haft mycket att berätta om en *Ingjald Illråde* i Sverige, *Gorm Gamle* och *Harald Blåtand* i Danmark, *Harald Hårfager* i Norge, alla mäktiga härskare, vilka undanröjt trotsiga småkonungar och sammanhållit sina olika riken under en enda konung. Det mesta, som förtäljes om dem, är visserligen ren saga, men säkert är, att vid denna tid ägde i de nordiska länderna rum storo omvälvningar, vilka ledde till de särskilda staternas inre sammanslutning. En starkare konungamakt började framträda, vilken till hela folkets fromma sökte upprätthålla friden. För en del oroliga befolkningselement kunde då finnas användning vid de yttre krigsföretagen. Danskarna hotades t. ex. ständigt av sina grannar de slaviska *venderna,* som från Odermynningarna gjorde snabba rövarfärder över Östersjön. För att hålla dem i styr uppbyggde de danska konungarna invid vendernas stora stad Julin (Wollin) det berömda fästet *Jomsborg,* och dit samlades från alla håll de mest krigiska och äventyrslystna män som besättning (jomsvikingarna). Men många stolta stormän föredrogo att lämna Norden framför att böja sig under konungarnas makt. En del av dessa uppslogo för all framtid sina boplatser på

Island eller inom något annat av vikingaväldena. Men många — och bland dem särskilt ättlingar av furstesläkterna — ville blott under någon tid i vikingahärarna vinna ära och rikedom för att senare återvända till Norden och där väcka oro mot de härskare, som en gång fördrevo dem.
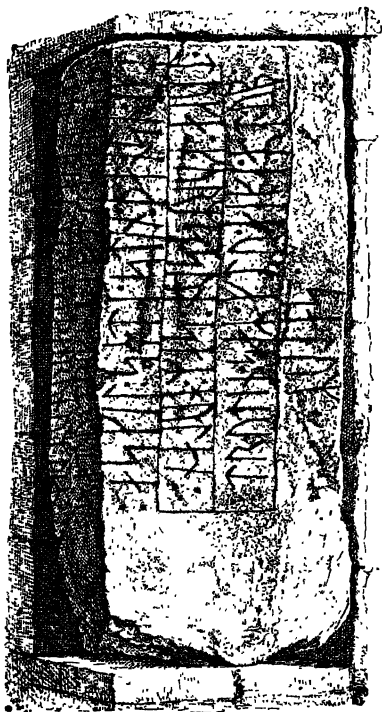
Fig. 18. Runsten från Hällestads kyrka i Skåne.

Inskriften moderniserad: Eskil satte sten denna efter Toke Gorms son, sin hulde drott. Han flydde icke vid Uppsala. Kämpar satte efter sin broder sten på berget. Med runor står den. Gorms son Toke näst de gingo.

Härav följde inom Norden strider och vapenskiften, av vilkas minnen de isländska sagorna äro fulla. Särskilt berömda voro: slaget på *Fyrisvallarna* (invid Uppsala), där sveakonungen *Erik*, senare kallad *Segersäll*, besegrade jomsvikingarna och danskarna under den djärve Styrbjörn Starke; striden i *Hjörungavåg* (på Norges västkust vid Ålesund), där den norske jarlen Erik tillbakaslog ett danskt anfall; samt slaget vid *Svoldern* (en ö, troligen nära Rügen),* där konungarna *Olov Skötkonung* (Erik Segersälls son) och *Sven Tveskägg* av Danmark jämte Erik jarl från Norge besegrade den frejdade vikingakonungen *Olov Trygveson* av Norge. När denna sista strid utkämpades (omkring år 1000), nalkades slutet på de egentliga vikingatågen. Deras sista stora bragd var *danskarnas erövring av England* (1013 o. f.) under Sven Tveskägg och dennes son *Knut den store*.

Vikingatågens verkningar och slut. Om det sedliga förfall, som i de härjade länderna följde på vikingatågen, skriver en engelsk andlig från denna tid: "Alla slags förbrytelser äro i svang, såsom tjuvnad, röveri och allt möjligt svek. Utan förskoning säljer man fattiga och minderåriga till fienden.

* Modern kritik vill förlagga slaget till Öresund.

Fad^rn plundrar sin son, brodern sin bror och sonen sin moder; trälar rymma från sina herrar och kämpa i striderna mot dem. All vördnad för prästerna är borta, och kyrkan mister sina inkomster under det man förslösar penningar i uselt leverne". Alla hemsökta länder ledo visserligen ej så hårt som England. Emellertid tvungo dessa härjningar de särskilda furstarna att med starkare vapenmakt möta de vilda nordborna.

Fig. 19. Järnbeslagen kyrkdörr (från Rogslösa, Östergötland.)

Dörren, som förskriver sig från 1100-talet, visar överst en bild ur den s. k. Hubertuslegenden, där jägaren symboliserar hedendomen och hjorten kristendomen: Nedtill till vänster synes en framställning av syndafallet: ett träd, vid dess rötter en orm, ovanför en kvinna med en kvist i handen. I mitten syndens straff: djävulen, som drar en kvinna vid håret. Till höger ärkeängeln Mikaels strid med draken.

De västerländska rikena — Tyskland under de sachsiska och saliska kejsarna, Frankrike under den kapetingiska ätten och England under Vilhelm Erövrarens ättlingar — vunno från 1000-talet en så betydande inre styrka, att vikingarnas anfall ej mera kröntes med samma lycka som förut. De vikingatåg, som omtalas efter Knut den stores tid, fingo därför ingen större betydelse. Härtill bidrogo också förändringar, som skett inom nordbornas levnadsvillkor och åskådning.

Vikingatågen och den samtidigt bedrivna handeln bragte nordborna i allt livligare beröring med Västeuropas högre odling. Betydande rikedomar fördes hit till Norden som krigsbyte eller som handelsvinst. Man tog intryck av främlingarnas ut-

vecklade näringsliv och sökte efterbilda detta. Sålunda eggades nordborna att odla marken bättre. Isynnerhet utvecklades konsthantverket. Man började väva konstfulla väggbonader samt pryda byggnader och husgeråd med präktiga träsniderier och smidesarbeten. Men man fick också smak för att njuta mera av livet, och därför blevo en del utländska överflödsvaror (t. ex. vin, siden och andra dyrbara tyger, smycken) högt värderade. Samtidigt fylldes nordbornas vakna sinnen av beundran för den andliga odling, som de mötte utomlands. Skaldekonsten synes av ålder varit omhuldad i Norden; den tog nu starkare fart genom bekantskapen med de främmande folkens sagor och sånger. Genom sammansmältning av dessa utländska lån med den inhemska poesin uppstod den rika nordiska litteratur, som allra längst höll sig kvar på Island.

Allt detta medförde, att det fredliga arbetet började skattas allt högre av nordborna och sattes framför det planlösa kringirrandet på vikingatåg. Härtill bidrog också den förändring i tänkesätt, som följde med kristendomens seger över den gamla tron. Den krigiska kraft, som fortfarande fanns kvar, sysselsattes för övrigt å nära håll genom faror, som hotade Norden från de vilda grannarna i söder och öster, venderna och de finska folken.

VIKTIGASTE DATA.

Övriga Europa.	*Norden.*
	Slutet av 700-talet. Vikingatågen begynna.
800. Karl den store kejsare.	
	826—65. Anskars verksamhet.
	o 862. Rurik grundar rike i Novgorod.
	872. Harald Hårfagers seger i Hafrsfjord.
871—901. Alfred den store i England.	874. Islands bebyggande från Norge.
	878. Danelagen.
	911. Normandie grundas.
962. Otto den store kejsare.	
988. Vladimir den store kristnar Ryssland.	o. 990. Erik Segersälls seger å Fyrisvall.
	o. 1000. Slaget vid Svolder.
	1014. Sven Tveskägg †.
	1035. Knut den store †.
1066. Vilhelm Erövraren vinner England.	

LITTERATUR:

O. Montelius, Forntiden och *H. Hildebrand,* Medeltiden (del. 1 och 2 av Sveriges historia intill tjugonde seklet) Sthlm 1903—1905. *A. Bugge,* Vikingerne. Kristiania 1904—1906. *R. Nordenstreng,* Vikingafärderna. Sthlm 1915.

KRISTENDOMENS INFÖRANDE I NORDEN.

Anskar, Nordens apostel. Under vikingatågen kommo nordborna i beröring med kristendomen. Många vikingar sågo i de främmande länderna med djup förvåning de kristnas praktfulla tempel (kyrkor), och de medförde hem mycken vördnad för den mäktige gud, som där dyrkades. Genom kristna fångar, som släpades till Norden, bragtes också underrättelser om "Vite Krist" hit upp. Så voro nordborna ej alldeles obekanta med den nya läran, när dennas förkunnare först uppträdde i deras land. Dessa förkunnare kommo från det frankiska riket. Den främste av dem var munken *Anskar*, sedan ärkebiskop i Hamburg—Bremen.

Anskar var född i Pikardie samt munk i klostret *Nya Korvey* i sachsarnes land (Vestfalen). Han var fylld av en brinnande tro och ägnade sig med iver åt alla de botövningar och späkningar, varmed den tidens fromma ville döda kroppen och dess lustar för att i stället kunna rikta själen blott mot det himmelska goda. På uppmaning av Karl den stores son kejsar *Ludvig den fromme* begav han sig år 826 till *Hedeby* (Slesvig), där han verkade under ett par år. Under tiden kommo svenska sändebud till kejsar Ludvig och begärde, att kejsaren ville sända dem goda predikare. För denna nya och farligare missionsresa fanns ingen lämpligare än Anskar. Efter stora mödor till lands och på vattnet anlände han omkr. år 830 till Mälarbygden, där han begynte predika kristendomen i den betydande handelsorten *Birka*. Han mottogs väl av konungen, som hette *Björn*, och verkade där med framgång under vid pass ett och ett halvt år. Efter sin hemkomst till kejsaren blev Anskar ärkebiskop i *Hamburg;* sedan denna stad härjats av vikingar, flyttade han sitt ärkesäte till *Bremen*. Anskars viktigaste omsorg såsom ärkebiskop var fortfarande att sörja för kristendomens utbredning i Norden. Då svenskarna fördrevo de

lärare, som Anskar ditsänt, företog han själv omkr. år 853 en ny resa till Birka och vann nu å tingen menighetens samtycke till kristendomens förkunnande. Genom Anskars oförtrutna arbete hade kristna kyrkor uppbyggts åtminstone i Birka, i Hedeby och i Ribe, innan han bortrycktes genom döden år 865. Hans efterträdare i ärkestiftet *Rimbert,* Anskars följeslagare på missionsresor och tecknare av den nordiske apostelns liv (ovan s. 15), samt dennes närmaste efterföljare fortsatte att sörja för nordbornas omvändelse, dock under tävlan med brittiska missionärer.

De hedniska nordborna och kristendomen. Kristendomens seger i Norden vanns endast långsamt. Först mer än två hundra år, sedan Anskar predikade den nya läran i Hedeby och Birka, d. v. s. mot slutet av 1000-talet, var den kristna tron allmänt erkänd inom samtliga de tre rikena. Detta långsamma framträngande till seger skedde säkerligen utan några egentliga trosstrider. Den religiösa fanatism, som eldar bekännarna till trosnit och till glödande kamp för fädernas lära, var okänd för de hedniska nordborna. För dem var “Vite Krist“ en mäktig gud, vilken det kunde vara gott att stå väl med, ifall deras egna gudar någon gång visade sig maktlösa. När tingsmenigheten i Birka vid Anskars andra besök överlade, om han skulle få predika eller ej, talade en gammal klok bonde ungefär så: “Om vi tilläventyrs icke skulle kunna vinna våra gudars ynnest, kan det vara gott att hava denne gudens nåd, ty han kan och vill städse och vid varje tillfälle hjälpa dem, som åkalla honom.“ Nordborna kunde också lätt förmås att till det yttre bekänna sig till honom, därest några världsliga förmåner så vunnos. Kejsar Ludvig den fromme gav de nordbor, som kommo till hans hov och läto döpa sig, vita dopdräkter samt dessutom rika skänker av kläder och vapen. En gång mottogo så många dopet, att man måste i hast sammantråckla tygstycken för att få nödigt antal dopskjortor. En gammal viking stirrade en stund på den egendomliga dräkten och vände sig sedan förargad till kejsaren: “Väl tjugo gånger har jag nu döpts här och var gång fått de bästa vita kläder, men nu får jag en säck, som anstår en svinaherde och icke en hövding; blygdes jag icke för min nakenhet, skulle du och din Kristus få skjortan tillbaka.“ — Till våldsamt motstånd retades de hedniska nordborna först, då kristendomens förkämpar i ovis iver sökte för

snabbt förstöra deras gamla gudahus och omstörta deras fädernеärvda trosbruk. Men även då bidrogo vanligtvis även andra bevekelsegrunder till oviljan. När den norske konungen *Olov Haraldsson* sökte med våld införa kristendomen i sitt rike och samtidigt ville kväsa storböndernas självrådighet, reste allmogen sig till försvar för sin gamla tro och sin gamla frihet samt besegrade och dödade konungen i *slaget vid Stiklastad* år 1030.

Nordens kristnande. Först bland de svenska konungarna lät *Olov Skötkonung* döpa sig; enligt sägnen skedde detta i Västergötland vid Husaby källa (omkr. år 1008). Den nya läran vann emellertid intet allmänt erkännande vare sig under honom eller under hans båda söner. Först sedan med den andre av dessa Uppsalakonungarnas gamla ätt utdött (omkring år 1060) och i stället en kungaätt från det tidigt kristnade Västergötland kommit på tronen, inträdde andra förhållanden.

Fig. 20. Mynt från Olov Skötkonung. De äldsta svenska mynten äro från Olov Skötkonungs tid; myntmästaren Godvin från England slog samtidigt mynt även i Danmark och Norge.

Adam av Bremen kallar *Stenkil,* den förste av denna ätt, "den allra kristligaste konungen". Under hans söner samkonungarna *Inge* (Inge den äldre) och Halsten sökte den väldige påven *Gregorius VII* knyta förbindelse med de svenska konungarna och uppmanade dem att flitigt sända präster till Rom för att där mottaga en fullkomligare undervisning i den kristna läran. Mot Inge uppsatte uppsvearna en motkonung, Sven, för sina hedniska offers skull nämnd Blot-Sven; kring denne flockade sig kristendomens motståndare, men de och deras konung blevo besegrade. Vid denna strid har säkerligen den religiösa motsättningen varit av ringa vikt i jämförelse med rivaliteten mellan landskapen: uppsvearna (uppläningarna), som av ålder givit Sverge konungar, ville icke veta av, att andra nu övade denna rätt. Så uppkommo de *tronstrider mellan olika landskaps kungaätter,* som litet emellan rasade i landet (jfr s. 54): först under Stenkilska släkten och efter dess utgång (omkr. 1125) mellan *Sverkerska* och *Erikska ätterna* (den förra från Östergötland, den senare från Uppland). Under tronstridernas buller vann emellertid kristendomen

allt mera mark genom tyst omvändelsearbete. Men så sent var dess fullständiga seger tryggad, att ännu Upplandslagen år 1296 innehåller budet: "ingen skall tro på avgudar och ingen blota i lundar eller vid stenar".

I *Danmark* segrade kristendomen lättare och snabbare än i grannrikena; dess välde var här fullt tryggat från Knut den stores tid, då biskopssätet i Lund upprättades. I *Norge* inträffade kort efter slaget vid Stiklastad en förändring i tänkesättet; kristendomen erkändes allmänt, och den dräpte Olov Haraldsson dyrkades som martyr och helgon *(Olov den helige)*.

Påvekyrkan och hierarkin. Kristendomens seger medförde för hela Norden de viktigaste förändringar, om också dessa till stor del blott långsamt kommo till synes. Det var icke blott en ny tro, som förkunnades, och med vilken mildare och mänskligare seder än det sträva kämpalivets trängde igenom. Med kristendomen följde den katolska kyrkans insättande med hela dess stränga rättsordning.

När den romerska kyrkan begynte vinna inträde i Norden, var den till det hela redan fullt organiserad sådan, som den sedan bestått genom snart ett årtusende och ännu består i de katolska landen. Kyrkan styrdes av sitt *prästerskap (hierarki)*, vilket genom prästvigningens sakrament högtidligen avskildes från det övriga folket eller *lekmännen* och för framtiden blott skulle ägna sig åt kyrkliga uppgifter. Inom prästerskapet funnos skilda grader med olika myndighet: lägst stodo de vanliga *sockenprästerna*, över dem *biskoparna* (med deras av kaniker bildade *domkapitel*) och *ärkebiskoparna* samt högst den romerske biskopen eller *påven*. Pästerskapet styrdes av biskoparna och ytterst av påven. Biskoparna samlades stundom till stora allmänna *kyrkomöten* för att besluta om viktiga trosfrågor eller andra kyrkliga angelägenheter. Genom kyrkomötenas beslut och de förordningar, som särskilda påvar utfärdade, bildades en för hela kyrkan gällande samling av rättsföreskrifter, den s. k. *kanoniska lagen*.

Kyrkans uppgift var att sörja för själarnas frälsning. Enligt hennes lära vanns denna därigenom, att den enskilde lydigt böjde sig under hennes befallningar och utförde de goda verk (fasta, böner, vallfärder, allmosegivande), som hon fordrade. Lekmannens uppgift härvid var sålunda allenast att vid bikten yppa

sina fel för den andlige läraren och därpå blint foga sig efter hans befallningar: varje motstånd mot de kyrkliga föreskrifterna var straffvärt. Den, som framhärdade i dylikt motstånd och icke lät rätta sig genom lindrigare straff, måste utslutas ur kyrkans gemenskap *(bannlysning)*; interdikt över ett helt land); därmed följde själens förtappelse, om man icke löstes ur bannet före döden. Ty "utanför kyrkan ingen salighet!"

För att prästerna helt och hållet skulle kunna ägna sig åt sitt kyrkliga kall, fordrade den kanoniska rätten, att de endast skulle taga befallningar av biskoparna och av påven samt vara fritagna från intrång av all världslig lag. Härigenom blevo strider med det världsliga samhället oundvikliga; sådana strider utbröto också inom det tyska riket under 1000-talets senare del *(investiturstriden)* och sammalunda i de flesta länder. Även i Norden förstodo kyrkans män småningom genomdriva sina anspråk.

Nordens kyrka ordnas. Det kyrkliga organisationsarbetet i Norden leddes från början av *ärkebiskoparna av Hamburg-Bremen,* Anskars efterträdare. Dessa invigde lämpliga personer till biskopar, vilka sedan placerades i Nordens huvudorter för att där med hjälp av underlydande präster arbeta bland menigheten. Till biskopssäten valdes därvid de platser, till vilka allmogen av ålder plägade strömma samman, d. v. s. i främsta rummet landskapens gamla tingsplatser. Så uppkommo inom Sverge följande biskopssäten med tillhörande stift: Skara, Linköping, Uppsala, Strängnäs, Västerås, Växjö och Åbo.

För de nordiska härskarna var biskoparnas och deras prästers beroende av utlandet en källa till allvarliga oroligheter. "Präst skall vara i bondelag", d. v. s. befinna sig i samma rättsliga ställning under lag och konung som alla andra fria män, krävde den svenska lagen. Men nu fordrade en utländsk kyrkofurste, att alla dessa kyrkliga personer skulle blint lyda honom. Om ärkebiskopen av Hamburg-Bremen råkade i strid med världsliga furstar, med kejsaren eller rent av med påven, hotades den honom underkastade nordiska kyrkan och därmed själva rikena att dragas in i dessa tvister. Därför bemödade sig konungarna ivrigt att få sina kyrkor självständiga och styrda av inhemska ärkebiskopar, vilka direkt kunde träda i förbindelse med kristenhetens gemensamma överhuvud, påven i Rom. En dansk konung lyckades ock-

104 så genomdriva, att *Lunds biskop* år 1104 gjordes till *Nordens ärkebiskop:* han ägde sedan att närmast under påven styra den nordiska kyrkoprovinsen och inviga dess biskopar. Norges och Sverges konungar önskade emellertid envar för sin kyrka en liknande självständighet. För att gå deras åstundan till mötes skickade påven ärkebiskop *Nikolaus av Albano* som sändebud (legat) till Norden, där han skulle ordna dessa angelägenheter. Norges världsliga och andliga stormän mötte han år 1152 i Nidaros (Trondhjem), och då beslöts, att man i denna stad, där den helige Olovs kvarlevor (reliker) vilade, skulle upprätta ett *ärkesäte för Norge.* Med svenskarna höll han samma år ett *möte i Linköping,* men där lyckades man icke vinna någon enighet om det blivande ärkesätets plats — så stark var ännu avunden mellan landets för-
1164 nämsta gamla landskap. Först 12 år senare (1164) löstes tvisten: *Sverges ärkebiskop* fick då sitt residens i *Uppsala* (Gamla Uppsala), där under tiden en svensk martyrkonung, Erik den helige (jfr nedan s. 46), jordats. Emellertid fortfor ärkebiskopen av Lund ända till medeltidens slut att till namnet vara den svenske ärkebiskopens förman (Sverges primas).

Den svenska kyrkans ordnande fullbordades genom *mötet*
1248 *i Skeninge* 1248, då legaten *Vilhelm av Sabina* påbjöd prästernas celibat (s. 39), biskopsval genom de prästerliga domkapitlen samt den kanoniska lagens flitiga studerande.

Domkyrkor och gudstjänst. I biskopsstäderna började ståtliga domkyrkor (katedraler) uppföras. Den praktfullaste av Nordens äldre domkyrkor var den i Lund, vilken omkr. år 1100 började uppföras i romansk eller rundbågstil. Vid senare domkyrkobyggnader här brukades övervägande den gotiska eller spetsbågstilen. Av sådana gotiska tempel äro särskilt berömda domkyrkorna i Nidaros, i Skara och Linköping samt i Uppsala (fig. 22).

Gudstjänsten i dessa stora kyrkor ägde rum under mycken prakt. Ordets predikan var därvid av mindre vikt, huvudsaken var altartjänsten eller högmässan. På högaltaret och framför de talrika helgonbilderna brunno då hundratals vaxljus, korgossar i sida dräkter svängde rökelsekar, sköna latinska hymner genljödo genom valven, präster i glänsande mässkläder framburo elementen i nattvarden (hostian och kalken), och när dessa som försoningsoffer höjdes mot skyn, knäföll hela församlingen i djup vördnad. Den vigda hostian

och de helgonreliker, som varje domkyrka gärna ägde, buros stundom i högtidlig procession genom staden eller ut på landsbygden, för att krig och farsoter skulle förekommas, eller för att god årsväxt skulle tryggas. Vid Eriksmässan i Uppsala, som firades i maj månad till den helige konung Eriks minne (jfr s. 46), fördes sålunda helgonkonungens relikskrin över fälten till Gamla Uppsala samt åter; till detta högtidliga tillfälle strömmade folket massvis samman,

Fig. 21. Lunds domkyrka.

varför världsliga angelägenheter och betydande köpenskap förekommo vid sidan av de kyrkliga ceremonierna. Så blevo helgonmässorna tillika storartade marknader.

Genom all denna prakt fingo de vid enkla förhållanden vana nordborna en livlig känsla av den heliga kyrkans ofantliga makt. Denna befästades i hög grad genom kyrkans lära, att de dödas själar måste i skärselden luttras från all jordisk svaghet, innan de kunde ingå i paradiset. Helgonens förböner kunde förkorta själens

vistelse i skärselden, och det blev därför en plikt att sörja för själens salighet genom att vinna kyrkans böner till helgonen (själamässor). För detta ändamål skänktes jordagods och penningesummor till kyrkorna, och dessa gåvor grundlade snart en stor rikedom hos kyrkan. Biskoparna, som förfogade över denna rikedom, vunno därigenom även timlig makt. De uppförde i sina residensstäder och på sina lantgårdar fasta stenhus och höllo större beväpnade följen än någon världslig storman förmådde. När konungarna kallade stormännen till rådplägning om rikets angelä-
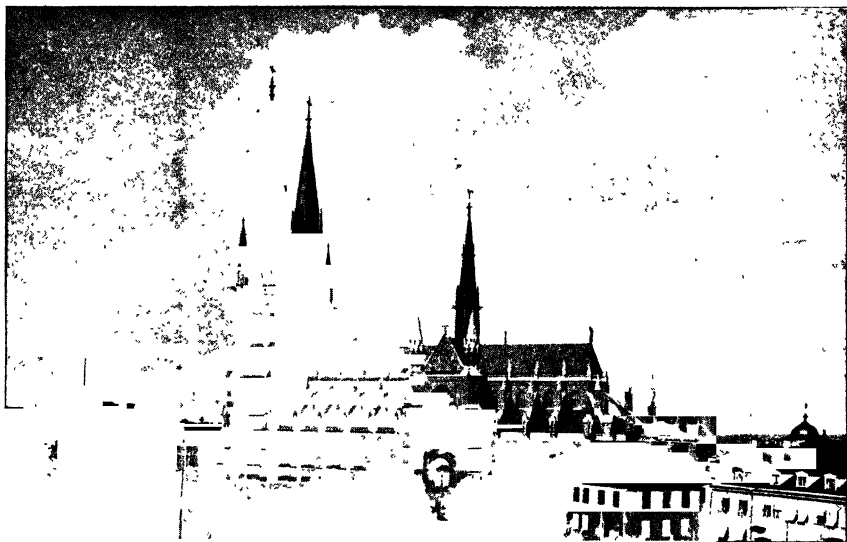
Fig. 22. Uppsala domkyrka.

En mera oansenlig domkyrka hade tidigt uppbyggts i Uppsala (nu Gamla Uppsala), men denna avbrann, varefter ärkesätet flyttades till den något sydligare vid Fyrisån belägna orten *Östra Aros* (östra åmynningen; jfr Väster Aros, Västerås), senare tiders *Uppsala;* här begynte man under senare delen av 1200-talet bygga en väldig gotisk katedral, vilken emellertid först omkring år 1435 blev i huvudsak färdig. — Bilden visar domkyrkan i dess nuvarande skick. Till höger synes spetsen av det s. k. domtrapphuset, uppfört på 1300-talet till stadens försvar; till vänster höjer sig den av Olov Rudbäck d. ä. byggda kupolen på Gustavianum.

genheter, kommo därför biskoparna främst att bli inbjudna, allra helst som de i bildning och kunskaper höjde sig över lekmännen.

Asketismen och klosterlivet. Med denna kyrkans yttre glans och prakt följde emellertid en allvarsam inre fara. När prästerna fordrade djup vördnad för de lysande ceremonierna och blind lyd-

nad för sina påbud om vissa goda verk, tedde sig religionen för den enskilde allenast som ett iakttagande av yttre regler och skick men icke som en själens djupaste angelägenhet. Folkets massa stannade sålunda i en grov vidskeplighet; prästerna åter togo sitt själasörjarkall likgiltigt, blott de yttre formerna efterlevdes, och de fylldes i stället av jordiska omsorger genom vården om de betydande ägodelar, som småningom skänktes till kyrkan. Den religiösa likgiltigheten och rikedomens frestelser hotade kyrkan med djupt sedeförfall, men hon räddades härifrån genom den stränga anda, som ursprungligen rådde bland *klosterfolket*, och vilken från klostren tidvis genomsyrade folket.

Fromma män och kvinnor kunde icke nöjas med den blott yttre fromhet, som kyrkan krävde. De sågo, vilken frestelse till njutningar och flärd som följde av livet i världen med dess rikedomar. Saligheten, menade de, kunde blott vinnas, genom att sinnet helt och hållet ägnades åt Gud, men då måste allt, som lockade själen åt annat håll, bortkastas och dödas. Den av frestelser fyllda världen var sålunda i och för sig ond: människorna, som levde mitt uppe i den, måste därför med fruktan och bävan kämpa för sin salighet. Köttets lustar skulle dödas genom stränga späkningar (fasta, vakor, gisslingar), sinnets trots böjas genom blind lydnad för Guds bud och för överordnades befallningar. Allra helst borde man fly de jordiska lockelserna genom att innesluta sig bakom klostrens murar och där leva i bön och andaktsövningar. Kyskhet, fattigdom och lydnad voro de huvuddygder, som sålunda krävdes av klosterfolket: vid sitt inträde i klostret måste munkar och nunnor förplikta sig att iakttaga dessa dygder (munk- och nunnelöftena).

Klosterinvånarnas stränga liv och deras världsförsakande åskådning *(asketismen)* fyllde de levnadsglada, sinnligt anlagda germanerna med djup vördnad. I munkarna och nunnorna sågo de kristliga fromhetsideal, och de började sträva att efterlikna deras fromhet i den mån, som livet i världen tillät dem. En strängt asketisk riktning genomträngde sålunda folken, den återgav åt kyrkans prästerskap större allvar — genom att iakttaga *celibatsbudet*, d. v. s. avstå från äktenskap, sökte prästerna likna klosterfolket i kyskhet — och skänkte kyrkan ökat anseende.

Härtill bidrog även en annan omständighet, nämligen klosterfolkets uppfostrande och undervisande verksamhet. *Den helige*

Benedikt (från Nursia i Italien), som på 500-talet skrev regler för sitt klosters munkar, hänvisade dessa att genom ett arbetsamt liv bekämpa de frestelser till synd, som klostermurarna icke förmådde utestänga. Benedikts regler vunno allmän anslutning i väster-
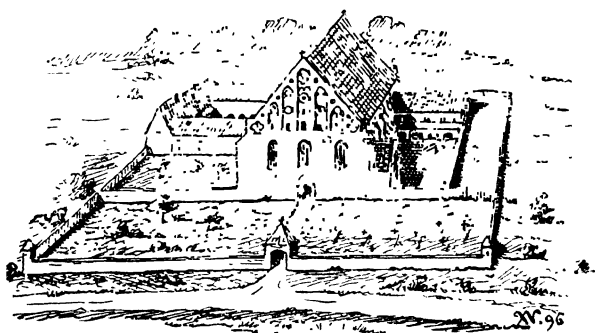
Fig. 23. Mariendals kloster utanför Reval (rekonstruktion).

Mariendals kloster av Birgittinorden grundades i början av 1400-talet och invigdes 1436. Bilden visar i mitten klosterkyrkan, till vänster nunnornas och till höger munkarnas avdelning. Moderklostret i Vadstena hade liknande planordning.

Fig. 24. Kung Olov den heliges fall.
Initial i nordisk handskrift fr. omkr. 1380.

landets kloster, och dessa s. k. Benediktinkloster blevo viktiga plantskolor för odlingens spridning bland germanfolken. Benediktinerna, liksom också munkar och nunnor av senare framträdande ordnar, uppsökte gärna landsbygdens enslighet, där de i ro kunde ägna sig åt lärda studier eller andra sysselsättningar. De, som voro konstnärligt anlagda, avskrevo prydligt gamla handskrifter och sirade dem med konstfullt målade initialbokstäver och färgstarka miniatyrer. Naturforskarna fingo arbeta i kloster-

trädgården; där planterades allehanda märkliga örter, vilkas läkekraft mot sjukdomar skulle utforskas och användas. I nunneklostren nådde det konstfulla handarbetet en sällsynt höjd (ex. ett så märkligt tapisseriarbete som Bayeuxtapeten, ovan fig. 17). Närmast med tanke på klostrens eget behov av korsångare vid gudstjänsten undervisades barn från nejden i läsning och sång, men snart sökte även de rikare få sina barn uppfostrade i klostren, enär ingen så god undervisning kunde vinnas annorstädes. Efter *klosterskolornas* exempel bildades sedan s. k. *katedralskolor* i biskopsstäderna.

Kloster- och katedralskolornas verksamhet gällde blott kyrkans blivande tjänare samt rikare lekmän. Folkets massa fick jämväl lärare från klosterfolket, nämligen i *tiggarmunkarna*. Enär de andra klostren oaktat invånarnas fattigdomslöfte småningom samlade rikedomar genom gåvor, instiftade *den helige Franz* (från Assisi i Italien, † 1226) en orden, vars medlemmar helt och hållet skulle leva av de kristnas allmosor. Franciskanerna eller *gråbröderna* och en annan tiggarorden, dominikaner eller *svartbröder,* slogo sig ned i städerna, mitt i människovimlet, och uppträdde där som predikanter för den stora massan. På denna tid, då konsten att läsa var sällsynt och de handskrivna böckerna voro mycket dyrbara, blevo tiggarmunkarnas predikningar det viktigaste medlet att bibringa allmänheten vetande. Då nu munkarna predikade blind lydnad under kyrkan, och då de såsom biktfäder kunde behärska sina åhörares samveten, är det klart, vilken makt kyrkan kunde öva på sinnena.

Under de nordiska folkens medeltid finna vi, huru starkt detta kyrkliga inflytande var: korstågen vittna därom, men därom vittnar även en sådan klosterstiftelse som *Birgittinorden*. Vår medeltids historia förtäljer också, huru kyrkans män upprepade gånger sökte nyttja sitt inflytande för att höja sin makt över den världsliga samt bliva fritagna från den världsliga lagens bud. Den gammalnordiska djupt inrotade uppfattningen om alla frias rättsliga likhet och skyldighet att i krig och fred deltaga i de allmänna angelägenheternas handläggning lade dock hinder i vägen för dessa kyrkliga krav. Blott när kyrkofurstarna, såsom ärkebiskop Absalon av Lund, sida vid sida med lekmannafolket ägnade sig åt rikets stora uppgifter, tillvunno de sig allmän vördnad och obestritt politiskt inflytande. När de åter gent emot sta-

tens intressen förfäktade sina enskilda ståndsförmåner, var menighetens känsla för det allmännas bästa starkare än vördnaden för kyrkofurstarnas andliga makt, såsom den svenska allmogen en gång skall hava utlåtit sig till en mäktig prelat: "Sverge har av ålder varit ett kungarike och icke något prästegäll".

VIKTIGASTE DATA:

Övriga Europa.	*Norden*
	828—65. Anskars verksamhet.
	o. 1008. Olov Skötkonung döpes.
	1030. Olov den helige † vid Stiklastad.
1073—85. Gregorius VII påve. Strid utbryter mellan påven och kejsaren (investiturstriden).	o. 1060. Uppsalaätten utdör. Stenkil konung i Sverge.
	o. 1080. Inge d. ä.
1096—99. Första korståget.	1104. Ärkebiskopsstolen i Lund upprättas.
1122. Konkordatet i Worms avslutar investiturstriden.	1125—30. Stenskilska ätten utdör. Sverker d. ä. konung i Sverge.
	1152. Kyrkligt möte i Linköping.
	1160. Erik den helige †.
	1164. Ärkebiskopsstolen i Uppsala.

LITTERATUR:

H. Hildebrand. Medeltiden (del 2 av Sverges historia etc.) Sthlm 1905.
J. Ottosen. Vor historie indtil Dronning Margrete. Kphmn 1899.
O. Janse. Medeltidsminnen från Östergötland. Sthlm 1006.

———
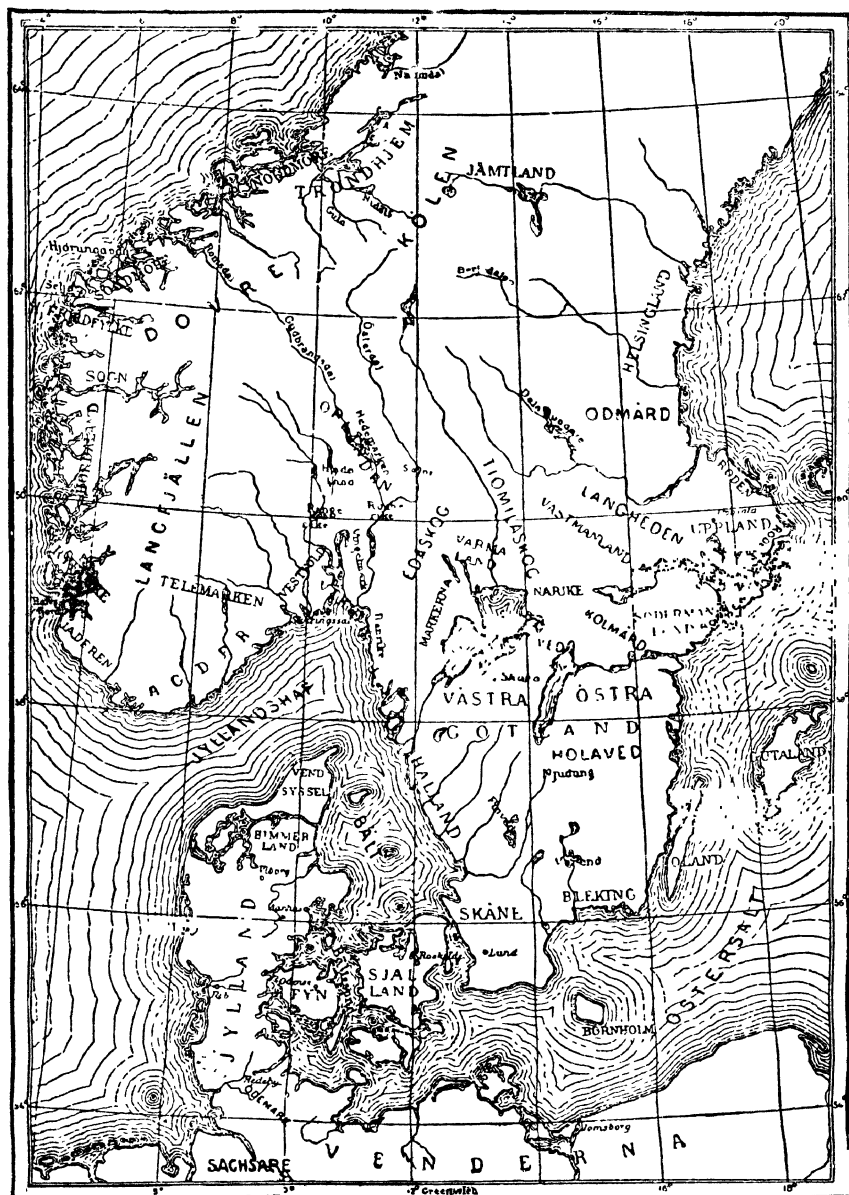
Fig. 25. Nordens viktigaste bygder i äldsta tider.

Fig. 26. Visby stadsmur.
Redan på 1200-talet uppfordes Visby första stadsmur, vilken emellertid senare höjts och yttermera befästats. Nu kvarstår den som ruin.

KORSTÅGSTIDEN.

Från senare hälften av 1000-talet kan man klarare än förut följa de tre nordiska rikenas öden. Över Danmarks historia vid denna tid har man en så märklig berättare som *Saxo Grammaticus;* för Norges historia äro de *isländska sagorna* ganska väl underrättade, då förbindelsen var stark mellan ön och moderlandet. För Sverges historia däremot äro vi mest hänvisade till några magra klosterkrönikor, tills i början av 1300-talet *rimkrönikorna* begynna. För alla tre länderna finnas naturligtvis *fornlämningar:* kyrkliga prydnader, vapen, husgeråd, ruiner, målningar o. dyl. kasta ljus över den materiella odlingen; beträffande det politiska lifvet få vi spridda upplysningar särskilt genom privilegiebrev och påveurkunder, som kyrkor och kloster omsorgsfullt bevarat, men framförallt genom landskapslagarna.

Ehuru Sverges öden under den närmaste tiden äro mindre kända än grannrikenas, måste vår uppmärksamhet i främsta rummet samla sig kring dem.

De nordiska rikenas utsträckning. Från omkr. år 1100 hade de särskilda nordiska rikena i det hela den utsträckning inom Skandinavien som de bibehöllo till in på 1600-talet. På den skandinaviska halvön delade *Sverge* och *Norge* det egentligen uppodlade landet ungefär som i senare tid, dock hörde till Norge *Viken* (Bohuslän), nordspetsen av Dalarne samt (sedan 1111) *Jämtland* och *Härjedalen.* Halvöns nordligaste delar, som efter sina nomadiserande invånare kallades *Lappmarkerna* (i Norge Finnmarkerna), voro obygder, tillfälligtvis besökta av svenska och norska fiskare, jägare och köpmän; där sökte också skatteutkrävare från

båda rikena att göra sina herrars rättigheter gällande. Halvöns sydligaste landskap, *Skåne*, *Blekinge* och *Halland*, hörde till *Danmark*.

Utanför den skandinaviska halvön ägde Sverge *Öland* samt anspråk på en viss överhöghet över *Gottland;* 1288 nödgades ön och staden Visby bestämt erkänna Sverges konung som sin härskare. Huruvida vid tidevarvets början någon förbindelse fanns med de i sydvästra *Finland* bosatta svenskarna, är oklart. Norge ägde från vikingatiden osäkra anspråk på *Island*, *Grönland*, *Färöarna* samt en del skottska öar.

Sedan Knut den stores välde upplösts och sålunda England samt Norge blivit självständiga, var *Danmark* begränsat till de nämnda skånska landskapen, de danska öarna, nuvarande *Jutland* (Nørre Jylland) samt landet *Slesvig* (Sønder-Jylland); dess sydgräns var alltså Eider. Denna gräns var dock något osäker. Dels bodde längs i sydväst på Nordsjökusten (landet Ditmarsken) och på öarna därutanför *friserna*, ett bondfolk, som hårdnackat värjde sitt oberoende; dels sökte de krigiska tyska grevarna i grannlandet *Holstein* gång efter annan utsträcka sitt välde till Slesvig.

De nordiska korstågen. Under det skede, som nu följer, blevo dessa gränser på flera håll betydligt framflyttade. Det krigiska kynne, som drivit nordborna till vikingafärder, fanns ännu kvar; efter kristendomens seger riktades det på uppgiften att utbreda den kristna läran bland hedningarna. Enligt kyrkans predikan vann man säker salighet genom att antingen i väpnat tåg vallfärda till det heliga landet för att befria detta från de otrognas våld eller också draga ut mot hedniska folk och med svärdet tvinga dem till dop och underkastelse under tron. Sådana krigiska företag till korsets förhärligande och seger *(korståg)* blevo för nordborna en naturlig fortsättning på vikingatidens äventyr. De eggades också till dem genom sina hedniska grannars anfall.

Östersjöns södra och östra kuster voro denna tid befolkade av krigiska hedningar. Söder om det danska väldet bodde slaviska stammar, av vilka *venderna* i Pommern voro mest kända; längre österut kring Weichselmynningarna sutto de krigiska *preussarna*. Vid Rigabukten och längs Finska viken funnos *finska stammar* av asiatiskt ursprung, kurer, liver och ester, samt nordligare i nuvarande Finland kareler och finnar. Dessa förde ofta vilda

strider inbördes, men isynnerhet begagnade de sig av oron inom de nordiska länderna till att hemsöka dessa med vilda plundringståg. Danmark var under 1100-talet, då häftiga tronstrider rådde mellan kungaättens medlemmar, (Sven Estridssons ätt, se sid. 51), blottställt för *vendernas anfall;* ingen sjöfarare var trygg för dem, och vid strandhugg sträckte de sina plundringar högt upp i landet, togo bort ägodelar och boskap samt förde invånarna med sig som trälar. De *finska stammarna* hemsökte Sverges östra kust, särskilt den bördiga Mälarbygden.

Till självförsvar och för att fylla den religiösa plikt, som kyrkan pålade, vände de nordiska härskarna sin krigsmakt mot dessa hedningar. Sedan *Valdemar Knutsson* (V. den store, 1157—1182) blivit ensam konung i Danmark, riktade han och hans statskloke medhjälpare ärkebiskop *Absalon* av Lund en rad av härnadståg mot venderna; dessa och deras grannar i Mecklenburg kuvades, nödgades att låta döpa sig samt att erkänna den danske konungens övervälde. Valdemars yngre son och andre efterträdare *Valdemar II,* kallad *Sejr* (segraren 1202—1241), utsträckte korsfärderna ännu längre. Till understöd åt den tyska *svärdsriddarorden,* som börjat kristna Livland, utrustade han en stor ledingsflotta och landade 1219 i norra Estland, där han i det berömda Valdemarsslaget besegrade esterna; dessa döptes därpå, och staden Reval grundades till stöd för det danska väldet i Estland. Som Valdemar även nödgat Holstein att giva sig under Danmark, sträckte den danske konungen nu sitt välde från Nordsjön in i Finska viken. Korsfararnitet gick sålunda hand i hand med strävan efter yttre erövringar.

De svenska konungarna fortsatte i vikingarnas spår med anfall mot öster. Det första svenska korståget tillskrives konung *Erik Jedvardsson,* som på 1150-talet skall ha kristnat hedningarna i sydvästra Finland och där grundat staden Åbo; Eriks fromma nit och hans våldsamma död för en dansk troninkräktare (1160) förskaffade honom hos folket helgonrykte *(Erik den helige),* fastän kyrkan aldrig ville räkna honom bland de kanoniserade helgonen. De tronstrider, som efter hans bortgång rasade inom Sverge mellan hans ätt, den *Erikska,* och den rivaliserande *Sverkerska,* vållade, att korstågen bedrevos med mindre kraft. År 1187 skola esterna rent av kunnat ostraffade plundra den rika handelsstaden Sigtuna,

och svenskarna fingo nöja sig med att sätta lås för den välmående Sveabygden mot nya anfall genom att befästa handelsplatsen *Stockholm.* Först sedan ordningen inom landet nödtorftigt tryggats, kunde *Birger Jarl* 1240 vända sig mot de hedniska tavasterna, som oroade de kristna i Finland; han besegrade och kristnade Tavastland, som han lade under Sverige. Omkring femtio år senare kuvade marsken *Torgils Knutsson* de vilda karelarne, uppbyggde till deras behärskande fästet Viborg och framträngde ända till Nevafloden.

Dessa erövringar bragte de nordiska rikena i strid med grannmakter, som jämväl strävade efter utvidgning. På gränsen till Finland sökte den stora ryska handelsstaden *Novgorod* (Stora Novgorod vid sjön Ilmen) utbreda sitt inflytande; det kom till sammandrabbningar mellan svenskarna och novgoroderna, varvid svenskarna drevos bort från Neva men ryssarnas anfall på Viborg blevo fåfänga. Till slut enades man genom *freden i Nöteborg* år 1323 att dela det omtvistade området så, att gränsen mellan Sverges och Novgorods besittningar drogs från Systerbäcks utlopp i Finska viken nordligt till Ishavet; tillika bestämdes, att sjöfarten mellan de tyska hamnarna samt Gottland och Novgorod skulle ömsesidigt hållas okränkt. Härmed var Sverges östra gräns bestämd för mer än tvåhundra års tid. De många ryska rikena på 1200-talet råkade i beroende av mongolhorder, som inbrutit från Asien, och ryssarna hindrades därför att på allvar oroa Sverge.

1323

Danmarks yttre vinst av korstågen var osäkrare än Sverges. Östersjöns sydkust var ett eftertraktat byte även för tyska furstar och tysk adel. Redan Valdemar Sejr måste efter sitt *nederlag vid Bornhöved* 1227 avstå från Holstein; Mecklenburg samt Pommern blevo inom kort helt förtyskade, blott ön Rügen samt Estland stannade kvar under Danmark. Förbindelsen med Estland var emellertid lös, och uppgiften att vidare utbreda kristendomen i dessa nejder övertogs av den mäktiga *tyska orden* i Preussen; sedan de svagare svärdsriddarna förenat sig med denna, sträckte sig ordens välde över både *Preussen* och *Livland.*

Även från Norge företogos spridda korståg, men dessa saknade bestämda mål och gåvo därför ringa resultat. De färder, som konung *Magnus Barfot* (1093—1103) företog till de skottska öarna och till Irland, voro vanliga krigståg. Hans son *Sigurd*

drog med en flotta till Medelhavet och understödde korsfararne från Västeuropa vid erövringen av Palestinas kuststäder, en bedrift, som förskaffade honom tillnamnet *Jorsalafarare*. Efter Sigurds död inträdde svår inre upplösning i Norge, varför inga företag utåt av betydelse vidare ägde rum.

Näringslivets utveckling under korstågstiden. Korstågstidens framgångar kastade ett skimmer av yttre ära över de nordiska länderna och särskilt över Danmark. Glansen förhöjdes genom det ekonomiska uppsving, som utmärkte denna tid.

De upprepade krigstågen vållade naturligtvis stora bördor för allmogen genom utrustningar av skepp och manskap. Åtminstone i Danmark bar man dessa bördor gärna i känsla av företagens vikt. När biskop Absalon en gång beklagade Själlands bönder för krigsbesvären, genmälte dessa: "Vi fördraga hellre detta än att sitta fjättrade vid venderskeppens roddarbänkar." Den inre trygghet, som nu följde, bragte också fort med sig en sällsynt uppblomstring av alla fredliga näringar.

Vid denna tid berördes hela Västeuropa av ett starkt handelsuppsving, som följde av den närmare beröring, vari man efter det första stora korståget trädde med Österlandets blomstrande kultur. De *lombardiska städerna,* framförallt Venedig, gingo i spetsen för denna handelsförbindelse åt öster, och lombarderna blevo västerlänningarnas lärómästare i allt, vad handeln angick (jfr de ännu brukliga italienska handelstermerna). Nya handelsvägar drogos genom Europa, och under kraftiga furstars hägn uppväxte betydande städer, vilka kring sig samlade den lokala handeln. Detta uppsving hade dittills endast flyktigt berört Danmark. Från Gottland, Östersjöns gamla handelsmetropol, ledde av ålder en flitigt befaren väg till Hedeby (Slesvig) och så vidare över land till Nordsjön och Rhenmynningarna, men den varuomsättning, som där skedde, kom blott i ringa grad själva riket till godo, och betydelsen härav skulle minskas, i samma mån som det nygrundade *Lybeck* drog denna rörelse från den danska kusten. Men inom det danska området framträdde vid denna tid en ny förvärvskälla, som blev av högsta betydelse för hela riket, nämligen det stora sillfisket i Öresund.

Under Valdemarernas tid gick sillen till i Öresund i sådana massor, att man enligt Saxos ord formligen kunde med händerna

ösa upp den i båtarna. Genom denna rikliga förekomst blev den ett viktigt näringsmedel, särskilt lämpat för de fattigares behov under fastetiden. När den romerska kyrkan krävde 40 dagars fasta närmast före påsken, kom den billiga sillen väl till pass som ersättning för den då förbjudna köttfödan. Den höstmarknad, som i samband med sillfisket började hållas på Skånes lilla sydvästliga halvö vid Öresund, blev ivrigt besökt ej blott av danskar utan av tyska och nederländska köpmän samt av svenskar och norrmän. Här blev sålunda inom Danmarks gränser för en tid en viktig knutpunkt för Östersjöhandeln.

Denna handelns uppblomstring återverkade på Nordens gamla huvudnäring, åkerbruket. Dettas produkter (hästar och spannmål) kunde nu lättare vinna avsättning än förr, varigenom jordegendomen steg i värde. Bönderna eggades härigenom att bättre uppbruka sina gårdar och öka deras ägovidd; ständigt lades nya marker under plogen, och härigenom höjdes jordens avkastning betydligt.

Norge under "Kongsemnerne" och Sverres ätt. Emellertid voro de särskilda nordiska rikena ej så starka, som man skulle vilja sluta av de betydande yttre företagen; därom vittnar bl. a. en sådan händelse som Valdemar Sejrs fullständiga nederlag blott få år efter hans mest berömda framgång (ovan s. 46-7). I själva verket voro de tre rikena under denna tid mera till namnet än i verkligheten enhetliga välden. Inom dem rådde ofta en förlamande splittring.

I Norge följde denna splittring av landets hela natur. Genom fjällens sträckningar uppdelat i en mängd skilda dalar och bygder, saknade Norge någon till inflytande och rikedom överlägsen centralbygd, som kunde samla de övriga kring sig. *Viken* i söder, *Trondalaget* i norr samt *Västlandet* kring den mot slutet av 1000-talet anlagda blomstrande köpstaden *Bergen* voro de förnämsta bygderna, och dessa tävlade skarpt sinsemellan. Splittringen ökades genom den egendomliga arvsrätt till kronan, som erkändes i Norge. Kronan betraktades nämligen som ärftlig inom kungaätten på sådant sätt, att en död konungs alla söner voro berättigade att ärva kunganamn och del av konungens inkomster. Efter Sigurd Jorsalafares död (1130) uppträdde många män i rikets olika delar och utgåvo sig med rätt eller orätt för konungaättlingar. Då det syntes

allmogen omöjligt att utreda sanningen i dessa anspråk, tog man sin tillflykt till s. k. gudsdom genom järnbörden (fig. 27). Härigenom fick man ett betydande antal tronkrävare (*Kongsemner*), av vilka var och en skaffade sig ett anhang krigare och med deras hjälp samt med stöd av bönderna i någon huvudbygd sökte tillvinna sig ensam kronan.

Fig. 27. Järnbörd.

"Gudsdomen" grundade sig på den åskådningen, att Gud vid svårare rättsfall skulle på övernaturligt sätt ingripa för att ådagalägga, vem som hade rätten på sin sida. Fig. 27 (altarprydnad av driven koppar från Tamdrups kyrka vid Horsens; arbete från omkr. 1100) förmodas avbilda prästen Poppos järnbörd. Enligt äldre berättelser skall Poppo genom att oskadd bära en vitglödgad järnhandske hava övertygat den då ännu hedniske konung Harald Blåtand om den kristna lärans sanning.

Under denna tid av inre upplösning styrde bönderna sig själva, ledda av sina hövdingar (lendermännen eller hersarna) ur de rikaste bondesläkterna. Det såg ut, som om landet skulle upplösas i små bonderepubliker, vilka blott till namnet erkände den ene eller andre tronkrävaren som konung. Kyrkan var den enda myndighet inom Norge, som nu utgjorde ett sammanhållande band mellan rikets splittrade delar. Kyrkans män begagnade sig emellertid härav för att stärka sin makt: det var nu som den norska kyrkan ordnades genom upprättandet av ärkesätet i Nidaros (ovan s. 36); kyrkans och klostrens rikedomar och förmåner ökades starkt, och slutligen sökte prelaterna taga avgörandet över rätten till kronan helt i sina händer.

Då uppträdde den djärve *Sverre.* Stödd av en flock krigiska äventyrare (*birkebeinarna*), lyckades han under talrika svårigheter **1202** besegra sina medtävlare, kväste kyrkan och dog, 1202, som ensam konung i Norge. Hans arbete fortsattes av hans sonson *Håkan den gamle* (1217—1263), som tvang det mäktiga kyrkliga partiet (*baglerna*) till underkastelse. Sverre och Håkan gjorde tillika mestadels slut på allmogens självständighet: sedan de mäktiga

släkterna till stor del förötts under krigen, insattes nu runt landet kungliga ämbetsmän (sysselmän), som skötte styrelsen. Rikets enhet tryggades för framtiden, da Håkan bestämde, att kronan skulle vara ärftlig efter förstfödslorätt inom kungaättens manliga linje; senare utstäcktes arvsrätten ock till kvinnolinjen. Denna enhet under kungligt hägn stärktes, då Håkans son *Magnus*, kallad *Lagaböter* (lagbotaren), lät revidera och sammanföra bygdernas skilda lagar till en enda för hela riket gemensam lagbok. — Under Håkan den gamles tid blev *Island* kuvat och helt beroende av Norge, sedan den mäktige hövdingen Snorre Sturlasson dödats.

Norge var nu starkare än någonsin. Men blomstringen var vunnen på bekostnad av rikets kraftigaste folkelement, de oavhängiga, ofta trotsiga bönderna. Därför saknades framgent i Norge män, som kunde tillvarataga landets intressen; sedan Sverres ätt år 1319 utdött på manssidan, blev Norge beroende av grannrikena. **1319**

Danmark under Sven Estridssons ätt, till 1320. Danmark var av naturen bättre samlat än Norge, då sunden och havsvikarna snarast underlättade förbindelsen mellan rikets delar. Här framträdde heller ingen osämja mellan de olika bygderna, men däremot var riket länge söndrat genom bittra tronstrider. *Sven Estridsson* (1047—1076), son av Knut den stores syster Estrid, inledde en ny kungaätt, vars medlemmar under förra hälften av 1100-talet med yttersta häftighet tävlade om kronan. Slutligen lyckades Svens sonsonsson *Valdemar* (den store) år 1157 genom *slaget på Gradeheden* (nära Viborg) besegra sina motståndare; han blev nu allmänt erkänd som Danmarks konung och inledde med hjälp av biskop Absalon den *Valdemarernas storhetstid*, vars yttre framgångar och fall skildrats ovan (s. 46 f.). **1157**

Efter Valdemars Sejrs död 1241 yppade sig åter osämja inom kungahuset; rikets stormän begagnade sig av konungarnas svaghet till att öka sitt inflytande, och särskilt sökte ärkebiskoparna av Lund frigöra kyrkan från allt beroende av den världsliga makten. Då konungen (Kristoffer I) gentemot ärkebiskopen (Jakob Erlandsson) åberopade landets lagar, svarade prelaten med den hierarkiska förklaringen: "liksom det finnes två svärd, ett timligt och ett andligt*, så finnes det också två slags furstar, domare och dom-

* Läran om de två svärden, = den andliga och den världsliga makten, stödde sig på en allegorisk tolkning av orden hos Lukas, 22: 38.

stolar; men konungen bör veta, att liksom det andliga har företräde framför det timliga, har också kyrkans lag företräde för den världsliga, och om strid råder mellan dem, bör det mindre vika för det större, det världsliga för det andliga."

Den praktälskande *Erik Menved* († 1319, sonsonsson till Valdemar Sejr) lyckades till en tid tygla de andliga och världsliga stormännen och genom krigiska bedrifter återställa rikets glans. När stormännen efter hans död valde hans yngre broder *Kristoffer II* till konung, avtvungo de denne en *handfästning* eller konungaförsäkran (1320), som ställde honom i fullkomligt beroende. Först och främst hävdades däri kyrkans frihet: alla kyrkliga förmåner stadfästes, klerker skulle blott svara för andliga domstolar, och ingen biskop finge fängslas utan påvens befallning. Vidare fingo de världsliga stormännen erkänd myndighet över sina underlydande, i det de av dem skulle uppbära konungens andel i böter (s. k. *sakören*). Danehov, d. v. s. församling av alla rikets stormän, skulle årligen hållas (i Nyborg), och utan dess samtycke ägde konungen ej rätt att begynna krig. Alla skulle dömas efter gällande lag, och från konungens dom kunde man vädja till Danehovet.

1320

Kristoffers handfästning visade tydligt, att konungen ej längre förmådde sammanhålla riket utan måste dela makten med dess stormän. Som kronan dessutom genom Erik Menveds krig och slöseri var i svårt trångmål för penningar, förlamades konungen yttermera, och riket hotades av fullkomlig upplösning.

De svenska landskapslagarna. I Sverige voro de naturliga villkoren i någon mån snarlika de norska. Genom skogar, ödemarker och besvärliga vattendrag var landet åtskilt i stora huvudbygder. De viktigaste av dessa voro, från söder räknat, *Värend* kring Växiö, *Västergötland, Östergötland,* vartill landsträckan vid Kalmarsund och *Öland* räknades, *Södermanland, Närke, Uppland,* som sönderföll i de tre "folklanden" Tiundaland, Attundaland och Fjärdhundraland*, och *Västmanland;* till dessa slöto sig de genom utflyttning tidigt bebygda landskapen *Värmland* (med *Dal* eller Markerna), *Dalarne, Gästrikland* och *Hälsingland;* vidare de underkuvade områdena i *Finland* (Österland) samt de ständigt uppväxande kolonisationerna vid älvmynningarna nordpå runt Bot-

* *Roden* eller *Roslagen* var ursprungligen ett gemensamt namn på hela kuststräckan från Dalälvens mynning till Östergötland.

tenhavet *(Norrlanden);* slutligen tillkom också *Gottland.* Mellan de gamla huvudlandskapen var samfärdseln av ålder ringa, varje bygd levde sitt liv för sig själv.

Det var en trög och styvsint allmoge, som bodde här i landet. Åtskilliga djärva naturer hade visserligen frestats av vikingalivets äventyr samt sökt vinning och ära i härfärder, men de allra flesta föredrogo att stanna hemma på sina ärvda gårdar, utvidga dessa genom köp eller nyodling samt genom förmånliga giften öka sin rikedom. Sysselsatta med omsorgen om godsens och hjordarnas avkastning och om familjens välmåga, voro bönderna mycket måna att upprätthålla lagens bestämmelser, som ensamma gåvo trygghet åt det fredliga arbetet. "Där som många mäns samkväm är", säger en skrift från mitten av 1300-talet *, "där vill var följa och främja sin vilja, och därav kommer missämja och illvilja män emellan. Och av missämja kommer träta, och av träta kommer slag och dråp, av dråp inbördes kommer allmogens fördärvelse till liv och gods, Och ty tarvar allmoge styrelse hava — —." Styrelsen eller den nödvändiga ordningen var given genom den lag, som folket i varje bygd småningom utbildat åt sig.

Om dessa lagars, *landskapslagarnas,* första tillkomst veta vi i det hela föga med säkerhet. Tydligtvis har allmogen, så snart den blivit bofast och mera talrik, känt behovet, att uppkomna trätor och strider avgjordes på annat sätt än med vapen. Därför sammankommo "alla män" på en bestämd plats, tingsplatsen eller tingsberget, för att under någon utvald hövdings ledning slita de tvister, som yppats. Så utbildades småningom bestämda regler för arv och köpenskap, för brotts sonande o. s. v. Genom detta ständiga arbete att hålla en fast ordning vid makt och hindra eller bestraffa våldsdåd skapades för varje bygd en hel följd av lagbud. Ju mer landets uppodling framskred och befolkningen växte, desto flera lagbud tarvades, såsom det står i den kungliga bekräftelsen på en av de svenska lagarna (Upplandslagen): "så som tiden lider och män falla från och andra födas till, så ömsas mäns samlevnad, förty att i lång tid kunna många nya fall hända".

Alla germanska folk synas på motsvarande sätt ha utbildat självständiga lagar, men de allra flesta av dessa föllo i glömska

* Om konunga- o hövdingastyrelse.

eller omdanades, när germanerna tillägnade sig resterna av det romerska rikets odling (jfr ovan s. 12). Nordborna, som senare och mycket mindre kommo i beröring med den mäktiga romerska kulturen, bevarade sina inhemska lagar och utvecklade dem vidare självständigt. I Norge och i Danmark trängdes emellertid snart nog allmogen av konungarna och deras ämbetsmän eller av de mäktiga stormännen bort från sin befattning med rättens värnande. De nackstyva svenska bönderna åter voro alltför snåla om sina egna rättigheter för att avstå rättskipningsarbetet åt andra. Men ville de trygga sitt inflytande och sina intressen, måste de infinna sig på tingen, där jämte häradshövding eller lagman pröva de framställda målen, deltaga i domen samt gemensamt sörja för, att denna utfördes, ifall den dömde tredskades. Detta deltagande i rättsarbetet var en tung börda, ty tingen höllos rätt ofta och blevo stundom långvariga; det kunde också hända, att domens verkställande måste ske med vapen och då kostade blod. Men så vandes bönderna vid noggrann prövning, klar tanke och fast handling. De lagar, som utbildades inom de svenska landskapen, blevo därför enastående genom sunt praktiskt omdöme samt korta, träffande ordalag. Och de bönder, som själva varit med att genom domar skapa dem och tillämpa dem, ville aldrig tåla, att någon vrängde deras lag eller drog dem utländska och okända rättssedvänjor på halsen.

Kungaval och Eriksgata. Hur ivriga landskapen voro att trygga sina ärvda lagar, framgår särdeles klart av de egendomliga regler, som utbildades för konungens val och hyllning. — I Sverge utsågs vid denna tid konung genom val, *valrike*. Det ansågs självklart, att valet skulle falla på någon av den siste konungens söner, om sådana funnos och voro lämpliga, annars på hans bröder eller fränder. Som förut har sagts, hade *Uppsalakonungarna* gjort sig erkända över hela Sverge; rätten att till konung kora någon av den rådande ätten tillkom alltså uppsvearna (de tre folklandens

1060. invånare). Efter Uppsalaättens utgång vid 1060 sökte emellertid även andra landsändar få makt över kungavalet: så framträdde den *Stenkilska ätten* från Västergötland, den *Sverkerska* från Östergötland samt i skarp tävlan med den sistnämnda den *Erikska* från Uppland. Slutet på denna tävlan blev, att övriga landskap erkände, att “svear (uppsvear) äga konung taga“. För menigheterna, som

mestadels styrde sig själva under sina egna lagmän och häradshövdingar, betydde det nämligen mindre, vem som blev konung, endast denne i högtidlig form förband sig att respektera och vidmakthålla de olika landskapens lagar och rättigheter. Detta tryggades genom nyvald konungs skyldighet att rida sin *Eriksgata.*

Sedan upplänningarnas val skett å *Mora äng* nära Fyrisån och konungen där hyllats av landskapsmenigheten genom att upplyftas på Mora sten (fig. 28), hade den nyvalde att mottaga övriga landskaps hyllning. Åtföljd av vittnesmän, som kunde intyga, att han i laglig form valts av uppsvearne, red han till Södermanlands gräns. Där mötte södermännens utskickade, som mottogo honom och förde honom till sitt landsting vid Strängnäs, varest landskapsmenigheten gav konungen trohetsed och han å sin sida svor att hålla deras lag och rätt. Härpå följdes han av södermän till östgötarnas gräns, och färden fortgick under samma former genom huvudbygderna Östergötland, Småland och Västergötland, Närke och Västmanland. När Eriksgatan (namnet tillades troligen med tanke på Erik den helige) sålunda var avslutad, var den nyvalde vorden laglig konung ("då är denne konung till land och rike lagligen kommen hos uppsvear och södermän, götar och gutar och alla smålänningar") och skulle därpå av ärkebiskopen och biskoparna krönas i Uppsala. (Om kröningsseden, sid. 59).

Fig. 28. Hyllning å Mora sten.
Efter Olaus Magni. *

Folkungarna. Deltagandet i rättsarbetet till den lagliga ordningens värn höll den svenska allmogen vaken och van att syssla med allmänna angelägenheter. Men bondens intresse var knutet vid hans egen gård och den bygd, han tillhörde. Om blott lag

---

* *Olaus Magni,* broder till Sverges siste katolske ärkebiskop, Johannes Magni, författade på 1500-talet en "historia om de nordiska folken", vars text och illustrationer giva mycket intressanta upplysningar om Nordens kultur vid medeltidens slut.

och rätt uppehöllos där, var han belåten; hur det gick till i andra landsändar, kom honom intet vid, ty de andra landskapens män, som levde under annan lag än hans egen, voro för honom i det hela främlingar. Härav följde, att riket egentligen var splittrat i lika många oberoende delar, som det fanns landskap eller lagsagor. Huru hela riket skulle styras och friden mellan de olika landskapen bevaras, det var främst konungens sak. Likaledes var det konungens sak att avvärja främmande fridstörares anfall och att leda de härnadståg till andra länder, som kunde bli nödvändiga; allmogen stod honom därvid bi med det allmänna ledingsuppbådet (jfr ovan s. 20).
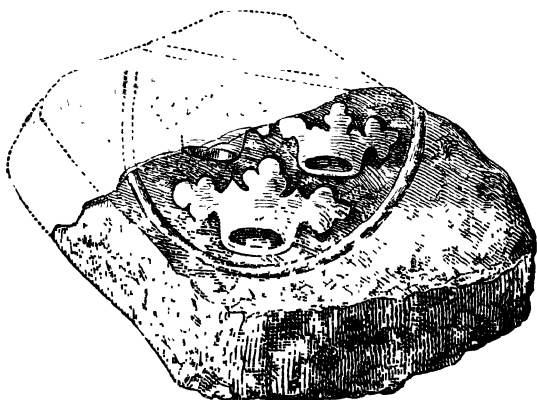
Fig. 29. Minnesstenar från Mora äng,

Efter verkställd hyllning nedlade man på eller invid hyllningsstenen en huggen minnessten. Själva hyllningsstenen är sedan medeltidens slut borta, men minnesstenarna förvaras ännu på Mora äng. Den övre antages lagd vid Albrekts av Mecklenburg hyllning, den nedre bär inskrift om Eriks av Pommern val.

Konungen, hans pålitliga fränder och vänner samt deras väpnade följen utgjorde sålunda det sammanhållande bandet mellan rikets olika delar. När skilda ätter stridde om kronan, blev därför riket svagt och utsatt för fienders anfall (såsom danskarnas 1160 och esternas 1187, ovan s. 46). Från början av 1200-talet blev förhållandet annorlunda, då *Folkungarnas* mäktiga släkt tog ledningen av riket. Folkungarna voro en storbondesläkt från Östergötland, som i detta och andra landskap förvärvat betydande jordagods och därmed stor rikedom. Många av Folkungarna hade de viktiga lagmansuppdragen, andra voro konungens jarlar, d. v. s. hans närmaste män i rikets styrelse. I så-

dana ställningar synas de mestadels ha lett rikets öden från början av 1200-talet. Märkligast av dem alla blev *Birger Månsson* till Bjälbo (nära Skeninge). Han förmäldes med systern till den siste konungen av Eriksska ätten, Erik Eriksson, och utövade som jarl i själva verket regeringsmakten i stället för den obetydlige konungen. Strängt tuktade han alla inre orosmakare och företog lyckosamma krigståg (ovan s. 47). Efter konungens död år 1250 1520 kunde det därför icke vara tal om att giva kronan till någon annan än jarlen eller en av hans söner. Till konung utsågs också Birgers äldste son *Valdemar,* men Birger Jarl fortfor att styra riket ända till sin död år 1266.

Som den Sverkerska ätten tidigare utdött, hade Sverge fått en enda konungasläkt, men därför voro de inre striderna icke slut: de rasade nu mellan konungaättens medlemmar. Vid sin död lämnade den mäktige jarlen sin ställning som konungens närmaste man i riket åt sin andre son, *Magnus,* senare kallad *Ladulås* (jfr s. 62), vilken efter tyskt och danskt mönster antog titeln *Svea hertig* i stället för det gamla jarlnamnet. Magnus bråddes i viljekraft och rådklokhet på sin fader och fann sig snart illa i att stå tillbaka för den obetydlige Valdemar, vilken för övrigt väckte anstöt hos folket genom sitt sedeslösa liv. Med hjälp från Danmark lyckades också Magnus besegra sin broder samt taga hans rike och krona. För att trygga sitt välde måste han emellertid göra åtskilliga eftergifter mot de kyrkliga och världsliga stormännen (nedan s. 59 och s. 60). I det hela värnade han sig lyckosamt mot inre och yttre angrepp, samt vidgade rikets gränser genom att förmå de stolta Visbyborgarna samt gottlänningarna att uttryckligen erkänna Sverges konung som sin överherre. Han ville skaffa sin ättegren säker besittning av kungadömet och lät därför utvälja sin äldste son *Birger* till sin efterträdare; efter faderns död, 1290, blev denne allmänt erkänd som konung.

Fig. 30. Magnus Ladulås' sigill.

Det andliga frälset. Då den allmänna odlingen steg, skilde sig småningom tvenne grupper alltmera från folkets massa. Den ena utgjordes av kyrkans män, klerkerna. Vi ha förut sett, huru påvarna och biskoparna arbetade för att avskilja kyrkans män från det världsliga samhället och fast sammansluta dem under
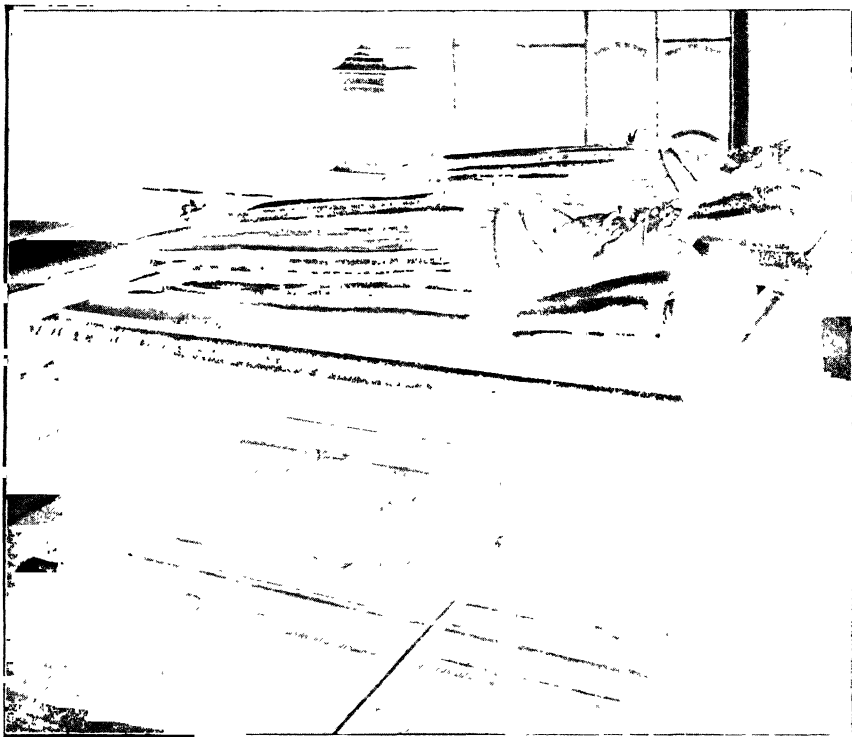
Fig. 31. Magnus Ladulås' gravvård.
I Riddarholmskyrkan, förr gråbrödernas klosterkyrka.

den romerska kyrkans stadgar (den kanoniska lagen). Därvid begagnade de sig slugt av de inre striderna och vunno än av den ene härskaren, än av den andre utsträckta förmåner och rättigheter. Under Sverker d. ä., grundläggaren av Sverkerska ätten, blevo sålunda de första svenska klostren anlagda (Alvastra i Östergötland, Nydala i Småland, Varnhem i Västergötland), och en årlig

penningavgift till påvestolen utlovades, den s. k. Peterspenningen. Sverkers sonson, Sverker d. y., gav senare de andliga en viss frihet från skatt och från världsliga domstolar. Hans medtävlare, Erik Knutsson, sonson till Erik Jedvardsson, sökte vinna kyrkans ynnest genom att mottaga den kyrkliga konungakröningen; denna akt, som ej tidigare omtalas i Sverges historia, innebar, att Erik genom kyrklig smörjelse och invigning vann en religiös helgd för sitt konungadöme till stöd för sin omstridda världsliga rätt. Under Folkungarnas styrelse lyckades kyrkan helt stadga sin ställning. När Magnus Ladulås tilltvungit sig kronan, skyndade han att genom nya förmåner tillvinna sig kyrkans mäktiga understöd. I ett högtidligt privilegiebrev beviljade han domkyrkor och sockenkyrkor frihet från all skatt till kronan för deras egendomar. Detta privilegium (frälse = frihet från skatt), som av senare konungar förnyades, tryggade det *andliga frälset*. Samtidigt lyckades kyrkan genomdriva, att prästerna endast behövde svara inför andliga domstolar och sålunda voro fritagna från tingens dom.

Fig. 32. Upplandslagmannen Birger Perssons gravsten i Uppsala domkyrka.

Birger Persson, Upplandslagens omarbetare, fader till den heliga Birgitta, dog 1328.

Början till ett världsligt frälsestånd. Medan kyrkan så frigjorde sig, uppväxte en annan folkgrupp, som ej ville finna sig i böndernas villkor. Rika

bönder sökte förmånliga giften utanför sin egen bygd, genom arv och köp förvärvade de stora jordagods både därhemma och i andra landskap (jfr ovan om Folkungarna). Inför lagen voro visserligen alla bönder likställda, men redan tidigt under vikingaskedet kunde man skönja början till en faktisk skillnad mellan storbönder och småbönder. Storbonden, som tack vare rikedom på jordagods kunde hålla stort följe av huskarlar och ensam utrustade ett eller flera ledingsskepp, betydde naturligtvis i rådslag och strid mera än hans fattige granne, som jämte andra småbönder deltog i ett enda fartygs utrustning. Storböndernas rikedom, som betydligt ökades genom de stora tågens vinst, ärvdes från fäder till söner. Ur deras klass togos hövitsmän och jarlar liksom böndernas lagmän, och de förnämsta av dem blevo ofta genom gifte befryndade med kungahuset. För småbönderna åter blev ledingsplikten i längden en mycket dryg börda. När nu åkerbruket blev allt mer lönande, ägnade de sig med större iver åt detta, hågen för krigsfärder försvann, och deras krigiska duglighet sjönk. Folkungarna, liksom i Danmark Valdemarerna, voro för sina härfärder mot grannfurstar eller mot vilt tappra hednafolk icke mycket betjänade av bondeuppbådet, utan de behövde bättre övade och utrustade skaror, även om deras antal bleve mindre. Därför gingo de småböndernas önskningar till mötes genom att allt mera sällan utbjuda allmän leding; som avlösning från bördan fingo de hemmasittande betala en avgift, vilken småningom övergick till *fast skatt.* Härigenom sattes först och främst konungen själv i stånd att omgiva sig med ett större följe av övade krigare. Vidare förmåddes storbönderna att mot vissa förmåner, såsom frihet från skatt, förläning av kungsgårdar eller av konungens skatteuppbörd från större områden, sammalunda uppsätta betydande krigareskaror, som voro beväpnade efter tidens krav. Så uppstod ett särskilt *krigarestånd* eller en *världslig adel,* vilken övertog den förr på hela allmogen vilande bördan att deltaga i härfärderna.

Allt detta ordnades närmare av Magnus Ladulås, som vid ett **280** *möte på Alsnö kungsgård* (å Adelsön i Mälaren) omkr. år 1820 utfärdade den stadgan, att alla, som "tjänade med häst" (uppsatte ryttare eller gjorde *rusttjänst*), skulle för gods och underhavande vara fria från skatt till konungen. Härmed var ett *världsligt frälse* ställt vid sidan av det andliga. Men de världsliga frälse-

männen ägde dessa förmåner allenast därför, att de gjorde konungen och riket särskild tjänst. Det stod därför fritt för varje bonde, som ägde lust och förmåga därtill, att göra rusttjänst och sålunda bli frälseman; och upphörde en frälseman att göra rusttjänst, fick han åter gå under skatt och räknas som bonde. Inom de rikaste släkterna brukade emellertid son efter far göra rusttjänst, och dessa betraktades därför särskilt som frälsesläkter. Efter mönster från Tyskland och Danmark började dessa adelsmän bebygga sina gårdar med fasta stenhus. Sina följesmän (svenner) gjorde de beridna och försågo dem med järnrustningar; lansar och väldiga slagsvärd undanträngde böndernas lättare vapen. Adelsmännen (väpnarna) sökte ivrigt fullkomna sig i alla de krigiska idrotter, som de funno hos sina utländska medbröder. Därför anställdes stora tävlingslekar (torneringar eller riddarspel), vid vilka man parvis tävlade i ryttarskicklighet, styrka och vapnens bruk. De förnämsta bland väpnarna erhöllo av konungen riddareslag och buro sedan till tecken av sin riddarevärdighet gyllene kedja och gyllene sporrar.
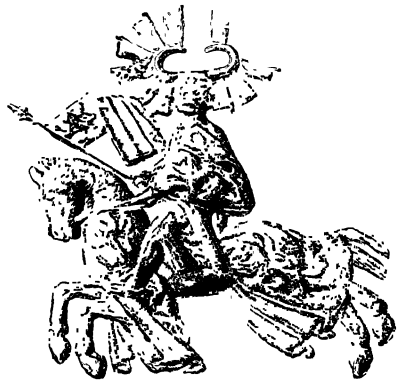
Fig. 33. Hertig Erik Magnussons bild. Från hans sigill.

Fridslagarna. Allmogens massa såg med misstro och avund dessa nya stånd, som i rikedom, makt och förmåner höjde sig över det andra folket. Under de orosfyllda tiderna kunde stormännen tillåta sig många våldsdåd, mot vilka tingsmenigheterna stodo maktlösa. När sådana mäktiga våldsverkare dristade sig att bortröva kvinnor och att med vapen antasta sina ovänner i dessas hem eller rent av inom kyrkans helgade område och å den fridlysta tingsplatsen, då hjälpte det ej att emot dem åberopa lagens bud. Med sina stora följen vågade de till och med trotsa konungen, göra uppror och uppsätta motkonungar. Här måste konungamakten gripa in. Kraftiga regenter som *Birger Jarl* och hans son *Magnus* fattade sin uppgift så, att de över hela riket skulle "styrka friden". Med de bästa män i riket kommo de överens

om att allestädes med gemensamma krafter bekämpa våldsbragderna, och i en högtidlig ed förpliktade de sig alla till detta verk. Så tillkommo *edsöreslagarna* om hemfrid, kyrkofrid, tingsfrid och kvinnofrid. De stora Folkungarna vunno också ett vördat minne genom detta arbete för landets inre ro. Särskilt kommo bönderna med tacksamhet ihåg konung Magnus: han sökte stävja stormännens ovana att med stora väpnade följen draga kring landet och därvid med våld utkräva sitt underhåll från bönderna. Det var detta hans bemödande, som förvärvade honom hedersnamnet *Ladulås.*

När konungen sålunda kraftigt ingrep för att trygga den inre säkerheten, följde självkart, att folket allt mera litade till honom och detta ej blott för att få mäktiga våldsmän straffade utan även för att vinna rätt i privata tvistemål. Därför hänsköt man ofta domar, som fällts å tingen, under konungens prövning. I sådana ärenden plägade konungsdom fällas å landskapens tingsplatser av någon framstående man, vanligen drotsen eller någon kunglig fogde (slottshövitsman), som konungen därtill förordnat. I senare tid kallades dessa ting, där konungsdom dömdes, räfst- och rättarting.

Riksrådets framträdande. De stormän från landets olika delar, som understödde konungen att upprätthålla friden, blevo helt naturligt hans förtrogna medhjälpare. Dessa kallade han till sina "samtal" (på latin *parliamentum*) för att lägga råd om rikets viktigare ärenden. De främsta av dem, särskilt biskopar och lagmän, gjorde Magnus Ladulås till sitt eller *rikets råd.* För att riket kraftigt skulle sammanhållas under hans söners minderårighet, anförtrodde Magnus vid sin död styrelsen i rådets händer; från den tiden kan man tala om rådet som en fast inrättning. Inom rådet räknades biskoparna såsom de förnämsta medlemmarna; de mäktigaste världsliga rådsherrarna plägade föra titlarna *drots* och *marsk.*

Under tiden efter Magnus Ladulås' död var marsken *Torgils Knutsson* landets mest betydande man; med kraft och skicklighet förde han styrelsen (om hans korståg ovan s. 47). Den goda tiden blev snart slut, sedan konung *Birger Magnusson* och hans bröder hertigarna *Erik* och *Valdemar* blivit myndiga, ty dem emellan uppblossade häftiga strider om makten. Efter åtskilliga lyckans växlingar tog Birger sina bröder tillfånga vid *Nyköpings*

gästabud 1317 och lät dem därpå omkomma i fängelset. Stormännen reste sig nu mot den oduglige konungen, fördrevo honom och läto pa Mora ting 1319 hylla som konung hertig Eriks treårige son *Magnus*. Samma år blev Magnus Eriksson jämväl erkänd som Norges arvkonung efter sin morfader Håkan Magnusson, som avslutade Sverres ätt. Styrelsen i Sverge under hans minderårighet övertogs återigen av riksrådet.

Detta rådsregemente inleder ett nytt skede i Sveiges historia, då stormännens välde hotar att överflygla såväl konungamakten som den folkliga självstyrelsen.

Det svenska riksvapnets uppkomst. Från Folkungarnas tid, då riddarväsendet med dess yttre tecken (sköldemärken o. dyl.) vann insteg här i landet, kan man tala om ett svenskt riksvapen. Som sådant användes på denna tid den kungliga ättens vapen — ett lejon över tre snedbjälkar ("tre strömmar"). Magnus Ladulås prydde emellertid av oviss anledning sitt sigill med tre kronor (jfr fig 30), och dessa fördes jämte ättevapnet av Magnus Eriksson. Albrekt av Mecklenburg måste ju borttaga Folkungavapnet; han förde som sitt riksvapen en eller tre kronor (gyllene i blått falt, varav sedan Sverges blå-gula färger) Under Margareta och Erik av Pommern nyttjades de tre kronorna än som Sverges riksvapen bredvid de båda andra rikenas (fig. 34), än som tecken för de tre nordiska konungakronornas förening. Karl Knutsson gav slutligen riksvapnet dess nuvarande utseende genom att i en fyrdelad sköld upptaga dels det då allmänt erkända riksvapnets tre kronor (jfr fig. 44), dels ock Folkungavapnet; som hjärtvapen i skoldens mitt satte han sitt eget ättemärke.

VIKTIGASTE DATA.

Övriga Europa.	*Sverge.*	*Danmark.*	*Norge.*
	o. 1070 Uppsalaättens utgång.	1076. Sven Estridsson †.	1093—1103. Magnus Barfot.
1096—99, Första korståget,			1130. Sigurd Jorsalafarare †.
1147—49. Andra korståget.	o. 1156. Erik Jedvardssons korståg.	1103—1157. Tronstrider mellan Sven Estridssons ättlingar.	Kongsemnernes kamp om kronan börjar.
o. 1150. Lybeck grundas.			
	1160. Erik Jerdvardsson †.	1157—1182. Valdemar d. store.	1177—1202. Sverre.
1189—92. Tredje korståget.	1160—1250. Vaxlande konungaätter: den Sverkerska och den Erikska.	1169. Rugen erövras.	
1198—1216. Påvedömets högsta makt under Innocentius III.		1202—1241. Valdemar Sejr.	
			1217—63, Håkan Håkansson (den gamle).
1216 o. 1223. Tiggarordnarna		1219. Valdemarslaget.	
1237. Mongolerna infalla i Ryssland.	1248. Möte i Skeninge.	1227. Slaget vid Bornhöved.	1241. Snorre Sturlasson †.
	1249. Birjer Jarls korståg.	1252—59. Kristoffer I.	1262—64. Island under Norge.
1254. Hohenstaufernas kejsardöme upphör.	1250. Folkungarnas uppstigande på tronen.		
	1266. Birger Jarl †.		
	1275—90. Magnus Birgersson (Ladulås).		
	1280 o. 1281. Alsnö stadga, bekräftelse å andligt frälse.	1286—1319. Erik Menved.	
	1288. Visby och Gottland under Sverges krona.		
1291. Korsfararnas sista besittning i Palestina förloras.	1293. Torgils Knutssons korståg.		
	1296. Upplandslagen stadfästes.		
	1319. Birger Magnussons avsättning.	1320—26 o. 1330—32. Kristoffer II.	1319. Sverres ätt utdör med Håkan Magnusson (Hålägg).
	1323. Freden i Noteborg.		

LITTERATUR.

Utom ovan sid. 42 anförda arbeten, *H. Schück,* Sverges litteratur till frihetstidens början (avd. 1 av Illustrerad svensk litteraturhistoria, utg. av H. Schück och K. Warburg) Sthlm 1896. — *E. Hildebrand,* Svenska statsförfattningens historiska utveckling, Sthlm 1896. — *H. Hjärne,* Skandinavisk laghistoria (i Svensk Tidskrift) Sthlm 1876. — *H. Hjärne,* Helsingelif under Helsingelag (i Heimdals tolkskrifter) Sthlm 1901.

Fig. 34. Flagga från Eriks av Pommern tid.
I Mariakyrkan i Lybeck. Visar Danmarks, Sverges, Norges och Pommerns vapen.

UNIONSTIDEN.

I. DEN NORDISKA UNIONEN FÖRBEREDES. 1319—1389.

De nordiska rikena vid tidevarvets början. Vid början av 1300-talet var förhållandet inom de nordiska rikena ungefär så: *Norge* befann sig vid slutet av sin självständiga tillvaro. De inre fejderna och Sverreättens hårda regemente hade gjort slut på norska allmogens självständighet; då ingen annan folkklass kunde taga ledningen, blev landet under de följande femhundra åren beroende av de mäktigare grannrikena. — *Danmark* hade Valdemarernas storhetstid bakom sig och blev just nu skådeplatsen för en bitter strid mellan danskar och tyskar om det Östersjövälde, som de stora Valdemarerna upprättat men ej mäktat bevara. — *Sverge* åter stod vid början av sin egentliga historia. Nätt och jämt hade splittringen i skilda landskap så mycket övervunnits, att man kunde tala om ett enhetligt svenskt rike. Men ännu var sammanhållningen svag och riket ganska maktlöst. Ocká förmådde det endast med nöd värja sitt oberoende under den närmaste tiden.

Valdemar Atterdag återupprättar Danmark. När den svage Kristoffer II dog 1332, blev Danmark under åtta år utan konung. Kristoffer, som ständigt legat i strid med de danska stormännen, hade för att få penningar pantsatt det mesta av sitt rike till de mäktiga tyska grevar, som härskade i Holstein. En av dessa,

greve *Gert,* var nu faktiskt Danmarks herre och huserade efter behag i landet. Oredan var så svår, att de *skånska landskapen* (Skåne och Blekinge), som också bortpantats till holsteinarna, sökte lugn genom att skilja sig från Danmark och giva sig under *Magnus Eriksson* av Sverge.
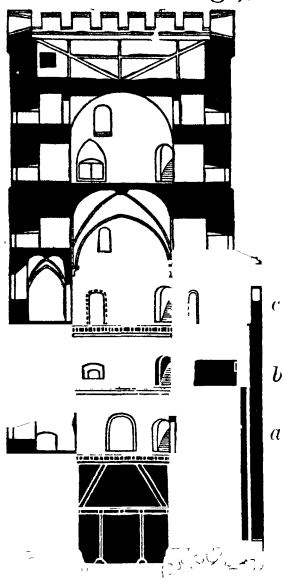
Fig. 35. Genomskärning av Kärnan i Halsingborg.

Kärnan var det egentliga slottet i Hälsingborg, avsett till försvar samt till residens vid kungabesök; det torde härstamma från omkr. 1000 men tillbyggdes senare betydligt. Ingången från marken leder till våningen *a*, som synes varit avsedd för vakten; under denna är en källare, med nedgång genom golvet, antagligen brukad som fängelse Våningen *b* synes varit avsedd för hushållningen, *c* var praktvåningen I dörröppningarna till höger synas ingångstrappor. I muren ligga till vänster smårum, till höger bekvämlighetsinrättningar. Överst är byggnadens platta tak kantat av s. k. krenå till skydd för skyttar. (Jfr fig. 37).

340

Emellertid blev greve Gert år 1340 dräpt under en resning, som uppstått mot honom i norra Jutland, och samtidigt erbjödo en del danska stormän kronan åt Kristoffers son, *Valdemar III,* som sökt skydd i Tyskland. Efter Gerts död lyckades Valdemar få ett avtal till stånd med holsteinarna: han erkändes som Danmarks konung men fick endast en fjärdedel av norra Jutland; det övriga riket förblev hos de tyska pantinnehavarna, men Valdemar skulle äga rätt att inlösa det.

Valdemar, som vid omkring tjugo års ålder blev konung, hade tidigt härdats genom faderns och egna olyckor. Han hade lärt sig att slugt dölja sina planer, tills tiden var mogen för dem, samt att vid deras genomförande aldrig låta nedslå sig av några motgångar. När han nu ville åter förena Danmark, måste han avstå från drömmarna om Valdemar Sejrs lysande Östersjövälde för att åt den danska kronan åtminstone rädda själva huvudlandet. Konung Magnus Eriksson av Sverge hade efter skåningarnas anbud för en betydande penningsumma tillöst sig holsteinarnas rättigheter till de skånska landskapen. Valdemar bekräftade nu uttryckligen, att *Skåne* och *Blekinge* för framtiden skulle vara förenade med Sverge, samt sålde dessutom sina anspråk på *Halland* till konung Magnus. Det avlägsna *Estland* avyttrade han

till tyska orden och begagnade de sålunda influtna medlen liksom de skatter, han erlöll i Danmark, för att tillösa sig det bortpantade i Jutland. Själland och Fyn tog han småningom dels genom fredlig uppgörelse, dels med vapenmakt. Många gånger under denna tid led han nederlag, men med okuvlig energi fullföljde han sin strävan. Uttrycket "i morgon blir det åter en dag", som han under de täta motgångarna som oftast skall förtröstansfullt ha fört på tungan, gav honom binamnet *Atterdag.*

Samtidigt sökte Valdemar hålla de inhemska stormännen i tygeln. Han stärkte sin makt genom att lägga vidsträckta ägovidder med deras inkomster direkt under sig som kronogods. Genom att uppbygga starka slott i skilda delar av landet samt på dem insätta fogdar med beväpnat manskap sökte han yttermera trygga sitt välde. Noga utkrävde han kronans rätt av alla: fogdarna tillhöllos att ordentligt redogöra för de skatter, som de uppburo från sina områden; frälsemännen sökte han hindra från att förvärva böndernas gårdar, ty därigenom skulle skatteinkomsterna förminskas; bönderna åter måste göra dryga dagsverken till hans slottsbyggnader och väganläggningar. Härav vållades stundom knot och uppror: "adel, köpstadsmän och bönder unnade han ingen ro, så att det i hela riket varken var tid till att äta, vila eller sova, så mycket nödgades alla till ansträngningar av honom och hans ämbetsmän", sade man.

Efter ihärdigt tjugoårigt arbete stod Valdemar vid år 1360 som herre över det gamla danska området samt kunde rikta sina planer på att jämväl återvinna Skåne.

Magnus Eriksson och stormännen. Efter den oroliga tävlingskampen mellan Magnus Ladulås' söner sattes år 1319 den treårige *Magnus Eriksson* på Sverges tron. Förmyndarstyrelsen för honom sköttes under tretton år av riksrådet. Det starka inflytande, som stormännen nu vunno, behöllo de, även sedan konungen blivit myndig, ty Magnus saknade sina förfäders stora egenskaper och förmådde därför icke ingiva herrarne respekt. Tidens hushållningssätt ökade också dessas makt. Som mynt var sällsynt, inflöto skatterna från bönderna i sådana naturaprodukter, som varje nejd avkastade. Dessa naturapersedlar, såsom spannmål, slaktdjur, smör, fisk, villebråd, skinn och järn, användes delvis för under-

1319

håll av konungen och hans hov men skulle ock nyttjas att underhålla de övade, beridna krigare, som nu behövdes. Konungen kunde emellertid ej själv tillräckligt bevaka uppbörden och de insamlade medlens användning över hela riket. Därför insatte han på slott och större kungsgårdar hövitsmän eller fogdar, som fingo uppbära skatten från kringliggande härader med skyldighet att avlämna en del till hans "fatbur" för hans egen räkning men att för det övriga utrusta ryttareföljen. Dessa *län* tillföllo de mest betydande bland stormännen; det hände då, att de begagnade länens inkomster för att rikta sig själva, och de kunde likaväl bruka sina väpnade svenner mot konungen som till hans tjänst.

Stormännens välde var i åtskilligt gynnsamt för rikets utveckling. Dessa herrar, som ofta samtidigt ägde jordagods i flera landskap, kände starkt olägenheterna av landskapens skiljaktiga lagar och strävade därför ivrigt att få en för hela riket gemensam lag. Redan Birger Jarl och Magnus Ladulås hade genom sina fridslagar och andra stadgar börjat något förbereda en sådan. Under slutet av 1200- och början av 1300-talet granskades och omarbetades flera av de gamla landskapslagarna samt upptecknades i bokform, och därvid bragtes deras stadganden i många punkter till närmare ömsesidig överensstämmelse. På 1340-talet utarbetades nu på grundval av några landskapslagar en *allmän landslag* (Magnus 350 Erikssons allmänna landslag), vilken skulle bli gällande för hela riket. Obetingat giltig blev den emellertid icke på länge. Prelaterna, som fruktade intrång i kyrkans vunna friheter genom den nya lagen, inlade protest mot dess kyrkobalk, och konung Magnus gav aldrig lagen kunglig stadfästelse. Allmogen i landsändarna åter trivdes bäst under sina av ålder välbekanta rättsstadgar och tilllämpade sålunda under lång tid de gamla landskapslagarna vid sidan av den nya landslagen. — När de svenska städerna tack vare hanseförbundets livligare handelsverksamhet just vid denna tid vunno i betydelse, gjorde sig behovet av en utförlig gemensam stadslag jämväl gällande. *Magnus Erikssons stadslag*, som tillkom på 1350-talet, röjer i många av sina stadganden (t. ex. om stadsstyrelsen, jfr nedan s. 77) tydlig inverkan från de tyska städernas lagar.

Om stormännen sålunda befordrade Sverges inre sammanslutning, förmådde de däremot icke tillvarataga rikets intessen utåt

Sverge, Norge och de skånska landskapen. Just vid denna tid erbjödos genom underbara skickelser storartade landvinningar åt Sverge. Samtidigt med sitt svenska kungaval blev Magnus Eriksson *arvkonung i Norge*, och under Danmarks upplösning kommo Skåne, Blekinge samt Halland under den svenska kronan. Genom en kraftig och klok statskonst hade dessa stora områden kunnat varaktigt förenas med Sverge. Men den svenske konungen var för svag och den svenska adeln alltför ensidigt intresserad av sina förmåner. Därför gick det goda tillfället Sverge ur händerna.

Unionen med Norge blev kortvarig. Både svenskar och norrmän voro mycket ivriga att värna sina egna lagar och sedvänjor mot intrång från grannlandet, och därför kommo de vid Magnus' tronbestigning överens om, att han skulle regera Sverge med blott svenska män, Norge sammalunda med norska. Så måste förbindelsen mellan länderna bli svag. År 1343 genomdrevo norrmännen, att Magnus' yngre son, *Håkan,* skulle bli deras konung; den äldre sonen; *Erik,* valdes senare till svensk tronföljare, och därmed var det givet, att föreningen snart skulle upplösas.

Fig. 36. Magnus Erikssons bild. Från hans sigill.

Viktigare synes de skånska landskapens och Hallands förbindelse med Sverge kunna bli. Emellertid vållade denna konung Magnus nästan endast bekymmer. Lösensummorna för dessa landskap — i allt 50,000 mark silver — voro för den tiden högst betydande och hade endast kunnat uppbringas därigenom, att konungen upptog stora lån av kyrkan och av de världsliga stormännen. *Som säkerhet för lånen måste han lämna i pant dels* stora kronogods, dels skatteuppbörden från vidsträckta områden, och därav följde, att han för sin egen del ständigt led av penningebrist. För att förbättra sin ställning pålade han nya skatter, men

då avtvungo stormännen honom ett försäkringsbrev, att han endast i vissa uppräknade fall skulle begära nya skatteavgifter, samt att de särskilda landskapsmenigheterna skulle ha beslutet om skatterna i sin hand; dessa bestämmelser inryckte stormännen kort därpå även i landslagen.

Som Magnus ej mäktade gälda lånen från kyrkan, drabbades han av påvens vrede och blev slutligen bannlyst. Detta straff var särskilt farligt vid denna tid, då den fruktansvärda *digerdödens* hemsökelser* injagat ökad respekt för kyrkan, och då *den heliga Birgitta* i sin mån bidrog att väcka till liv en stark svärmisk fromhet. Stormännen ville begagna sig av Magnus' trångmål för att alldeles göra slut på hans makt. De utropade 1357 hans son *Erik* till konung och tvungo Magnus att dela riket med honom. Erik avled emellertid snart, men Magnus' ställning blev ej därigenom förbättrad.

Valdemar Atterdag stod vid denna tid på höjden av sin makt. Sedan han samlat det egentliga Danmark i sin hand, ville han återvinna sina förfäders välde över Sundet och Östersjön. Han knöt därför förbindelse med Magnus Erikssons svåger, hertig *Albrekt av Mecklenburg,* en slug och tilltagsen herre, som hänsynslöst strävade att skaffa sig och sina söner ökade besittningar. Den godtrogne Magnus hade lämnat några skånska slott som län åt svågern. Albrekt svek förtroendet och hjälpte Valdemar Atterdag att med list och våld åter lägga Skåne, Blekinge och Halland under Danmark 1360.

1360

Sverge hade sålunda ej förmått tillvaratagа de lysande utsikter, som vid början av Magnus Erikssons regering yppade sig. De nyförvärvade länderna voro åter förlorade, och riket sönderslets genom stormännens inre kiv. Ledningen i Norden tillföll det nydanade danska konungadömet.

Hanseförbundet. Vid denna tid blev väldet på Östersjön och på farlederna till Västerhavet synnerligen viktigt genom den

* Denna hemska farsot, som på grund av förändringar i de sjukas utseende även kallades *svarta döden*, kom år 1346 till Italien och utbredde sig sedan längs de mer befarna samfärdslederna till övriga delar av Europa. Från England skall den hava överförts till Danmark och Norge samt därpå 1350 nått Sverge. I många trakter av vårt land bortrycktes en tredjedel av befolkningen genom pesten, och på sina håll torde förlusten varit ännu större — I utlandet gav farsoten stark fart åt de vilda botövningar, som äro kända under namnet "gisslaretågen".

starka handel och sjöfart, som där bedrevs av det mäktiga *hanseförbundet.*

I Norden hade ganska tidigt åtskilliga städer uppkommit som medelpunkter för omnejdens handel (jfr s. 18). De äldsta av dessa voro antingen bekväma hamnplatser, helst där flera trafikleder sammanstötte (så Birka, Sigtuna samt senare Lödöse, Kalmar, Söderköping, Arboga i Sverge; Visby på Gottland; Kungälv och Nidaros [Trondhjem] i Norge; Ribe, Roskilde och Hedeby [Slesvig] i Danmark), eller också gamla tingsställen, dit den kringliggande traktens invånare af ålder vant sig att sammanströmma (så Skara, Linköping och Örebro i Sverge; Lund och Viborg i Danmark). Under 1100- och 1200-talen vunno en del av dessa orter ökad betydelse genom biskopars bosättning, då kyrkan fast organiserades, och nya betydande biskopsstäder grundades (så Östra Aros eller [Nya] Uppsala; Åbo i Finland). Konungarna uppbyggde många starka borgar eller fasta hus för att behärska färdevägarna till lands och sjöss eller till kusternas försvar. Kring flera av dessa borgar bosatte sig hantverkare och köpmän för att driva sina näringar under de inlagda besättningarnas skydd. Så
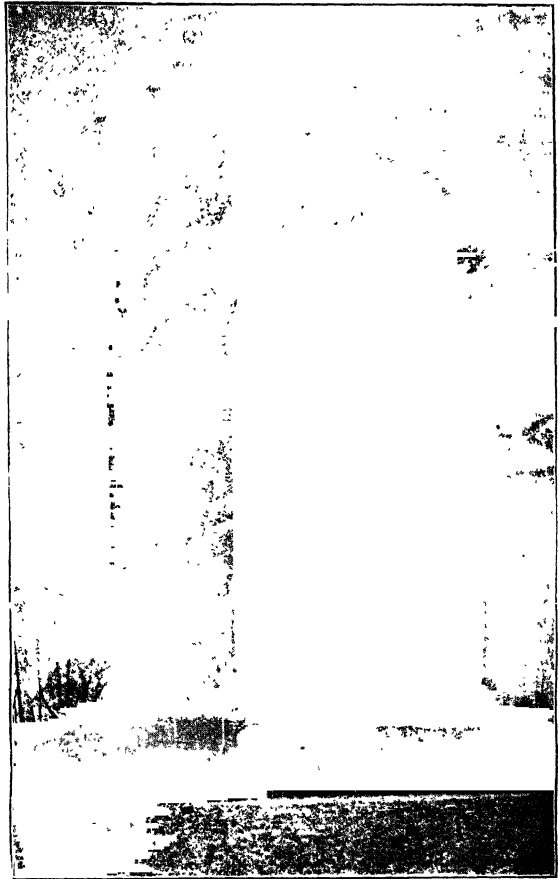
Fig. 37. Kärnan i Hälsingborg som ruin.

uppstodo Köpenhamn (ursprungligen Hamn, grundat av ärkebiskop Absalon och länge Roskildebiskopens egendom), Vordingborg och Hälsingborg i Danmark; Stockholm och det finska gränsfästet Viborg i Sverge; Oslo i Norge.

En del av dessa orter voro redan bemärkta under vikingatiden såsom hamnplatser eller hemvist för vittbefarna vikingaköpmän. Nordbornas övergång till huvudsakligen jordbrukare vållade emellertid de gamla orternas förfall, och de nyuppväxta kunde helt naturligt icke nå en motsvarande betydelse, så länge inom dem blott skedde omsättning av det närmaste grannskapets produkter: åkerns och hjordarnas avkastning, villebråd och pälsverk, fisk, järn och tjära. En kraftigare utveckling begynte för dem genom inverkan från utlandet, särskilt från de tyska handelsstäderna.

Under 1000-, 1100- och 1200-talen hade tyskarna mäktigt utbrett sig i landet öster om Elbe. De kommo såsom korsets stridsmän, vilka hand i hand med danskarna kristnade dessa nejders hedniska slaver: så bildades av tyska furstar och riddare de kristna väldena Mark-Brandenburg och ordensstaterna i Preussen och Livland. De kommo jämväl som fredliga kolonister, bönder, som upptogo ett mera intensivt åkerbruk, och köpmän, som ville tillgodogöra sig de nybrutna markernas avkastning. Tyskarnas högre odling vållade, att även de kvarstående slaviska väldena i Pommern och Mecklenburg allt mer förtyskades. Längs hela den södra Östersjökusten uppväxte en rad av handelsstäder med helt och hållet eller huvudsakligen tysk befolkning. De märkligaste av dessa voro Lybeck vid Traves mynning; de mecklenburgska städerna Wismar och Rostock; de pommerska Stralsund, Greifswald och Stettin; de preussiska Danzig och Elbing; Riga i Livland.

Dessa städers framväxande ägde rum jämsides med en liknande städernas uppblomstring i det övriga Tyskland. Korsfarartidens starka handel skapade livligt befarna köpmannavägar från Italien över Alperna genom Södra Tyskland och nordligt längs Rhen till Nordsjökusten i Nederländerna, och överallt vid de stora stråkvägarna blomstrade större och smärre städer upp. Kejsare och furstar, som i dem sågo viktiga centralpunkter för ländernas ekonomiska uppblomstring, gynnade städerna med stora företrädesrättigheter (privilegier): särskild lag, skild från landsbygdens, egen styrelse och domsrätt, rätt till obehindrad sjöfart, att hålla mark-

nader och mottaga främlingar samt att låta sina egna invånare utflytta till främmande handelsplatser.

Inom städernas invånare, de s. k. *borgarna,* skilde sig tvenne samhällsklasser: *hantverkare* och *köpmän.* De förra sörjde egent-

Fig. 38. Hamnbild från hansestad.
Miniatyr från slutet av 1400-talet.

ligen för det dagliga livets behov av kläder, husgeråd och andra förnödenheter inom hemorten, men emellanåt utvecklade de sin tillverkning till en sådan höjd, att de fingo överskott för export — så särskilt vävare, bryggare och smeder. Köpmännen forslade industrins alster till andra orter och till främmande länder, för-

sålde dem eller togo dessa nejders produkter i utbyte för att återigen avsätta dem på någon ny plats. Det var främst handeln, som bragte rikedomar till hemstaden, därför blevo köpmännen förnämst bland borgerskapet, och stadsstyrelsen låg i deras händer.

Det var ett farligt och påkostande liv, som köpmännen måste föra under sina handelsfärder. Vägarna till lands voro av sämsta slag, ofta nära nog ofarbara, och det krävde därför stor omtanke och många ansträngningar att kunna föra varupackorna oskadda fram. Resorna till sjöss voro så till vida bekvämare än de till lands men voro annars förenade med ej mindre vådor, då man ännu till det mesta saknade senare tiders säkerhetsinrättningar för segelfarten (kompass, sjökort, lotsar och fyrar). Och både till lands och vatten hotade speciella faror från stigmän och sjörövare, som mördade och plundrade, när de kände sig starka nog, samt från giriga land- och strandägare. De senares plundringar voro mindre våldsamma än rövarnas men i grunden minst lika utsugande. Furstar, genom vilkas länder handelsvägar ströko fram, försummade aldrig detta tillfälle att rikta sig på de främmande köpmännens bekostnad: de utkrävde genomfartstullar och bropenningar; föll under transporten en varupacke till marken, så tillhörde den landsherren; drev ett förlist fartyg upp på land, var det med gods och allt strandägarens byte. Men även sedan köpmännen nått fram till den fjärran ort, som var resans mål, voro faror och besvär ej slut. Som främlingar eller *gäster* voro de ofta illa sedda av landets egna invånare. De pressades med tullar och extra avgifter, de måste vakta sig för bedrägeri genom dåligt mynt och underhaltiga eller alltför dyra varor i utbyte. I laglösa tider hände det, att de med vapenmakt måste skydda sina magasin och upplag mot en upphetsad pöbel.

Det omväxlande och äventyrsrika liv, som köpmännen sålunda förde, uppfostrade dem till handlingskraft och ihärdighet; deras insamlade rikedomar gåvo dem ett stolt självmedvetande, som fick uttryck i hela deras yttre uppträdande. De uppbyggde åt sig präktiga sten- eller trähus, de prydde sin stad med härliga kyrkor och djärva tornspiror, framför allt nedlade de omkostnader på rådhuset, stadens medelpunkt (fig. 40), där de valda styresmännen, borgmästare och råd, sammanträdde för att skipa rätt och handlägga stadens angelägenheter. Ett särskilt tecken på stadens makt

och självständighet var den stora ringmuren, som avskilde stadsinvånarna från landsbygden samt med sina väl befästa portar och starka torn skyddade staden mot överfall (jfr ovan fig. 26). Inom stadsmurarna styrde borgarna sig själva efter de lagar och rättssedvänjor, som de småningom utbildat åt sig, eller som de lånat från någon mäktigt blomstrande grannstad. Blott till namnet erkände de kejsarens eller den närmaste landsfurstens överhöghet, mottogo hans bekräftelse å sina privilegier och betalade honom en lindrig skatt. I övrigt voro de ytterst måna om att på egen hand ordna sina yttre och inre förhållanden.

Fig. 39. Medeltidshus i Visby.

Till inbördes stöd bildade borgarna *gillen,* som tillika blevo medelpunkten för deras umgängesliv. Vanligen ställdes dessa gillen under något helgons skydd. Efter tyskt mönster uppstodo sålunda i Danmark under 1100-talet en mängd dylika, t. ex. S:t Knutsgillena; i Sverge och Norge fingo gillena aldrig en motsvarande spridning. — För att bevara yrkesskickligheten och reglera tillverkningens storlek ordnades de olika hantverksidkarna efter sina sysselsättningar i lag eller *skrån* (snickare-, skräddare-, bagareskrået eller ämbetet), vilkas stadgar noga bestämde om de yngstas, lärlingarnas, utbildning till gesäller och om dessas slutliga upptagande i mästarnas krets. — Under vistelse i utlandet var det icke nog, att köpmännen från samma hemstad förenade sig till inbördes skydd, ty de voro för få att med framgång värja sig. Gent emot de främmande konungarnas prejningsförsök och de där bosatta näringsidkarnas avundsamma illvilja hade också alla gäster i det hela att kämpa en gemensam kamp. På utländsk — efter vad det vill synas, engelsk — grund sammanslöto sig sålunda mot

slutet av 1100-talet gästerna från ett större antal tyska städer till s. k. *hansor*, vilka sökte tillvarataga samtliga deltagares intressen, särskilt i fråga om tullavgifter och vrakrätten. Denna samverkan i utlandet medförde motsvarande sammanslutning i hemorten. Genom många till omfång och syftning växlande stadsförbund framväxte småningom å 1200-talet det stora *hanseförbundet*, vilket sedan under bortåt trehundra år behärskade hela Nord-Europas handel. I sina mäktigaste dagar räknade hanseförbundet mer än 80 nordtyska städer allt ifrån Rhens och Scheldes mynningar till Finska viken som medlemmar. Årligen sammankommo de förbundnas ombud till s. k. hansedagar, där de beslöto om sin handelspolitik, gjorde upp om klagomål städer emellan och bestraffade de enskilda medlemmar, som voro uppstudsiga mot förbundets åtgärder.

Vid handeln på Nordsjön — speciellt på England — måste hanseaterna städse räkna med främmande medtävlare, italienare, fransmän och engelsmännen själva; där hände det också, att de nederländska hansestäderna skilde sig från sina kamrater i förbundet och förfäktade sina egna intressen. Handeln på det Baltiska havet eller Östersjön däremot blev föremål för deras endräktiga omtanke, och här hade hanseaterna i det hela inga konkurrenter att frukta, då av nordbornas gamla kustfart knappast mera återstod än de sjöfärder, som ännu utgingo från Gottland. De tyska gästerna på denna välbelägna ö slöto sig tillsammans i *Visby* samt slogo under sig handeln på de östra baltiska hamnarna och särskilt på Novgorod vid Ilmen. De blevo härigenom ledare för hanseförbundets Östersjöpolitik, avslöto handelsfördrag med härskare och städer i dessa nejder och samlade hit som i en knutpunkt hela den baltiska handeln. Denna Visbys stolta tid, då staden i rikedom och glans var den främsta i Norden, led emellertid avbräck genom fejder mellan Visbyborgarna och landsborna på ön. Då Magnus Ladulås i Sverge begagnade sig härav samt tvang gutar och Visbybor att underkasta sig honom (jfr ovan s. 57), togo de avundsjuka tyskarna i hemlandet detta till orsak att förlägga hanseförbundets ledning till *Lybeck*, som sålunda från slutet av 1200-talet och allt framgent stod i spetsen för hansan.

Av Sverges, Danmarks och Norges städer inträdde ingen utom Visby i hanseförbundet, men för talrika bland dem ledde förbun-

dets verksamhet till stort uppsving. Om tyskars deltagande i det stora sillfisket i Öresund och om den betydande höstmarknad, som genom detta uppstod vid Skanör och Falsterbo, är förut talat (jfr ovan s. 49). Många tyska köpmän slogo sig ned i Stockholm, Söderköping och Kalmar, i Malmö och Köpenhamn, samt bland de norska städerna framför allt i Bergen. Genom handelsprivi-
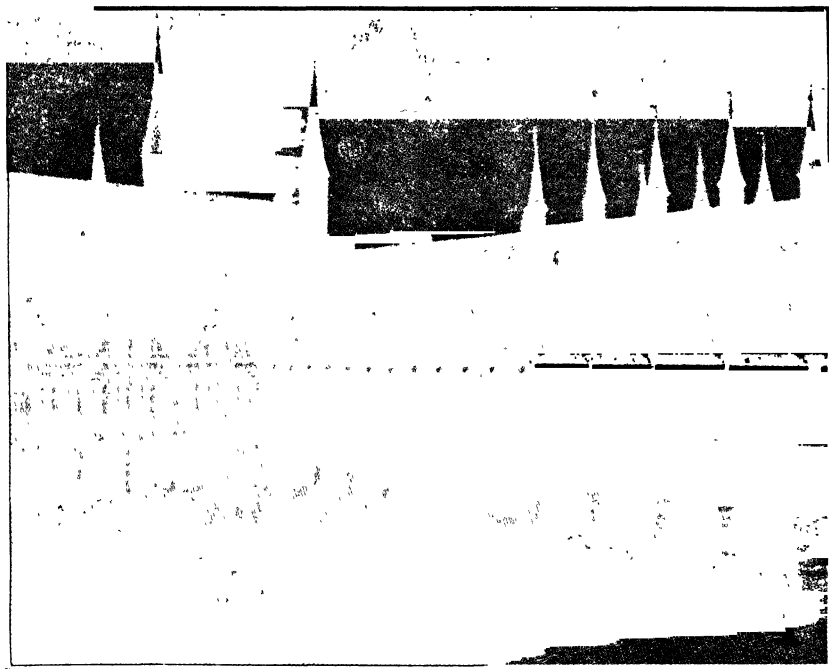
Fig. 40. Rådhuset i Lybeck.

legier, som de godvilligt erhöllo av konungarna eller med våld (hot om handelns fullständiga avbrytande eller formligt krig) tilltvingade sig, fingo de all köpenskap på dessa orter i sina händer, och de inhemska köpmännen blevo till det mesta endast deras hantlangare, som förmedlade det lokala varubytet. Följden blev, att tyskarna här uppträdde med härskareanspråk. I de svenska städerna tillämpades lagar, som voro bildade efter de tyska stadslagarna, och stadsstyrelserna ordnades jämväl efter tyska förebilder. Ett direkt erkännande av främlingarnas överlägsna betydelse låg däri,

att de svenska städernas borgmästare och råd till halva antalet valdes ur de bosatta tyskarnas krets.

Valdemar Atterdag och hanseförbundet. Hanseaterna strävade städse att trygga sin seglats på haven och genom sunden samt att utveckla och befästa sin handel inom de tre nordiska länderna. Därför var det förmånligast för dem, om rikena här voro svaga och sinsemellan söndrade. De blevo också bestämda motståndare till den djärva politik, som drevs av Valdemar Atterdag och fortsattes av hans dotter, *drottning Margareta.*

Valdemar såg med oblida ögon hansestädernas stolta handelsvälde, och han beslöt att något skaka detta genom att bemäktiga sig Östersjöhandelns gamla medelpunkt, Gottland med Visby. År 1361 seglade han med en flotta till ön, slog gottlänningarna och tvang Visby att giva sig; över dess delvis nedrivna mur intågade han som segerherre i staden. När han återvände till Danmark, medförde han och hans män ett väldigt byte; denna plundring och de krigshemsökelser, som sedan under ett århundrades tid med korta mellanrum drabbade Visby, vållade, att staden småningom förlorade sin forna betydelse. — Samtidigt sökte konungarna Magnus i Sverge och Håkan i Norge Valdemars hjälp mot de bångstyriga svenska stormännen; ett förbund slöts, och Håkan förmäldes med Valdemars dotter Margareta. De nordiska konungarna förenade sig sålunda under den kraftige danske härskarens ledning Såväl de svenska stormännen som hanseaterna sågo i denna sammanslutning en allvarlig fara för sin maktställning. När svenskarna nu erbjödo hertig Albrekts son, *Albrekt d. y. av Mecklenburg,* kronan, understöddes de av hansestäderna, som ville straffa Valdemar för överfallet på Visby.

1363 **Albrekt av Mecklenburg Sverges konung.** År 1363 kommo de båda Mecklenburgska hertigarna med tyska trupper över till Sverge. Albrekt d. y. hyllades på Mora ting, de viktigaste slotten öppnades för honom, men han måste lämna dem som förläningar åt sina anhängare. Magnus och Håkan besegrades, och Magnus själv blev fången. År 1371 förmedlade stormännen en uppgörelse mellan Albrekt och de båda Folkungarna, vilken var lika ogunstig för bägge parterna. Magnus Eriksson frigavs visserligen ur fängelset, men han och hans son måste avstå från anspråken på Sverge. (Magnus drog senare till sin son i Norge och omkom där genom

drunkning). Albrekt åter måste avgiva en *konungaförsäkran,* enligt vilken han gav sig "med fullkomlig tro till riksens råd

Fig. 41. Albrekt av Mecklenburg med gemål.
Träskulptur från gravmonumentet i Doberans klosterkyrka.

med hus och land": rådsherrarna förfogade över rikets fasta slott och bestämde, vilka herrar som skulle inkallas i rådet.

Med den svenska konungamakten var det nu fullkomligt slut,

och stormännen värnade avundsjukt om sin ställning. Till kronans förfång förvärvade de en stor del av böndernas skattejord, vilken i deras händer blev skattefri. Albrekt måste finna sig häri, och han förmådde ej ens gent emot de trotsiga herrarna fylla sin viktigaste kungauppgift, att upprätthålla friden i riket. När biskopen i Linköping blivit dräpt av en riddare, togs denne så kraftigt i försvar av några medbröder, att han lång tid kunde underlåta att med böter försona mordet. För att få slut på detta laglösa tillstånd förenade sig konungen, hans råd, fogdar, ämbetsmän och menig allmoge samt lovade med ed att under tre års tid upprätthålla en *allmän landsfred.* Men icke ens en dylik gemensam förpliktelse hjälpte, alldenstund några bland herrarna vunnit så stor makt, att de kunde ostraffat trotsa varje myndighet. Riksdrotsen *Bo Jonsson (Grip),* som ägde det mesta av Sverge och hela Finland som län eller genom förpantning, kunde tillåta sig att förfölja en flyktande fiende in i Stockholms Gråmunkekyrka (nu Riddarholmskyrkan) och dräpa honom på detta helgade område; den dräptes fränder fingo räkna det som en nåd av drotsen, att han sedan ville förlikas med dem.

Valdemar Atterdags motgångar och död. För Valdemar Atterdag var Magnus Erikssons fördrivande en motgång. En ännu svårare drabbade honom, när hanseaterna år 1367 skapade ett stort anfallsförbund mot Danmark: däri deltogo 77 städer alltifrån Nederländerna till Livland, och dessa understöddes av mecklenburgarna och av de holsteinska grevarna. De förbundna blevo så övermäktiga, att Valdemar måste finna sig i den hårda *freden i Stralsund år 1370:* genom denna bekräftades hanseförbundets handelsprivilegier i Danmark, förbundet behöll för femton års tid västra Skåne med dess borgar, och ingen ny dansk konung skulle väljas utan hanseaternas samtycke.

1370

Nu såg det illa ut för Danmark. Hanseförbundet hade nått det eftertrådda målet, fast fot vid Öresund, och kunde ingripa i rikets angelägenheter. De danska herrarna ville gärna nyttja konungens nederlag att inskränka hans besvärliga makt. Till råga på allt bortrycktes Valdemar Atterdag utan manliga arvingar av döden år 1375. Hans dotter *Margareta* visade sig emellertid vara mäktig att upprätthålla hans verk och fullfölja hans planer.

Margareta Valdemarsdotter Nordens härskarinna. Margareta hade vid unga år förmälts med konung Håkan Magnusson i Norge och ägde med honom sonen *Olov.* Denne blev nu utvald till Danmarks konung och ärvde fem år senare Norges krona. Under hans minderårighet skötte hans moder regeringen. Margareta ådagalade nu, att hon ägde Valdemar Atterdags klokhet och sega kraft. Till en början måste hon uppträda med mycken försiktighet för att ej reta sina motståndare, hanseaterna och stormännen. De mäktiga prelaterna vann hon genom sin stränga fromhet, och stormännen tillfredsställde hon genom att låta dem vinna tillbaka en del gods, som hennes fader lagt under kronan. Sedan hon förmått hanseförbundet att enligt Stralsundsfreden återlämna sina besittningar i Skåne, kunde hon uppträda med större självständighet än förut. Då träffade henne den olyckan, att hennes son dog år 1387. Emellertid var hennes anseende så tryggat, att både danskar och norrmän togo det då oerhörda steget att erkänna henne, en kvinna, som *regerande drottning.*

I Sverge hade konung Albrekt tröttnat på att vara herrarnas lekboll. Med hjälp av de riddare, som följt honom från Mecklenburg, samt av de större städernas tyska borgerskap hoppades han kunna vinna ökad makt. En läglighet härför yppade sig, då drotsen Bo Jonson avled. I sitt testamente anförtrodde denne sina län och egendomar åt några av sina ståndsbröder. Då nu konung Albrekt under sken att förvalta arvet ville taga en del slott i besittning, gjorde dessa herrar motstånd och sökte hjälp hos drottning Margareta. Ett avtal kom till stånd mellan henne och dem av innehåll, att hon skulle bliva Sverges "fullmäktiga fru och husbonde"; hon skulle skydda herrarna mot konung Albrekt, men det allra mesta av drotsens län och förpantningar skulle återställas till kronan.

1389 Albrekt sökte med tyska trupper värja sitt välde, men år 1389 blev han på *Falan* (slätten kring Falköping) slagen och tillfångatagen av en svensk-dansk här. Hans anhängare fortsatte dock striden. Mecklenburgarna innehade det fasta Stockholm och utsände från hemlandets hamnar skaror av djärva sjörövare, som ville med lifsförnödenheter (viktualier eller fetalie; därav namnet *fetaliebröder*) undsätta Stockholm samt eljest göra skada på Danmarks städer. Av deras kaperier ledo hansestäderna i längden

mest. För att få slut på de odrägliga röverierna, förmedlade de år 1395 ett stilleståndsfördrag mellan Margareta och mecklenburgarna; konung Albrekt skulle lösgivas ur fångenskapen, men Stockholm skulle bli Margaretas, därest Albrekt ej inom tre år löste det med 60,000 mark silver. Det var ingen tanke på, att Albrekt i verkligheten skulle kunna anskaffa en så väldig summa penningar. Sverge var sålunda definitivt vunnet av Margareta.

2. DROTTNING MARGARETAS UNION. 1389—1440-talet.

Unionsmötet i Kalmar 1397. Margareta hade vunnit de tre nordiska rikena; det återstod att betrygga deras förening för framtiden. Margareta genomdrev nu, att hennes systerdotterson *Erik av Pommern* valdes och erkändes som konung i Danmark, Sverge och Norge. Därpå sammankallade drottningen Nordens stormän till Kalmar år 1397, och här blev Erik på en gång krönt till de tre rikenas konung. Efter detta s. k. unionsmöte har den då fullbordade föreningen fått namnet *Kalmarunionen*.

1397

De svenska herrarna ville emellertid ogärna släppa den mäktiga ställning, de vunnit under sina sista härskare, och hoppades kunna begränsa Margaretas inflytande i Sverge *. Därför önskade de, att bestämda föreskrifter om rikenas styrelse under föreningen skulle sammanföras i en unionsakt. I Kalmar blev också en sådan utarbetad. Enligt denna skulle de tre rikena ständigt vara förenade under samme konung samt hava gemensamhet i yttre politik, i krig och fred, men däremot i inre hänseende styras vart och ett efter sina lagar, så att inga danska rättssedvänjor indrogos i Sverge och Norge eller omvänt. Av allt att döma fann Margareta, att denna sista bestämmelse kunde vara besvärlig för hennes politiska syften, och det torde varit med anledning därav, som hon förhindrade, att någon dylik unionsakt verkligen utfärdades. Den mot-

* Särskilt kunde de därvid stödja sig på den fjärde punkten av konungens ed, sådan den föreskrevs i landslagens konungabalk: — — "att han rike sitt Sverike skall styra och råda med inländska män och ej utländska, efter ty som gammal lag och rikets rätt har av ålder varit, och ej må utländsk man tagas i hans råd, ej över hus och land råda och ej över Uppsala öd (= den gamla Uppsalaättens kungsgårdar) eller så gamla kronans gods, att ingen minnes eller av sann saga vet, huru det först under henne kom."

sättning, som härvid röjde sig mellan drottningens planer och de svenska herrarnas önskningar, skulle snart träda skarpt i dagen.

Margaretas styrelse. Drottning Margareta, som i verkligheten utövade regeringsmakten under hela sin livstid, strävade städse att i Sverge liksom i Danmark och Norge stärka konungamakten, ty rikenas förening berodde i främsta rummet av denna. Genom att flitigt låta hålla räfst och rättareting sörjde hon föratt god ordning återställdes. Att adeln i Sverge under konung Albrekt och i Danmark under Valdemar Atterdags sista orosfyllda år slagit under sig en betydande del av böndernas jord, var kronan till stort förfång, ty härigenom minskades hennes skatteinkomster högeligen. Margareta genomdrev, att allt dylikt frälseförvärv skulle gå tillbaka, och hon övervakade noga beslutets genomförande. På de starka slotten i samtliga de tre rikena insatte hon som sina fogdar pålitliga män, helst danskar, vilka skulle hålla dessa fasta platser henne och konung Erik tillhanda. Till kyrkan oeh prelaterna bevarade hon ett gott förhållande och gynnade varmt det av den heliga Birgitta instiftade *Vadstena kloster*, så att detta blev en religiös medelpunkt för Norden *.

Fig 42. Drottning Margaretas bild. Från hennes gravvård i Roskilde domkyrka.

Konung Eriks yttre politik. Margareta avled år 1412, just som hon var sysselsatt att bilägga en fejd, som uppblossat mellan

* Hon utverkade nämligen av påven, att de nordbor, vilka år 1394 vallfärdade till Vadstena kloster och där biktade, skulle erhålla samma förlåtelse

henne och de holsteinska grevarna om det gamla danska landet Slesvig (hertigdömet södra Jutland). Efter hennes död fortsatte konung Erik striden med holsteinarna, men ehuru han därvid hade understöd av både svenska och danska trupper och kunde förfoga över de tre rikenas skatteinkomster, slutade fejden med, att Slesvig stannade hos grevarna.

Denna utgång vållades till stor del därav, att Erik retat hanseaterna emot sig. Erik hade sökt förbindelse med deras handelsrivaler, de nederländska köpmännen, för att förminska hansestädernas inflytande i Norden och i stället bringa de danska städerna till blomstring. Genom Köpenhamns stad och slott, som nu vunnits från Roskildebiskopen och från denna tid började betraktas som Danmarks huvudstad, samt genom sina fästen vid Hälsingborg och Hälsingör ville han behärska den viktiga sjöfarten genom Öresund och skaffa kronan inkomster av denna. Han lät sålunda upptaga tull *(Sundstullen)* av alla fartyg, som där drogo fram. Hansestäderna retades så till krig. Deras kaparskepp (nya fetaliebröder) gjorde stor skada överallt i de nordiska farvattnen, plundrade bland annat Bergen och förstörde dess norska handelsflotta; i denna stad blevo sedermera de tyska köpmännen ensamma rådande (den förnämsta hamngatan i Bergen har allt från denna tid kallats Tyskbryggan). Däremot belägrade hanseaterna förgäves Köpenhamn; staden försvarades tappert under ledning av Eriks ädla gemål Filippa av England, och när fred slöts, blev Sundstullen icke upphävd.

Svenskarnas resning under Engelbrekt Engelbrektsson. De svenska stormännen sågo med farhågor, huru Margareta stärkte sin makt även inom Sverge. Rådet sammankallades visserligen ofta till överläggningar men måste böja sig för drottningens vilja; det förlorade för övrigt i anseende därigenom, att hon ej tillsatte

---

och frihet från kyrkostraff *(avlat)*, som om de under ett jubelår besökt Rom. Så stark blev då tillströmningen i Vadstena, att trettio präster knappast räckte till för att skrifta och avlösa pilgrimerna. — *Jubelår* firades i Rom först år 1300 och utlystes sedan av påven vart femtionde år eller oftare. De pilgrimer, som då kommo till Rom, där förrättade gudstjänst och bikt samt gåvo rika skänker, erhöllo fullkomlig avlat, d. v. s. frihet från kyrkliga straff och även från de straff, som efter döden kunde vänta själen i skärselden. Efterlevandes fromma vallfärdande och gåvor ansågos kunna rädda även de redan bortgångnas själar ur skärseldens pina.

drots eller marsk. Konung Erik fortgick i Margaretas spår och använde inom Sverige så många danska och tyska adelsmän som fogdar, att till sist knappt något av de större slotten fanns i svenska händer. Han avfordrade slottsfogdarna ed, att de vid hans frånfälle skulle hålla rikets fästen tillhanda åt den furste, vilken han utpekade som sin efterträdare. Härigenom skulle ett fritt kungaval enligt landets lag omöjliggöras och unionskonungens mäktiga ställning vara tryggad för framtiden. Prelaterna ansågo sig ha särskild anledning till missnöje därför, att Margareta och konung Erik inverkat på biskopsvalen för att giva sina anhängare kyrkans främsta platster. — Stormännens missbelåtenhet var emellertid av mindre farlig art; en vida betydelsefullare jäsning uppstod bland den svenska allmogen.

Allmogen betraktade med större oro än frälset de utländska fogdarna och deras välde. En kunglig fogde eller slottshövitsman var sällan älskad av menigheten i det honom anförtrodda slottslänet och det av naturliga skäl. Visserligen skulle han å konungens vägnar övervaka friden inom länet, gripa och bestraffa missdådare o. dyl., varför allmänheten måste vara honom tacksam, men framförallt såg man honom som kronans skatteutkrävare. Just vid denna tid sökte konung Erik få skatten i penningar i stället för in natura (jfr s. 67), varvid de skattepersedlar, som allmogen plägat giva, skulle värderas och betalas med mynt. Men som konungen under sina krig ofta försämrade myntet, var dettas värde osäkert, och fogdarna kunde då tillåta sig att vid uppbörden bedraga bönderna. Till den vanliga skatten kommo dessutom andra bördor: dagsverksskyldigheten till de kungliga slotten, gärderna av matvaror till fogdarnas underhåll vid resor inom länet, utrustningstungan till konungens holsteinska krig. Att dessa pålagor till stor del vållades genom ett krig, som ej syntes ha det ringaste med Sverges intressen att göra, gjorde allmogen ovilligt stämd mot dem; att fogdarna utkrävde dem utan hänsyn till de skattdragandes förmåga och ofta till sin egen förmån, framkallade hos bönderna djup harm. Men i synnerhet harmades man, att främlingar sattes att styra landet, trots landslagens förbud. Ett utländskt våldsregemente höll på att avlösa icke blott stormännens mångvälde från Magnus Erikssons och Albrekts dagar utan ock allmogens urgamla själv-

styrelse. Till endräktig samverkan mot utlänningarna och till försvar för de fäderneärvda inhemska lagarna uppkallades hela svenska folket av *Engelbrekt Engelbrektsson.*

Engelbrekt härstammade, som namnet antyder, från en tysk till Sverge inflyttad släkt; han var väpnare, d. v. s. en man av det lägre frälset, och hade säkerligen under ungdomsåren övat sig i den tidens krigföring; till yrket var han bergsman i Norbergs bergslag (nu i norra Västmanland), som då räknades till Dala hundare och hörde under Västerås' slottslän. Bergsmännen här hade i det hela en förmånligare ställning än allmogen i gemen. Genom sin sysselsättning samlade de lättare rikedom, kommo mera i beröring med främlingar från skilda håll, köpmän o. a.; de vunno så en för den tiden ganska betydande bildning och hade därigenom förutsättningar att bliva hela allmogens ledare. Härtill kom, att det utländska tryck, som låg över landet, kändes särskilt tungt bland dem. Fogde på Västerås' slott var då sedan lång tid tillbaka en dansk frälseman, *Jösse Eriksson,* som var känd för sin hårdhet. Den s. k. *Engelbrektskrönikan* (en vid denna tid författad rimkrönika) beskyller honom för de mest upprörande grymheter: han skall hava upphängt trotsiga bönder i rök och spänt havande kvinnor för hölass. Allmogen i länet tröttnade på detta övervåld, och Engelbrekt drog som dess sändebud till konung Erik i Danmark med klagomål över fogden och bön, att han måtte avsättas. Konungen hänvisade saken till det svenska riksrådets rannsakning, men ehuru denna bekräftade klagomålen, ville han ej straffa Jösse Eriksson, som så länge tjänat honom. Allmogens hotande hållning tvang emellertid rådet att på eget bevåg avsätta fogden, men kort därefter spreds ett rykte, att konungen, full av harm, tänkte skicka en ännu värre tyrann till Västerås. Då reste sig vid midsommartiden 1434 Dalaallmogen väpnad under Engelbrekts ledning för att förebygga denna fara.

1434

Den rörelse, som nu begynte, vände sig icke endast mot en hatad fogde utan mot Eriks hela regeringssätt. Allmogen krävde högljutt, att man skulle återföra tillståndet under "Sankt Erik konungs tid" (jfr fig. 44), då man hade infödd konung och inhemska lagar samt "inga skatter eller pålagor". Därför fördrevos allestädes de främmande fogdarna, och deras borgar förstördes, därest man blev herre över dem. Under ständiga framgångar genomtågade

sålunda Engelbrekt och hans medhjälpare rikets alla landskap, och inom tre månader voro dessa nästan fullständigt befriade. Allenast ett par av de starkaste slotten, och bland dem främst Stockholms slott och stad, hade Engelbrekt ej kunnat betvinga, men med deras hövdingar hade han slutit stillestånd. Särdeles viktigt var, att han genom sitt bestämda och hotfulla uppträdande i Vadstena, där rådsherrarna voro samlade till överläggning, tvang svenska riksrådet att ansluta sig till honom och sända konung Erik en uppsägelse av tro och lydnad, eftersom denne själv brutit mot sin konungaed att regera efter landets lag. Redan förut hade åtskilliga av det högre frälset förenat sig med Engelbrekt, och nu sällade sig allt flera till honom, bland dem den lysande unge ädlingen *Karl Knutsson Bonde.*

Fig. 43. Jösse Erikssons bild.
Från en korstol i Västerås domkyrka.

Då hela svenska folket sålunda samverkat till befrielsen, ålåg det också detta att gemensamt ordna en inhemsk styrelse i stället för den störtade kungliga. Därför sammanträdde vid nyårstiden 1435 prelater och frälsemän samt köpstadsmän och menig allmoge till ett *riksmöte i Arboga* (Sverges första *riksdag*). Engelbrekt korades där till *rikshövitsman,* och för de särskilda landskapen insattes svenska hövitsmän i fogdarnas ställe.

1435

Snart började dock en splittring framträda bland svenskarna. Endast motsträvigt hade riksrådet i Vadstena gjort gemensam sak med Engelbrekt. Alldeles nyss hade Tyskland skakats av de vilda Husitkrigen, och personer funnos, som nu befarade liknande vilda grymheter av de svenska bondhoparna som av de böhmiska. Men framför allt började rådets medlemmar frukta, att Engelbrekt, med stöd av sina hängivna anhängare inom det lägre frälset

Fig. 44. Sverges rikssigill 1436.
Visar Sankt Eriks tänkta gestalt.

och allmogen, skulle upprätta en svensk regeringsmakt, som bleve stormännen vida besvärligare än konung Eriks. Rådsherrarna hade gärna en utländsk konung, ty hans inflytande kunde lätt göras svagt, och då föll regeringen i deras händer. De sökte därför få en förlikning med konungen, men som denne ej höll sina löften, förmådde Engelbrekt ett nytt riksmöte i Arboga att vid nyåret 1436 återigen uppsäga Erik tro och lydnad. Kort därpå, i april

samma år, blev den väldige bondehövdingen under resa till Stockholm på en Holme i Hjälmaren förrädiskt mördad av *Måns Benktsson Natt och Dag* från Göksholm, vars fader av gammalt låg i osämja med Engelbrekt.

Knappt tre år hade Engelbrekts offentliga verksamhet pågått, men följderna därav skulle spörjas genom århundraden. Han hade uppkallat Sverges allmoge till kamp för sin uråldriga självständighet under inhemsk lag, och denna allmoge* upphörde efter hans dagar aldrig helt att taga del i rikets allmänna angelägenheter. Det var med dess stöd och i Engelbrekts fotspår, som kraftiga härskare omsider fullbordade rikets befrielse och uppbyggde en stark svensk regeringsmakt.

3. SVERGE OCH OLDENBURGARNA. 1440-talet—1512.

De svenska stormännen. Margareta hade sökt trygga de nordiska rikenas förening genom att samla all makt i sin hand. Hon och hennes efterföljare begingo därvid felet att behandla Sverges allmoge på samma vis som Danmarks och Norges kvästa bönder. De förbisågo, att de svenska bönderna genom sitt deltagande i rättskipningsarbetet hade fått sin lag och sin frihet kära; när dessa på allvar hotades, kunde den svenske bonden rycka sig upp ur sin tröghet och utveckla en kraft, som blev härskaren för svår. Men det var för lag och laga ordning, bönderna reste sig. Om dessa blott skyddades, hade de intet emot unionens fortsättande, fastän de just ej hyste något förtroende till utländska kungar. Under den närmaste tiden efter Engelbrekts död saknade dock bönderna verkliga ledare och höllo sig därför mera tillbaka. Det blev i stället stormännen inom Sverge och Danmark, som nu sökte avgöra över rikenas öden.

Det svenska och det danska frälseståndet hade haft samma ursprung, nämligen konungarnas behov av en duglig krigareklass, när det allmänna ledingsuppbådet ej längre passade för krigsföretagen (ovan s. 60). Rusttjänst till kronan var sålunda villkoret för frälse. Skillnaden mellan frälseman och fri bonde var i Sverge ursprungligen obetydlig, och ännu under 1400-talet höjde sig den stora massan av frälsemännen blott i ringa mån över bönderna.

* Under detta namn bör vid denna tid förstås ej blott bönder utan ock det lägre frälset samt köpstadsmännen. Ordet nyttjas ock om hela folket.

Engelbrekt Engelbrektsson, som var frälseman, stod ju bönderna nära. Dessa frälsemäns gårdar voro också bebyggda och inredda som rikare bondgårdar med stora trähus av Ornässtugans bekanta typ. För frälsegårdar av detta slag gjorde vanligen husbonden själv eller några av hans söner jämte en eller annan tjänare den nödiga rusttjänsten. Dessa obetydliga adelsmän nådde därför sällan högre än att som väpnare eller knapar få ansluta sig till konungens eller någon stormans följe (härav uttrycket *knapadel*).
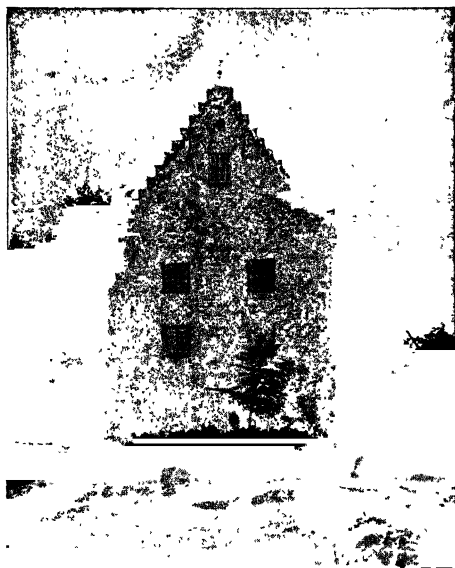
Fig. 45. Medeltida stenhus på Utö (i Mälaren).

En helt annan ställning intogo de frälsemän, som genom arv eller eget förvärv kommit i ägo av vidsträckta domäner. De sökte oavlåtligen utvidga dessa besittningar genom att slå närboende bönders hemman under sina huvudgårdar (jfr ovan s. 83 om åtgärder häremot). På sina vidsträckta egendomar kunde de driva ett mera lönande jordbruk, än vad bönderna förmådde i byalagen med deras styckade och kringspridda ägolotter. Härigenom var deras rikedom ständigt i stigande. För att ge yttre tecken av sitt välstånd men också till försvar under oroliga tider bebyggde de gärna huvud- eller *sätesgårdarna* med "stenstuvor" (fig. 45), och de rikaste bland dem uppförde åt sig borgar, vilka i storlek och styrka kunde tävla med de kungliga slotten (fig. 46). På dessa sätesgårdar och borgar höll man stora följen av beväpnade svenner, och yngre frälsemän kommo till dem för att som pager och sedan som knapar lära sig de krigiska idrotterna (kamp med svärd och lans men framför allt ridkonst) och deltaga i stormännens förströelser (vid högtidliga tillfällen torneringar, annars framför allt jakt med hund och falk). — Bilder av livet i de stores gårdar

på denna tid giva de s. k. *riddarevisorna,* sånger, som av vandrande spelmän sjungits till förströelse under vinterkvällar eller till ledning, när man "trådde dansen" (härav namnet ballad eller dansvisa, jfr fig. 48). Emedan många av dessa visor sedan levat kvar bland det lägre folket och ur dess krets upptecknats, hava de fått det vilseledande namnet *folkvisor.*

Den rike frälsemannen, som ägde en eller flera sätesgårdar, ansåg sig ha berättigade anspråk att i sinom tid (helst vid kröning) bli av konungen dubbad till riddare; hans anseende i hemorten, där ofta lagmans- eller häradshövdingesysslan kom i hans händer, vållade, att konungen gärna inkallade honom i sitt råd för att där
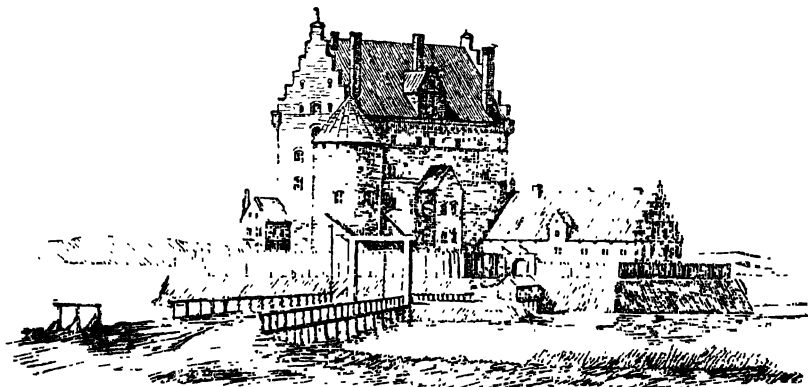
Fig. 46. Lillö slott.
Lillö, beläget på en holme i Helga-ån (Skåne), befästes starkt av den mäktige Ivar Axelsson Tott, Karl Knutssons måg.

kunna räkna på hans understöd. Liksom jordagodsen så gingo snart även dessa höga värdigheter i arv till hans söner. Härigenom bildades en *rådsaristokrati,* vars släkter med tiden utmärktes genom bestämda ärftliga sköldemärken, och vars medlemmar genom giften voro nära befryndade med varandra. Denna mäktiga rådsadel knöt ofta släktförbindelser med de danska stormännen, och vissa av de stora släkterna (så släkten Tott) ägde ungefär lika mycket besittningar i båda rikena.

Bland de svenska stormannasläkterna av äldre eller nyare ursprung gjorde sig under 1400-talet mest bemärkta de, som efter sina sköldemärken benämnts Bjelke, Natt och Dag, Oxenstjerna,

Sparre och Vase; vidare släkterna Banér, Bonde, Gren, Sture, den s. k. Ekasläkten m. fl. Åtskilliga av dessa (Banér, Ekasläkten, Gren, Oxenstjerna, Sparre och Vase) hade sina huvudgods mestadels inom Sverges av ålder mest betydande landsända Uppland. Detta landskap blev därför under århundradets senare hälft samt första tiden av 1500-talet som oftast medelpunkt för stormännens strävan att förlama konungamakten. Därvid hade dessa herrar vanligen ett ypperligt stöd genom Uppsala ärkesätes rikedomar. Till ärkebiskopen, hans domkapitel och domkyrkan hörde redan vid år 1350 omkring 300 markland*, och denna egendom hade sedan ytterligare ökats, så att ärkesätet utan fråga torde varit rikets mäktigaste jordägare. Sedan ärkebiskopen fått bygga ett fast slott vid Almare-Stäk, behärskade han den viktiga sjöleden till Uppsala och kunde, därest han så ville, nästan uppträda som en oberoende furste inom sitt stift. Ärkebiskopens rikedom och makt kommo stormännen till godo därför, att ärkebiskoparna vanligen valdes ur deras krets och genom släktintressen voro förenade med dem.

Fig. 47. Krigsfolk från omkr. 1500.
Valvmålning från Valö kyrka i Uppland.

Kristoffer av Baiern. Den splittring bland svenskarna, som visat sig under Engelbrekts sista år (ovan s. 88), blev långvarig,

* 1 markland = jord, för vilken i årlig skatt erlades 1 mark. För jämförelse meddelas, att den heliga Birgittas fader, som ansågs synnerligen rik, blott efterlämnade omkring 30 marklands gods.

De flesta svenska stormännen sågo ej ogärna en utländsk konung, endast han lämnade de indräktiga slottslänen i deras händer, ty under en sådan härskare kunde de själva råda i landet efter behag. I samförstånd med de danska stormännen ville de alltså upprätthålla unionen och binda unionskonungens händer. Några högre frälsemän önskade likväl få slut på unionen, dels av fruktan för nytt förtryck, dels av egna äregiriga planer; dessa herrar sökte då stöd hos allmogen.

Närmast efter Engelbrekts död blevo unionsvännerna, som leddes av drotsen *Krister Nilsson Vase*, starkare än unionens motståndare, bland vilka marsken *Karl Knutsson Bonde* var den förnämste. Konung Erik förklarades visserligen av både danska och norska riksrådet avsatt — han satt sedan som sjörövarkonung på Gottland — men i alla tre rikena valdes 1440—42 Eriks
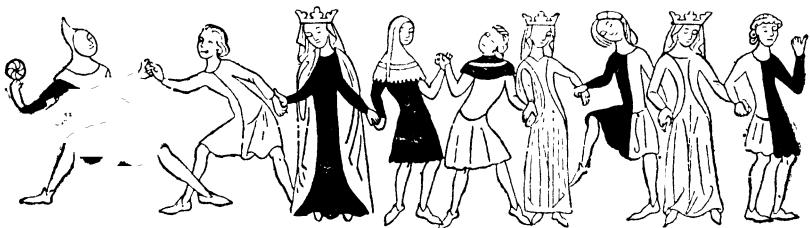
Fig. 48. Dans. Väggmålning från Örslev kyrka (Danmark).

systerson, *Kristoffer av Baiern*, till konung. Under hans korta regering stärkte stormännen sin ställning. På Själland och angränsande öar skärptes nu det s. k. *vornedskapet*, som förpliktade bönderna att stanna hos de herrar, på vilkas gods de blivit födda. I Sverge genomdrevo stormännen en revision i adelsvänlig riktning av Magnus Erikssons landslag; *Kristoffers landslag*, som av konungen stadfästes år 1442, ansluter sig emellertid mycket nära till den föregående lagen, och båda tillämpades länge bredvid varandra.

Karl Knutsson och Kristian av Oldenburg. År 1448 dog **1448** konung Kristoffer. I Sverge lyckades nu *Karl Knutsson*, som hade starkt anhang bland det lägre folket, bli vald till konung. Det danska riksrådet erbjöd däremot Danmarks krona åt den unge greve *Kristian av Oldenburg;* denne valdes också mot en kunga-

försäkran, att Danmark skulle förbli valrike, att valrätten skulle tillhöra riksrådet, och att konungen i alla viktiga frågor skulle höra detta.

Båda kungarna tävlade nu om *Gottland* och *Norge*. Den gamle konung Erik spelade Visby och därmed hela ön i danskarnas händer. I Norge såg det osäkrare ut. Där fanns ett starkt parti, som menade, att själva naturen hänvisat Sverge och Norge att hålla tillhopa. "Gud har fogat dessa två riken så landfast samman i en sträcka av mer än fyra eller fem hundra mil. Skulle de nu i tvedräkt skiljas, det Gud förbjude, då skulle det bliva otaliga människors fördärv till liv och gods i båda rikena och enkannerligen i vårt fattiga land Norge", skrev man. Karl Knutsson blev också av inbyggarna i landets norra delar erkänd som konung samt krönt i Trondhjem 1449, men stormännen i Södra Norge valde Kristian av Danmark. För att förebygga krig enades man, att tvisterna mellan de båda konungarna skulle avgöras på ett möte av sändebud från Sverge och Danmark.

Fig. 49. Rik frälseman i praktdräkt, slutet av 1400-talet.

Efter samtida porträtt av herr Ivar Axelsson Tott till Lillö, hövitsman på Gottland.

På detta möte, som ägde rum i *Halmstad* 1450, sveks konung Karl av de svenska rådsherrarna. Dessa, som ej funno det önskligt, att den svenske konungens makt blev ökad, enades med de danska herrarna, att Karl skulle avstå sin rätt till Norge åt Kristian. Tillika beslöto de församlade, att unionen mellan rikena skulle förnyas. När endera av de båda konungarna doge, skulle därför dennes rike antingen genast erkänna den kvarlevande monarken

som även sin härskare eller också styras av riksföreståndare till hans död, varpå konungaval för båda rikena borde företagas gemensamt. Som Karl var betydligt äldre än Kristian, var även detta avtal mest till den senares förmån.

Med harm i hjärtat fogade sig Karl i nödtvånget att uppgiva Norge. Där blev Kristian genast allmänt hyllad, och så genomfördes den *förening mellan Danmark och Norge,* som sedan fortvarade ända till år 1814.

Fig. 50. Rik adelsdam, slutet av 1400-talet.

Efter samtida porträtt av Magdalena Karlsdotter Bonde, Ivar Axelssons hustru.

Konung Kristian, ärelysten och landgirig, strävade nu att även vinna Sverge. Med hjälp av de mot Karl Knutsson avundsamma stormännen, främst ärkebiskopen *Jöns Benktsson Oxenstjerna,* lyckades han också. År 1457 blev Karl driven ur landet, och sedan Kristian lovat regera Sverge enligt dess egna lagar, blev han vald till konung och hyllad på Mora sten, s. å. Men Kristian hade sin svenska krona av herrarnas nåde. Då han några år senare blev osams med den mäktige ärkebiskopen och fängslade denne, reste sig Jöns Benktssons talrika fränder under den krigiske Linköpingsbiskopen *Kettil Karlsson Vases* ledning, uppviglade allmogen och fördrevo Kristian, 1464. Nu följde några år av förvirring. Tvenne gånger återkallades den gamle Karl Knutsson; första gången drevs han åter bort av sin ilskne fiende ärkebiskop Jöns, andra gången förblev han konung till sin död, 1470. **1470** Karls välde var likväl då begränsat till nästan endast de slott och slottslän, som han innehade. I det övriga landet betedde sig slottshövdingarna nästan som självständiga furstar (så t. ex. de-

mäktiga bröderna *Erik* och *Ivar Axelsson Tott)*. Under allt detta spejade Kristian efter tillfälle att återtaga Sverge.

Sten Sture d. ä. Sverges riksföreståndare. I det hela hade den svenska allmogen ej mycket deltagit i händelserna sedan slutet av 1430-talet. Nu, när stormännens kiv och danskarnas erövringslusta allvarsamt hotade, manades den åter av kraftiga ledare att inskrida till rikets räddning. Ledaren under närmaste tiden var *Sten Gustavsson Sture*.

Sten Sture var Karl Knutssons systerson och hans bästa stöd under de sista åren. På dödsbädden anförtrodde Karl rikets slott i hans vård. Tack vare denna myndighet samt den stora rikedom av jordagods, som han vann genom gifte med Ingeborg Tott (de nämnda Axelssönernas brorsdotter), blev han rikets mäktigaste man. Rådet erkände honom som *riksföreståndare*, tills man hunne bestämma om kronan. Tapper i strid, klok i rådslag och uthållig i planer, var herr Sten den man, som Sverge behövde.

På sommaren 1471 anlände konung Kristian med stor flotta och en betydande här till Stockholm. Staden, som var Sten Sture tillgiven, stängde sina portar för konungen, och några där församlade riksråd uppehöllo danskarna med underhandlingar. Under tiden uppbådade Sten Sture och hans vän *Nils Bosson Sture** den stridbara allmogen runt om i landet och anryckte på hösten mot Stockholm. Här kom det den 10 oktober till ett häftigt slag *på Brunkeberg,* vari Sten Sture med stor skicklighet ledde sina skaror och slutligen segrade, tack vare deras tapperhet, Stockholmsborgarnas käcka understöd och dalkarlarnas kraftiga ingripande. Kung Kristian måste skyndsamt fly och mäktade ej upprepa försöket.

0 okt. 1471

Under en lång följd av år styrde nu Sten Sture som Sverges riksföreståndare. Han strävade oavlåtligt att skapa en stark nationell regeringsmakt, vilken man här i landet saknat sedan de stora Folkungarnas dagar. Därför sökte han förena landets alla krafter till gemensamt uppträdande. Allmogen vann han fullständigt ge-

* Nils Bosson tillhörde egentligen den ätt, som förde till hälften svart, till hälften vit sköld *(Natt och Dag)*. Efter sin morfar förde han emellertid Sturenamnet, och detta upptogs sedan av hans sonson, Sten Sture d. y. Ej urspungligen befryndad med denna yngre Sturesläkt, var den, som först brukade namnet och i skölden förde märket *tre sjöblad;* till denna släkt hörde Sten Sture d. ä.
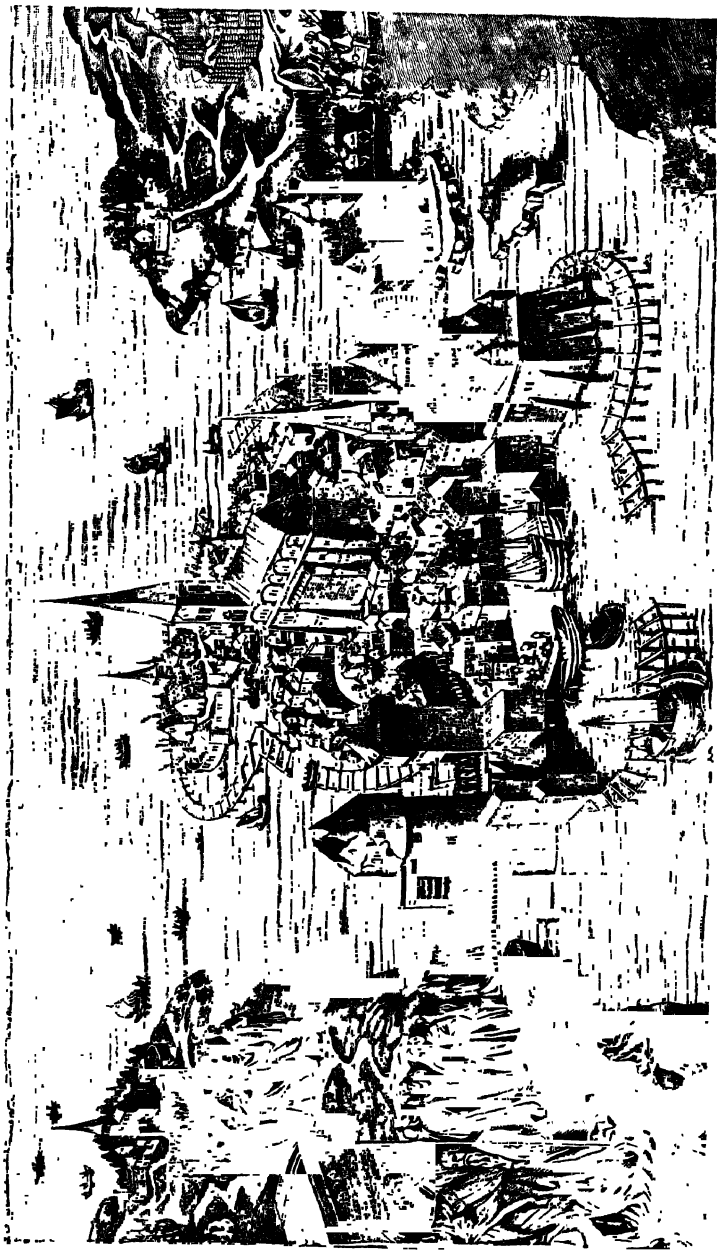
Fig. 51. Stockholm omkr. år 1500.

Efter en bild om Kristian II:s framfart, utförd på Gustav I:s befallning 1524.

nom, sitt enkla, rättframma uppträdande, genom pålitligheten i sina löften och genom den kraft, varmed han gjorde sig åtlydd. Borgarna i rikets städer, särskilt de i Stockholm, voro honom ett gott stöd, och han vedergällde detta genom omtanke om deras bästa: sålunda upphävdes nu den gamla bestämmelsen till hansans förmån, att halva antalet av stadens råd skulle vara tyskar. Herrarnas avund sökte herr Sten dämpa genom att aldrig eftersträva konungakronan, och med ärkebiskopen, den försiktige *Jakob Ulvsson*, kom han rätt väl överens. När denne av konst och lärda studier intresserade prelat önskade i sin biskopsstad grunda ett självständigt svenskt högre lärosäte, understödde riksföreståndaren hans bemödanden.

Fig. 52. Skola under medeltiden.
Efter Olaus Magni.

De nordiska universitetens instiftande. Den undervisning, som av ålder meddelades här i Norden, gavs frivilligt av enskilda personer och syftade till bestämda praktiska uppgifter. Ville någon vinna kunskap i gällande rätt och stadgar utöver, vad han kunde inhämta vid tingsbesöken, sökte han den genom att vistas i någon ansedd lagmans eller häradshövdings gård. När den unge frälsemannen skulle utbildas i ridderlig idrott och höviska seder, tjänade han som page och väpnare hos berömda riddare eller vid konungens hov. Genom liknande praktisk övning vann köpmanssonen den förfarenhet i att räkna och skriva, i varukänne-

dom och penningväsende, som voro honom nödiga. Blott för det andliga ståndet krävdes en större boklig bildning, och för den skull ordnades tidigt skolor i klostren och vid domkyrkorna. Men den undervisning, som dessa skolor kunde meddela, var av enklaste slag: de flesta präster kommo sällan längre, än att de kunde föredraga den latinska mässan, översätta någon predikan ur tidens på latin skrivna predikosamlingar samt nödtorftigt räkna ut årets helgon- och festdagar. För biskopar och kaniker krävdes mera vetande, ty de skulle ju efter den kanoniska lagen handlägga andliga rättsfall; de måste noga känna till kyrkans trossatser för att övervaka irrlärare, och de behövde även kunskap i världsliga ämnen, då konungar och furstar ofta togo dem till råds och ur deras krets gärna valde sina *kanslerer*. Sådana vidsträcktare kunskaper av olika slag sökte Nordens söner vinna genom resor till utlandet och studier vid de betydande *universitet* eller högskolor, som där uppväxte sedan slutet av det 12:te seklet. Högskolorna i Paris, Prag, Leipzig och Rostock besöktes sålunda flitigt av skandinaver. Men vistelsen därborta blev mycket dyrbar, resorna voro förbundna med stora besvärligheter och under orosfyllda tider även med faror. Därför började man redan, när Erik av Pommern regerade, tänka på att skapa ett nordiskt universitet, men tidens oroligheter tilläto ej, att tanken förverkligades.

Kring mitten av 1400-talet hade intresset för lärda studier genom *humanisterna** blivit starkare än förr inom Tyskland, och genom därifrån hemvändande unga nordbor meddelade det sig även till Norden. I Sverge och i Danmark upptog man ungefär samtidigt den gamla planen att skapa ett eget universitet. Ärkebiskop Jakob och Sten Sture liksom kung Kristian hänvände sig till påven för att vinna hans samtycke, och, sedan detta erhållits, kunde stiftelsebrev utfärdas för *Uppsala universitet* år 1477, för **1477** *universitetet i Köpenhamn* två år senare.

Universitetet i Uppsala begynte inom kort sin verksamhet, och det hade städse i sin stiftare ärkebiskop Jakob en ivrig beskyddare. Men stora svårigheter voro att övervinna. Det var ont om dugliga lärare — bland de första föreläsarna i Uppsala kan nämnas

* *Humanister* kallades de lärda, som under inflytande av det mot 1300 talets slut i Italien nyväckta intresset för grekernas och romarnas litteratur och konst *(renässansen)* ägnade sig åt de klassiska språkens studium.

mäster (magister) *Ericus Olai*, senare berömd genom sin *göternas krönika*, Sverges första utförliga historia — och högskolans ekonomiska underhåll var osäkert. Fastän vid denna tid *boktryckeri* upprättades i Sverge, voro böcker alltjämt mycket dyra, vilket försvårade studierna. När så efter ärkebiskops Jakobs avgång oroliga tider inbröto, försummades högskolan, och den blev nedlagd, nära nog för ett helt århundrade.

Fig. 53. Ärkebiskop Jakob Ulvssons bild.
Broderi på mässhake i Uppsala domkyrka.

Konung Hans. År 1481 avled konung Kristian, och efter honom valde danska och norska riksråden hans äldste son *Hans* till konung. Med stöd av avtalet i Halmstad (s. 94) sökte Hans vinna den svenska kronan. På ett möte med danskarna i Kalmar 1483 lovade även Sverges riksråd att hylla Hans som konung men endast på sådana villkor, att han skulle bli alldeles beroende av stormännen. Genom en dansk-norsk handfästning hade Hans förut måst giva ungefär samma löften till sina andra riken, därför såg det ut, som om den nordiska unionen nu skulle bli allenast ett förbund av självständigt styrda adelsrepubliker. Så skedde emellertid icke.

I Danmark strävade Oldenburgarna, Hans och dennes son *Kristian*, med stor seghet att kringskära riksrådets inflytande och grunda ett arvrike med obegränsad kungamakt. I Sverge ville Sten Sture varken veta av någon dansk konung eller något splittrat

stormannavälde, och han lyckades även förhindra, att Kalmaravtalet genomfördes. För en kort tid blevo dock år 1497 herr Stens avundsmän honom övermäktiga, så att Hans verkligen hyllades och kröntes till Sverges konung. Men Hans visade genast även där sina planer genom att låta välja sin son till tronföljare. Då blevo herrarna förskräckta, förenade sig med herr Sten, och så drevos danskarna åter bort, 1501. Sverge styrdes därpå ånyo av riksföreståndare, först av herr Sten och efter dennes plötsliga död 1503 av *Svante Nilsson Sture* (Nils Bossons' son).

1497

1503

4. DET SISTA UNIONSFÖRSÖKET. 1512—1523.

Kristian II:s politik. Ställningen i Norden var nu ganska förvirrad. Riksråden i Sverge och Danmark ville unionens fortsättning för att med gemensamma krafter hålla den regerande konungen i beroende. Den danske konungen önskade också upprätthålla unionen men hyste hoppet att kunna stärka sin makt och krossa herrarna. Sturarna och deras anhang i Sverge slutligen ville ha en nationell, kraftig regering, oberoende av Danmark.

Fig. 54. Tyska landsknektar.
Från omkr. 1500.

År 1512 avled Svante Nilsson Sture, och följande år dog konung Hans. Allmogen i Sverge genomdrev nu, att herr Svantes unge son, *Sten Sture d. y.*, valdes till riksföreståndare, men många av herrarna voro däremot, och den mäktige ärkebiskopen *Gustav Eriksson Trolle* knöt förbindelser med Kristian II av Danmark.

1512

Kristian II besteg efter sin faders död Danmarks och Norges troner, dock först sedan han avgivet en handfästning, som tryggade stormännens ställning och deras rätt över kungavalet. Konung Kristian, då något över 30 år gammal, var en lidelsefull och obändig natur, djärv i planer, hänsynslös vid deras utförande, fruktansvärd

1513

i vrede. Under uppväxtåren hade han sett sin fader ständigt utsatt för de trotsiga herrarnas maktbegär, men han hade också sett, huru runtom i Europa furstarna med sina soldtruppers hjälp nedslogo den bångstyriga riddaradeln. Det blev hans mål att på liknande vis göra slut på stormännens välde i de nordiska länderna. Därför krävdes en betydande krigshär, som besoldades av konungen och blott lydde honom. Penningar att underhålla en sådan här kunde blott vinnas genom livligare och mera vinstgivande handel. Att höja de borgerliga näringarna inom riket var sålunda Kristians närmaste uppgift: han eggades därtill, när han tänkte på sin svåger kejsar Karl V:s rika nederländska besittningar. Han försökte sålunda att göra Köpenhamn till medelpunkt för Danmarks handel genom att leda nederländarnas färder dit samt förminska hanseaternas inflytande. I samma mån som Köpenhamn uppblomstrade, flödade rikare tullinkomster in till kronan, varför konungen kunde uppträda mera självständigt mot den danska adeln. Han överlämnade rikets viktigaste slott till fattiga hövitsmän, av vilka han utkrävde noggrann räkenskap för länens avkastning, och ökade sålunda yttermera sina intäkter. Då dessa hövitsmän med ed förbundo sig att efter Kristians död hålla dennes son sina slott tillhanda, var i

Fig. 55. Kristian II.
Efter målning av Lukas Kranach 1523.

själva verkat valriket upphävt. Stormännen i rådet fingo föga att säga: med otrolig arbetsförmåga lade konungen själv hand vid alla regeringsärenden och utförde sina beslut genom lågbördiga tyskar eller danskar — såsom *Sören Norrby, Didrik Slagheck, Jöns Andersson Beldenak* — vilka voro hans lydiga verktyg. För att försvaga adeln sökte han lindra vornedskapet (ovan s. 93) och så minska dess välde över bönderna. Den mäktiga kyrkan ville han lösslita från beroendet av Rom och ställa under Danmarks egna lagar; han inskränkte den andliga domsrätten, övervakade klostren och ville förmå prästerna att bryta med celibatslagen. — Kristians våldsamma kraft, som ofta tog sig uttryck i grymma handlingar, injagade fruktan hos de förut maktägande herrarna, men dessa skulle snart visa, att de ej tänkte godvilligt böja sig.
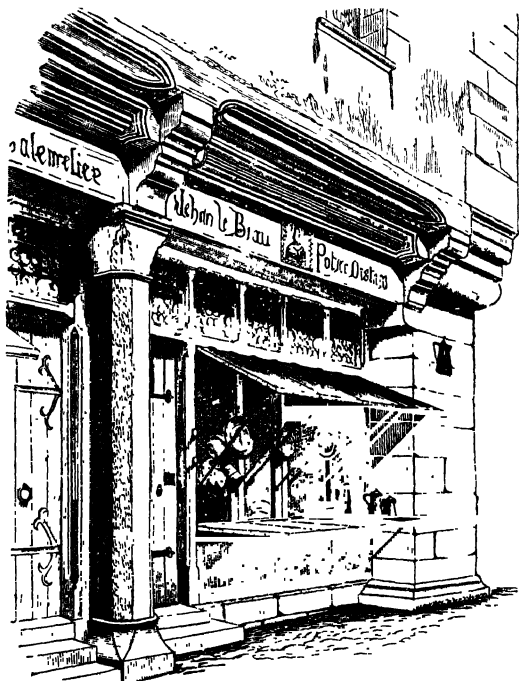
Fig. 56. Medeltidsbod.
Fransk bild.

Konung Kristian och Gustav Trolle. Kung Kristian ville icke nöja sig med envåldsmakt i Danmark och Norge utan var besluten att vid första tillfälle även hävda de rättsanspråk, han menade sig hava på Sverges krona. När Gustav Trolle begärde hans hjälp mot Sten Sture, var han också genast villig att ingripa. Ärkebiskopens stämplingar med Kristian nödgade herr Sten till motvärn, och på en *riksdag i Stockholm 1517* beslöts, att Gustav Trolle såsom riksförrädare skulle avsättas och hans slott Almare-Stäk jämnas med jorden. Det var ett farligt steg att så utan påvens

hörande bestraffa en kyrkofurste, varför också de församlade lovade att gemensamt ansvara för beslutet: den försiktige Linköpingsbiskopen *Hans Brask* skall på remsan under sitt vaxsigill hava tecknat orden "härtill är jag nödd och tvungen" för att så skydda sig mot framtida efterräkningar.

Medan svenskarna utförde Stockholmsbeslutet, förstörde Almare-Stäk och togo Gustav Trolle i förvar, rustade Kristian sig till krig. På sommaren 1518 kom han med en flotta till Stockholm och började belägra staden. Sten Sture anryckte söderifrån med en här, mötte Kristian vid *Brännkyrka* och slog honom tillbaka men mäktade ej hindra belägringens fortgång. Då tröto livsmedel och krut för danskarna, Kristian måste draga sig ut till sin flotta i Södertörnsskären och ville därifrån genom underhandlingar nå sitt mål. Ett möte mellan honom och Sten Sture beramades, och sex svenska herrar sändes ut till den danska flottan som gisslan för konungens säkerhet. Men då vinden blivit förlig, avseglade Kristian till Danmark och medförde dessa svenska herrar som fångar. Bland dem befann sig en ung uppländsk frälseman, *Gustav Eriksson Vasa* till Rydboholm.
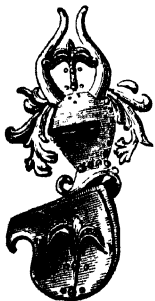
Fig. 56, Gustav Erikssons vapen 1521.

Gustav Eriksson Vasa. Gustav Eriksson tillhörde samma Vasasläkt, vars medlemmar alltsedan Engelbrekts tid gjort sig bemärkta bland de unionsvänliga svenska herrarna; den gamle riksdrotsen Krister Nilsson var sålunda hans farfarsfar. Dennes yngste son, Johan, var svåger med Sten Sture d. ä. och slöt sig till honom, och hans son Erik Johansson tillhörde de yngre Sturarnas vänner. Erik Johanssons äldste son, *Gustav*,* erhöll någon tid undervisning i Uppsala och fostrades sedan i ridderliga idrotter hos Sten Sture d. y. Ett handlingskraftigt och stridbart lynne synes han haft gemensamt med de flesta medlemmar av sin släkt, men ingenting lät ännu ana de betydande egenskaper, genom vilka han senare skulle erhålla så stort inflytande på hela

* Enligt Gustavs krönikör och samtida *Peder Swart* var G. född på Rydboholm d. 12 maj 1496. Senare har uppgiften om orten rattats till Lindholmen, och även födelsedagen är omtvistad. Fullt säkert är blott, att G. föddes i Uppland på (eller vid) Kristi Himmelfärdsdag i slutet av 1490-talet.

Nordens öden. Det trolösa fängslandet ökade Gustav Erikssons harm mot danskarna och deras konung. I Danmark förnam han, vilka betydande rustningar Kristian bedrev för att vid ett nytt krigståg kväsa svenskarna. Hela året 1519 använde konungen på att samla penningar: han indrev från Nederländerna en del av sin gemåls brudskatt och förmådde alla stånd i riket att betala stora skatteavgifter. Han utkrävde frälsets rusttjänst samt värvade i utlandet stora skaror av vilda knektar. Slutligen utverkade han hos påven, att denne lade Sverge under interdikt för våldet mot Gustav Trolle samt gav den danske konungen i uppdrag att verkställa påbudet. Vid nyåret 1520 var en stark här redo att från Halland bryta in i Västergötland· när våren kom, ville konungen själv sjöledes angripa Stockholm. **1520**

Det blev Gustav Eriksson olidligt att under den stundande kampen sitta sysslolös. Han flydde från Kalö gård på Jutland, där han förvarades, och kom förklädd till Lybeck. Här fann han beskydd, ty lybeckarna hade allt att frukta av den kraftfulle Kristian; dennes envåldsmakt i hela Norden skulle säkert medföra deras handels ruin, och därför gjorde de honom gärna vad förtret de kunde. Sålunda skaffade de Gustav Eriksson i maj 1520 över till Sverge. När han landsteg nära Kalmar, fann han emellertid, att han kommit för sent för att deltaga i försvarsstriden.

Stockholms blodbad. Kristians härsmakt hade varit de sins emellan mindre eniga svenskarna för stark. I *slaget på sjön Åsundens is* nära Bogesund (nu Ulricehamn) blev den svenska försvarshären slagen och Sten Stnre själv dödligt sårad, januari 1520. Allmogens försök att spärra passen genom Tiveden misslyckades, och den bondehär, som samlats vid Uppsala, blev genom *Långfredagsslaget* därstädes skingrad. Som ingen ledare av försvaret nu fanns, skyndade de flesta stormännen att hylla Kristian. Endast Kalmar och *Stockholm* gjorde motstånd, den sistnämnda staden under befäl av Sten Stures änka, *Kristina Gyllenstjerna.* Kristian sökte förgäves med hären och flottan intaga staden. Slutligen förmådde han genom listiga underhandlingar försvararna att kapitulera, sedan han lovat full förlåtelse för allt, som skett mot honom under fejden, samt även för Gustav Trolles sak. I september intågade Kristian som segrare i Stockholm. Kalmar hade redan förut givit sig.

Efter ett kort besök i Danmark återvände Kristian redan samma höst till Sverige för att krönas och ordna rikets styrelse. Nu var det hans fasta föresats att alldeles krossa det parti inom landet, som så länge gjort honom och hans fader avbräck — först därigenom kunde hans välde i Sverige bli tryggat. Förevändning härtill gav honom Gustav Trolles sak, i vilken enligt kyrklig rättsåskådning endast påven kunde meddela förlåtelse; av sitt eget löfte vid Stockholms kapitulation ansåg sig Kristian således ej vara bunden.

Fig. 58. Scener från Stockholms blodbad.
Från samma bild som fig. 51.

Kristian stämde Sveriges råd, herrar och män att möta i Stockholm vid början av november. Den talrika församlingen erkände Kristian som Sveriges arvkonung, och han kröntes i stadens Storkyrka. Högtidligheten firades med gästabud, tornérspel och riddaredubbning — det syntes därvid misstänkt, att konungen med riddareslag allenast ihågkom danska och tyska herrar men ingen svensk. Den 7 november kallades de församlade att möta konungen på slottet. Här framträdde Gustav Trolle och krävde sina ovänners arrestering samt ersättning för den skada, han lidit. Kristian och hans onde rådgivare Didrik Slagheck läto nu genast fängsla alla bland de närvarande, som hört till Sten Stures pålitliga anhängare; Hans Brask skall därvid hava räddat sig

från liknande öde genom att framvisa den reservation, som han tecknat under sitt sigill. De fängslade anklagades för kätteri eller brott mot kyrkans majestät och ställdes genast inför en andlig domstol, bland vars medlemmar märktes Gustav Trolle, Kristians förtrogne Jöns Andersson Beldenak samt Hans Brask. Domstolen förklarade dem skyldiga till kätteri; straffet ville konungen själv bestämma.

Den 8 november strax efter domstolens utslag fördes de anklagade ned på Stortorget, som var kringränt av danska knektar. Där var en schavott rest, och avrättningen började med biskoparna av Strängnäs och Skara. Efter dem halshöggos världsliga riksråd, frälsemän och borgare. Följande dag fortsattes mördandet, vilket synes systematiskt riktats på att undanröja alla mera betydande vänner till den forne riksföreståndaren. Personer som visat fasa och sorg över ogärningen blevo gripna och släpades till stupstocken. Offrens antal uppgives olika, lägst 82, högst 94 personer. När liken brändes å Södermalm, kastades å bålet även Sten Stures kvarlevor, vilka upprivits ur graven. — Liknande ogärningar skedde flerstädes, när kung Kristian — Kristian *Tyrann* eller *den omilde*, som han sedan kallades — återvände till Danmark.

Det svenska befrielsekriget. Kristian hade genom *Stockholms blodbad* velat knäcka varje motstånd inom Sverige, såsom han förut trodde sig ha gjort i Danmark, men hans våldsamma åtgärder hade på alla håll skaffat honom fiender. Den danska adeln var honom redan förut gramse för hans ingrepp i dess rättigheter och kunde nu befara liknande öde, som drabbat dess svenska ståndsbröder. Hans kyrkliga reformer, som ägde rum år 1521, syntes prästerna oroande nog vid denna tid, då *Luther* i Tyskland väckte till liv en så farlig rörelse gent emot påven och hierarkin; de svenska biskoparnas avrättning var också ett dittills oerhört övervåld på kyrkliga personer. Allmogen i Danmark skönjde ej rätt betydelsen av Kristians folkvänliga lagstiftning men kände desto mera de dryga krigsskatterna och knotade över dem. Lybeckarna sågo sitt handelsvälde i fara genom nederländarnas gynnade konkurrens och Kristians sjömakt, som leddes av den djärve Sören Norrby; de underblåste därför missnöjet, var de kunde. Inom Sverige rådde en tryckt men hotfull stämning: fasa över Stockholms-

dådet och de tyska legoknektarnas härjningar blandade sig med harm mot löftesbrytaren och tyrannen. Det behövdes blott en kraftig stöt, för att alla dessa fientliga krafter skulle resa sig mot den fruktade härskaren. Den stöten kom från Sverge och leddes av en ringa, flyktig frälseman — *Gustav Eriksson Vasa.*

Gustav Eriksson hade på hösten 1520 hållit sig dold å sina fränders gods i Södermanland. Där mottog han budskapet om Stockholms blodbad, hur hans fader och svåger *(Joakim Brahe)* avrättats och hans kvinnliga anhöriga jämte andra svenska damer höllos fängslade. Om dådet skulle bli hämnat och riket räddas från förtryck, det måste bero på den svenska allmogen, och Gustav Eriksson räknade då främst på de stridbara Dalamännen, som städse varit Sturarnas pålitligaste anhängare. Förklädd och på dolda vägar, ty ett pris var satt på hans huvud, begav han sig *till Dalarne* för att där mana allmogen till strid. I Dalabergslagen fann han dock intet understöd, ty man var trött på striderna och ville hålla den nyss slutna överenskommelsen med konungen. Som Gustav här var i fara för konungens fogdar och dansksinnade svenskar* — bl. a. hans ungdomsbekante frälsemannen *Arent Persson* på Ornäs (vid sjön Runn) — begav han sig uppåt landet. Vid jultiden 1520 nådde han till Siljan, talade på *Rättviks* och *Mora* kyrkovallar till de samlade bönderna, skildrade kung Kristians ogärningar och manade till resning mot danskarnas välde. Men bönderna voro även här tveksamma: det sista krigets bittra erfarenheter voro för färska, Gustav Eriksson var dem okänd, och de hoppades, att Kristians våldsdåd ej voro så farliga. Misströstande drog Gustav över skogarna åt Väster-Dalarne och mot Norge för att sätta sin person i säkerhet.

Men till Siljansbönderna kommo inom kort säkra budskap om blodbadet samt underrättelser, att den omilde konungen tänkte beröva allmogen dess vapen för att förekomma resningar. Denna åtgärd, som just samtidigt framkallade ett uppror av smålänningarna mot slottshövitsmannen i Kalmar *Sören Norrby,* på en gång retade och skrämde Dalamännen. De skickade snabba skidlöpare efter Gustav Eriksson, förmådde honom att återvända till Mora, lovade sitt understöd och valde honom till Sverges *hövitsman,* januari 1521.

---

* Om Gustavs äventyr i Dalarne har småningom utbildat sig en rik sägenskatt, vari sanning och dikt blott med svårighet kunna urskiljas.

1521

Nu gick det som i Engelbrekts tid. Snabbt grep rörelsen omkring sig i grannlandskapen, och allmogen gick allestädes under vapen. Även de kvarlevande av rikets stormän slöto sig snart till Gustav Eriksson: sålunda den fosterländske men försiktige biskop Hans Brask samt Västergötlands lagman *Ture Jönsson (Tre rosor)*, en ränklysten och opålitlig herre. Sedan en dansk styrka blivit besegrad vid *Brunbäcks färja* (Dalälven, nära nuvarande Krylbo), kunde Gustav Eriksson med en bondehär om 15,000 man anrycka mot Västerås; staden togs, och det fasta slottet inneslöts. Om Uppsala utkämpades häftiga strider, ty Gustav Trolle sökte försvara sin residensstad men måste slutligen draga sig undan till Stockholm. Dit samlade sig nu också bondehärarna, staden inneslöts både från norr och från söder. Utsikterna att taga Stockholm voro emellertid små, ty bönderna förstodo sig ej på belägringsarbeten, och deras skaror gingo till och ifrån, allt efter som jordbruket och andra hemmasysslor krävde. Från sjösidan trängde Sören Norrby gång efter annan fram till staden och bragte dess besättning hjälp. Först sedan Gustav Eriksson fått understöd av krigsfartyg och knektar från Lybeck, blev Stockholm fullkomligt inneslutet. Under tiden fördrevos danskarna fullständigt ur rikets södra landskap, blott i Kalmar höllo de sig ännu kvar. I aug. 1521 var Gustav Eriksson allestädes erkänd som Sverges *rikshövitsman*. Befrielsekriget fortsattes därpå med sådan kraft, att förbindelsen med Danmark alldeles upplöstes.
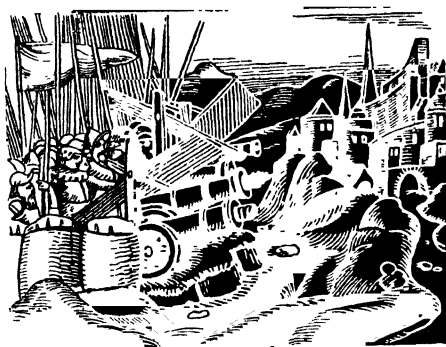
Fig. 59. Fästning beskjutes.
Efter Olaus Magni.

Unionen upplöses. Kung Kristian hade ansett den svenska rörelsen för tämligen ofarlig och sysselsatte sig under år 1521 mest med sina lagstiftningsåtgärder inom Danmark (ovan sid. 102). Men upproret återverkade snart även i detta land. Först skadade konungen själv sitt anseende genom att inför påven fegt välta

skulden för de svenska biskoparnas avrättning på sin förre gunstling Didrik Slagheck, vilken nu avrättades. Kort därpå utbröt *krig med Lybeck,* vilket gav lybeckarna anledning att hjälpa Gustav Eriksson utanför Stockholm samt att stoppa den danska handeln i Öresund. När Kristian sålunda ansattes från alla håll, funno Danmarks stormän tillfället vara inne att störta honom. De erbjödo konungens farbror, hertig *Fredrik* i Slesvig och Holstein, kronan, erhöllo hans löfte om understöd och uppsade Kristian **1523** tro och lydnad, januari 1523. Resningen vann anslutning över nästan hela Danmark, blott Köpenhamn och Malmö voro Kristian trogna. Från svenska sidan hotade Gustav Eriksson, som intog *Bohuslän* och *Blekinge.* Inför dessa faror tappade Kristian alldeles modet. Han beslöt att rädda sin familj till Nederländerna och där söka hjälp. Sedan han lovat de trogna Köpenhamnsborgarna att snart återvända, avseglade han, april 1523.

Med Kristians flykt föll hans välde samman. Det återstod egentligen blott Gottland, Stockholm, Kalmar, Köpenhamn och Malmö under hans lydnad, och samtliga dessa platser ansattes hårt. Nu skyndade svenskarna att förekomma vidare unionsplaner. En riksdag sammankallades i *Strängnäs;* där valdes enstämmigt **d. 6 juni 1523** *Gustav Eriksson* till *Sverges konung* d. 6 juni 1523. Ett par veckor senare dagtingade det uthungrade *Stockholm* och någon tid därefter *Kalmar slott.* Danskarna åter hyllade i juli månad hertig *Fredrik* som sin konung, och norrmännen erkände honom jämväl. Malmö och Köpenhamn fortforo emellertid i sitt motstånd men nödgades 1524 giva sig.

På Gottland höll sig ännu Sören Norrby, och ett härtåg mot honom, som Gustav utskickade under befäl av den tyske riddaren *Berent von Mehlen,* misslyckades. Norrby visade sig emellertid böjd att upplåta ön åt konung Fredrik i Danmark, men Gustav sökte hävda, att den var Sverges tillhörighet. För att stärka sitt inflytande i Norden trädde lybeckarna emellan som medlare och åstadkommo en uppgörelse om de omtvistade gränsområdena på ett *möte i Malmö 1524,* Enligt *Malmö recess* skulle konung Fredrik få Blekinge, Gustav behöll Bohuslän tillsvidare*; Gottland kom senare under danska kronan.

* Det återlämnades till konung Fredrik 1532.

Den svenske konungen kände sig besviken och harmades över denna utgång. Visserligen avslöt han samtidigt förbund med konung Fredrik mot Kristian II, men närmare förbindelse mellan rikena ville han förhindra Därför beslöt också samma år en svensk herredag, att inga giftermål framgent finge ingås mellan svenskar och danskar, för att forna tiders farliga "blandning" skulle undvikas.

* * *

Margaretas försiktigt bemantlade erövringspolitik och Oldenburgarnas öppna våld hade haft lika verkan: de hade uppkallat det svenska folket till endräktig strid för frihet, inre oberoende och fäderneärvda lagar. Denna strid hade nu krönts med framgång: unionen mellan Sverge och Danmark var upplöst. Att återställa sämja mellan rikena, skapa tryggad rättsordning och bota, vad de långa fejdeåren vållat av ont, det blev uppgifter för en ny tid och nya män.

VIKTIGASTE DATA:

Det övriga Europa:	*Sverge:*	*Danmark:*	*Norge:*
1308—78 Påvarna i Avignon.	1317 Nyköpings gästabud.		
o. 1310—30 Krutet börjar användas.	1319—63 Magnus Eriksson.	1320—26 och 1330—32 Kristoffer II.	1319—55 Magnus Eriksson.
1339—1453 Krig mellan England o. Frankrike.	1323 Fred i Nöteborg.	1332—40 Greve Gerts välde.	
1347—53 svarta döden (digerdoden).	1332 De skånska landskapen förenas med Sverge	1340—75 Valdemar Atterdag.	
1356 Turkarna övergå till Europa.	o. 1350 Allmänna lands- och stadslagar.	1361 Visby plundras.	1355—80 Håkan Magnusson.
1367 Hansestädernas förbund mot Valdemar Atterdag.	1357—59 Erik Magnusson.	1370 Freden i Stralsund.	
	1363—89 Albrekt af Mecklenburg.		
1300-talets senare hälft: renässansen frambryter.	1373 Hel. Birgitta †.	1375—87 Olov Håkansson.	1380—87 Olov Håkansson. Norge förenas med Danmark.
1371 Wyclifs opposition mot kyrkan.	1389 Slaget å Falan. Margareta regerande drottning.		
1378 Kyrkans stora schism börjar.			

Det övriga Europa:	*Sverge:*	*Danmark-Norge:*
1400-talets förra hälft: portugisernas sjöfärder begynna.		1387—1412 Margareta. 1397 Unionsmötet i Kalmar.
1414—18 Kyrkomöte i Konstanz.	1434—36 Engelbrekts resning.	1412—39 Erik av Pommern.
1419—34 Husitkrigen.	1435 Riksmöte i Arboga.	1435 Fred med hansan.
o. 1450 Boktryckarkonstens uppfinnande.	1442 Kristoffers allmänna landslag.	1440—48 Kristoffer av Baiern.
1453 Turkarna erövra Konstantinopel.	1448—70 Karl Knutsson. Strid med Kristian I och ärkebiskop Jöns Benktsson.	1448—81 Kristian I. 1460 Kristian I vinner Slesvig och Holstein.
1465—77 Strid mellan Ludvig XI af Frankrike o. Karl den djärve av Burgund.	1470—97 o. 1501—03 Sten Sture d. ä. riksföreståndare. 1471 Slaget på Brunkeberg.	
1480 Ivan den store befriar Ryssland från mongolerna.	1477 Uppsala universitet. 1483 Kalmar recess.	1479 Köpenhamns universitet. 1481—1513 Hans.
1492 Amerika upptäckes. 1498 Ostindien nås sjövägen.	1497—1501 Hans regerande konung. 1504—12 Svante Nilsson riksföreståndare.	
1517 Luther uppträder mot romerska kyrkan.	1512—20 Sten Sture d. y. riksföreståndare.	1513—23 Kristian II.
1519 Zwinglis reformation i Zürich. Karl V tysk kejsare.	1520 Stockholms blodbad.	
1521 Krig mellan Karl V och Frans I av Frankrike.	1521 Gustav Eriksson rikshövitsman. 1523 Kungaval i Strängnäs. 1524 Malmö recess.	1523 Fredrik I konung.

LITTERATUR:

Utom den ovan sid. 64 anförda:

Kr. Erslev, Den senere middelalder (1 och 2 av Danmarks Riges historie), Kphvn 1901, 1902.

Henrik Schück, Engelbrekt, Sthlm 1915.

Fig 60. Kalmar slott.

REFORMATIONSTIDEN.

1. NYDANINGEN. 1523—1560.

Sverge omkring år 1520. Det svenska rike, som Gustav I mottog, var till omfånget betydligt större än det nuvarande Sverge, enär dit även hörde Finland; gränsen mellan detta och huvudlandet antogs gå vid Kemi älv. Men samtidigt hörde stora, nu svenska landskap till grannrikena. Skåne med Blekinge, Halland och Gottland voro i Danmarks våld, Bohuslän var en del av norska Viken (landet vid nuvarande Kristianiafjorden), och till Norge hörde även Dalarnes nordspets (Särna socken) samt Jämtland med Härjedalen. Längst i norr, där lapparna flyttade omkring med sina renhjordar, var ingen fast gräns rikena emellan; fjällens lappar skattade mestadels till Sverge, men nere vid havskusten tävlade svenska, norska och ryska skatteutkrävare att hävda sina olika härskares anspråk på överhöghet.

Dessa gränser voro ganska ogynnsamma för Sverge. Från det ännu oordnade *Ryssland* voro inga faror att frukta, och ej

heller från det försvagade Norge. Däremot var det mycket allvarsamt, att Danmark behärskade så gott som hela kusten längs södra Östersjön, Öresund, Kattegatt och Skagerack; endast med den lilla landremsan vid Göta älvs mynning nådde Sverge ned till Västerhavet. Södra Sverge var härigenom avstängt från de naturliga utfartsvägar till kusten, som följde de söderut flytande åarna (Lagan, Nissan och Ätran med deras "stigar"); däremot voro dessa vägar mycket bekväma för en anfallande fiende. Också kunde Danmark från Gottland i öster och från Halland samt Bohuslän i väster lätt rikta angrepp mot Sverges huvudbygder. Ej mindre farligt var, att Östersjöns portar, Sundet och Bälten, voro helt och hållet i danskt våld. Så var det möjligt för Danmark att genom höga tullsatser eller rent av sjöfartens stoppande försvåra eller hindra alla längre svenska sjöfärder utom dem, som utgingo från (Ny-) Lödöse vid Göta älv. Då förbindelsen från det inre landet med Lödöse var besvärlig, nödgades de svenska köpmännen att mestadels hålla sig inom Östersjön. Men på detta vatten härskade de mäktiga lybeckarna, varför Sverge blev i ekonomiskt hänseende beroende av dem.

Osämjan mellan Danmark och Lybeck hade nu gjort det möjligt för Gustav Vasa och svenskarna att avkasta Kristian II:s ok. Men om de båda ovännerna försonades, var Sverges självständighet i största fara. Landets inre ställning var så svag, att en dylik fara blev ytterst allvarlig.

Om Sverges folkmängd vid nyare tidens början saknas alla säkra uppgifter: med full visshet kan man blott säga, att befolkningstalet inom hela det dåtida svenska väldet betydligt understeg en million. Denna befolkning var egentligen fördelad på de bördiga åkerbrukstrakterna i södra Sverge samt längs Östersjöns kuster. Utanför den av ålder odlade bygden utbredde sig stora skogar, kärr och betesmarker, vilka ofta med lindrig möda kunde uppodlas, men bönderna ville ej veta av nyheter eller mera besvärligt arbete utan föredrogo att packa ihop sig inom de gamla byalagen. Som jordbruket drevs med mycket ofullkomliga redskap, ville dess avkastning mångenstädes knappast räcka till för det hopade folkets underhåll; med dålig årsväxt följde därför brist och hungersnöd. God skörd gav naturligtvis bättre underhåll, men rikedom samlade bönderna sällan, då de blott fingo litet betalt

för sina gårdars produkter och därför hellre njöto dem själva än avyttrade dem. På landsbygden var gott mynt en sällsynthet: bönderna föredrogo att få silvret omsmält i prydnader och husgeråd (skedar bägare o. dyl.), varför deras handel mest blev byteshandel.

I städerna hade efter tyskarnas exempel utvecklat sig en rikare företagsamhet. Men krigsåren hade hårt skadat alla stadsnäringar, och hanseaternas välde över handeln, som lät dem betala de svenska varorna efter eget behag, hindrade det svenska borgerskapet från att vinna välstånd. Därför voro också städerna mestadels helt små. Stockholm hade så utarmats genom danskarnas hemsökelser, att Gustav Vasa måste börja sin regeringstid med att befalla ett antal borgare från varje köpstad i landet flytta dit med sin egendom. Oaktat all hans omsorg om huvudstaden, torde denna vid slutet av hans regering blott räknat omkr. 7,000 invånare; Uppsala, då rikets andra stad, torde endast haft 2,500.

Allt detta angiver, att rikets hela hushållning stod lågt. Mycken förträfflig jord låg obrukad. Av de rika malmförekomsterna bearbetades visserligen Falu kopparberg, silverberget vid Sala samt en del järngruvor i Järnbergslagerna (bältet från Norra Uppland till Värmland), men yrkesskickligt folk saknades, varför produkterna blevo dåliga och svåra att sälja. Ur de stora skogarna vanns — utom nödigt byggnadstimmer och bränsle — knappast annan avkastning än tjära samt villebråd och skinnvaror. Såväl dessa varor som vad landet i övrigt kunde avkasta, t. ex. slaktboskap, saltad och torkad fisk, betalades mycket lågt av de främmande köpmännen, men samtidigt måste svenskarna av dessa till höga priser tillhandla sig förnödenhetsartiklarna salt, kryddor och humle. Lyxvaror och konstfullare arbeten (viner, dyrbara tyger, goda vapen och konstsmide) infördes även utifrån och betalades dyrt.

Sverges ekonomiska svaghet berodde till god del av de dåliga samfärdslederna, som högeligen försvårade allt varubyte och fördröjde nyheters införande. Av den tidens vägar var väl den gamla Eriksgatans väg genom rikets centralbygder den förnämsta. Från denna ledde större vägar till viktiga gränsorter; så en från Linköping uppför Stångån åt Kalmar, från Jönköping "Laga- och Nissastigarna" till danska gränsen, från Skara vägen till Lödöse, från Västerås vägen över Långheden till Kopparberget och från

Uppsala över Gävle vägen till "Norrlanden". Mestadels voro dessa vägar föga mer än ridstigar. Måste man färdas med större packning, fick man taga sjövägen eller vänta, tills vinterns kyla och snö gjorde det lättare att komma fram med fordon.

Enär de olika landskapen skildes från varandra genom breda skogsbälten (Kolmorden, Holaveden, Tiveden, Långheden o. a.), över vilka blott ett fåtal dåliga vägar ledde, kommo landskapens invånare att leva skarpt avsöndrade. Man mottog sent nyheter utifrån, och man misstrodde gärna främlingarna: det var ingen tillfällighet, att budet om Stockholms blodbad behövde mer än sex veckors tid för att tränga till de övre Siljanssocknarna, och att bönderna där ej rätt ville tro den okände Gustav Eriksson. Denna rikets naturliga splittring vållade, att folket ej mycket bekymrade sig om gemensamma företag eller om rikets ärenden utan blott om det, som angick den egna hembygden. Desto ivrigare hängde bönderna, var och en i sin ort, fast vid fädernеärvda sedvänjor. Alla försök att brådstörtat införa något nytt upptogos mycket illa och kunde lätt framkalla uppror hos den självrådiga allmogen.

Allmogens självrådighet innebar en våda för riket, men den var också en styrka, ty den vande folket att handla kraftigt, när så behövdes. Under klok och framsynt ledning skulle svenskarna snart visa sig mäktiga av en stark nationell utveckling.

* * *

Sverges behov vid Gustav I:s trontillträde. Så svagt och så illa sammanhållet, som Sverge var, kunde det icke hoppas på något varaktigt fredslugn efter frigörelsen från den omilde Kristian. Det var att vänta, att den fördrivne tyrannen med understöd av mäktiga utländska fränder snarligen skulle försöka att återerövra sina länder. Om också detta misslyckades, var det föga sannolikt, att det nya danska kungahuset ville avsäga sig alla planer på den nordiska unionens återställande.

Sverges nye konung måste alltså i främsta rummet bemöda sig att värna rikets självständighet. Men härför stodo honom blott ringa medel till buds. De fasta slotten, med vilka före-

gående härskare kunnat hålla riket i beroende, blevo under de sista krigen till stor del förstörda, och det krävdes betydliga omkostnader att åter få dem starka nog mot tidens nya belägringsredskap (jfr fig. 59). Landets krigiska stånd, det världsliga frälset, var genom fejdernas manfall och Kristians blodbad vordet fåtaligt; de återstående släkterna voro utarmade och förmådde föga göra kronan rusttjänst. De beridna adelsföljena kunde för övrigt ej längre göra samma nytta i krig som förr, sedan eldvapnen kommit i bruk: nu behövde man besoldade knektskaror, sådana som Kristian II och lybeckarna för dryga summor värvat och fört i fält. Allmogens väpnade uppbåd var endast en dålig ersättning för dessa väl övade knektar, det visade befrielsekriget till fullo. Slutligen, om icke Sverge vid krig skulle bli alldeles beroende av lybeckarnas nåd, var det nödvändigt att skaffa krigsfartyg i sjön.
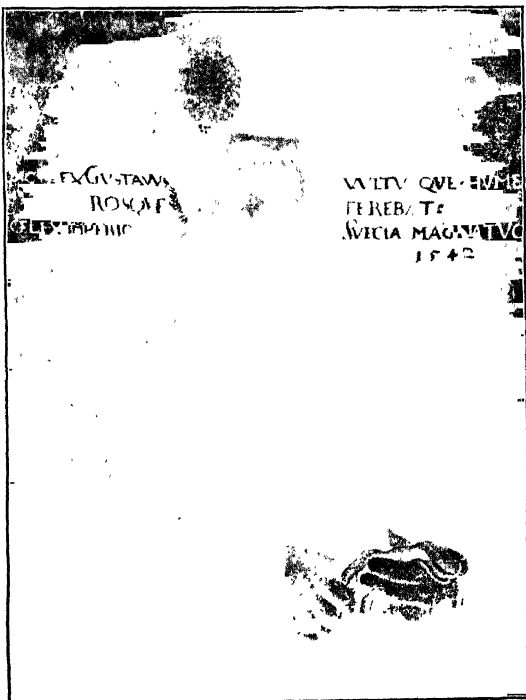
Fig. 61. Gustav I.
Efter målning av Jakob Binck 1542 å Uppsala universitet.

För alla dessa oundgängliga rustningar krävdes mycket penningar; därtill häftade riket för lybeckarnas hjälpsändning mot Stockholm i en stor skuld, som uppgick till över 120,000 lybska mark. Ungefär samtidigt skattade konung Gustav de nödvändiga utgifterna till omkring 60,000 mark årligen, varemot svarade en årlig inkomst för kronan av allenast 24,000 mark.* Att höja denna

* De båda sista summorna angivas av konung Gustav i hans framställningar till ständerna i Västerås 1527. Möjligen har konungen med dessa av-

inkomst var för tillfället knappast möjligt. Enligt gammal sed voro stora delar av landet bortförlänade på det villkor, att förläningens innehavare (slottsfogden) upptog de vanliga skatterna av bönderna och i stället antingen gjorde kronan tjänst med trupper eller också betalade en rund summa årligen för länet. Dessa mäktiga fogdar behöllo så det mesta av uppbörden, och det dröjde, innan konungen kunde genomföra förändring härav. Nya skatter och pålagor inbringade föga, så länge icke landets hela hushållning kommit på bättre fötter. Blott ett stånd i riket befann sig i gynnsammare ställning, nämligen det andliga ståndet.

Fig. 62. Stad med trähus.
Efter Olaus Magni.

Den svenska kyrkan. Krigsåren, som så hårt gått fram över alla andra stånd och inrättningar i riket, hade lämnat kyrkan jämförelsevis oberörd. Det var ju helgerån att förgripa sig på hennes tjänare och ägodelar, och om någon gång nöden förorsakade sådant våld, sökte man gärna för själafridens skull försoning genom ökade skänker till de

Fig. 63. Inre av svensk boning.
Efter Olaus Magni.*

rundade siffror angivit rikets ställning sämre än i verkligheten, men att behovet var stort, framgår med all tydlighet. — 120,000 lybska mark torde ungefär motsvara en halv million kr., oavsett myntvärdets fall. Vad skulden betydde, framgår bäst genom jämförelsen med rikets dåvarande inkomster.

* Bilden visar en man med träkärl och en kvinna, som spinner. Båda lysa sig med tända torrvedstickor, som de bära i munnen.

kyrkliga stiftelserna. Därför förvarades i katedralerna, klostren och sockenkyrkorna alltfort rika skatter av kostbara kärl, dräkter och prydnader. Därför var också den stora massan av kyrkans jordagods orubbad i dess ägo. De betydliga inkomsterna från dessa och från den årligen inflytande tionden räckte mer än väl för Gudstjänstens uppehållande, för vården om de fattiga och för det arbete, som ägnades åt undervisningen: det blev tillräckligt över åt biskopar och kaniker, präster och klosterfolk att föra ett behagligt och sorglöst liv. Häri stördes de föga av bekymmer om sina församlingsbors själar. För den okunniga allmänheten — och dit hörde vid denna tid nästan hela folket — tedde sig kyrkan som en övernaturlig salighetsinrättning, vars underbara kraft särskilt skönjdes däri, att den yttre världens djävulska makter (jättar, rån, häxor) icke blevo de troende övermäktiga. De kyrkliga ceremonierna, mässan och de obegripliga latinska bönerna, sakramenten allt ifrån döpelsen till sista smörjelsen, korstecknet och vigvatten samt ej minst de invigda kyrkklockorna — allt var magiska skyddsmedel av guddomlig art, genom vilka de onda krafterna kunde hållas på avstånd. Att tillfredställa något djupare själsbehov, att sålunda med hjärtats tro tränga fram till Gud, det begärde man icke. Man trodde på kyrkans kraft, man biktade och gjorde de goda verk, som för avlösningen föreskrevos, eller ersatte dem genom för penningar inköpta avlatsbrev. Det var tydligt, att så länge dylika åskådningar voro orubbade, skulle kyrkans makt över sinnena vara oerhörd.

De svenska reformatorerna. Just vid denna tid förkunnades emellertid av *Luther* i Wittenberg en lära, som skulle allvarsamt hota kyrkans makt. Enligt Luther kunde den enskilde, av syndens kval ansatte, alls ej genom kyrkans förmedling vinna sinnesfrid och salighet utan blott genom hjärtats ånger, genom tro och bättring. Det gällde alltså att uppfostra varje enskild till sådan personlig omsorg om sin själ genom att sätta bibeln i hans hand eller i predikan utlägga dess läror. Då blev kyrkan blott en församling av de kristna, där det gudomliga ordet förkunnades och folket undervisades i andliga ting, men ingalunda en salighetsförmedlare, som Roms hierarkiska åskådning lärde.

Luthers meningar vunno snabbt stor utredning. Därtill bidrogo väsentligen den romerska kyrkans övermodiga anspråk,

på vilka man ledsnat; vidare många prästers lättja, okunnighet och sedeslösa liv samt sådana missbruk som den oblygt drivna avlatsförsäljningen. Särskildt var den vaknaste och mest företagsamma av tidens samhällsklasser, städernas borgare, genast mycket mottaglig för Luthers lära. Många furstar anslöto sig jämväl till densamma, ty det måste ju komma deras världsliga makt till godo, om kyrkans inflytande begränsades.

Även i Norden var det de större städernas borgerskap — framförallt Stockholms och Köpenhamns — som först med iver mottog den nya läran. Dennas främsta förkunnare här voro i Sverge *Olaus Petri,* son av en smed i Örebro, och i Danmark *Hans Tavsen*, bondeson från Fyn. Olaus Petri hade år 1519 hemkommit från studier i Wittenberg, uppfylld av de nya idéerna. I Strängnäs, där han blev anställd hos biskopen, vann han sin förman, den ansedne ärkedjäknen* *Laurentius Andreæ*, för sina åsikter, och genom honom kom han i förbindelse med konung Gustav. Konungen torde redan förut ej varit obekant med den nya läran; nu omfattade han den snart med iver, och han tog dess båda förkunnare med till Stockholm, där deras verksamhet kunde få större betydelse. Laurentius Andreæ gjorde han till sin sekreterare och förtrogne medhjälpare i regeringsangelägenheterna, och Olaus Petri blev satt till Stockholms stads sekreterare. I stadens Storkyrka fick Olaus sedan under konungens beskydd förkunna sin tro för allmänheten. Inom Stockholms murar utfördes också inom kort det viktiga arbete, som lade grunden för *Sverges reformation* eller kyrkoförbättring, nämligen *nya testamentets* 1526 *översättning till svenska* och tryckande, år 1526.

Gustav I och biskoparna. Att kung Gustavs klara och oförvillade omdöme uppriktigt gillade reformationens läror, kan ej betvivlas, men för hans praktiska blick stod säkerligen också genast tydligt, vilka förmåner riket hade att vänta av kyrkoförändringen. Unionsfejderna hade tydligen visat, huru farliga de rika och övermodiga biskoparna, som trotsade på påvens understöd, kunde vara för rikets säkerhet. Att bryta deras makt var ett nödvändigt vilkor för att få lugn i landet. Därigenom fick

*Ärkedjäknen (archidiakonus) var näst domprosten den främste av domkapitlets medlemmar (kaniker).

konungen också tillfälle att med deras skatter förbättra kronans inkomster samt att öka sitt inflytande.

Kyrkans män framkallade själva en brytning med Gustav I. Påven tog sig an den förrädiske Gustav Trolle och försökte förmå svenskarna att åter taga honom till ärkebiskop. Något för hela riket så vådligt kunde konungen omöjligt finna sig i; han sökte avvärja faran genom att göra till ärkebiskop den lärde men fåfänge *Johannes Magni,* en svensk man, som efter studier i Rom just vistades hemma som påvlig legat, men om påven skulle nöja sig med detta val, var ovisst. För övrigt fick konungen snart tydligt se, att ej alla av hans egna biskopar voro pålitliga. Med den mest ansedde av dem, den försiktige Hans Brask, kom han ännu rätt väl överens, ty biskop Hans behjärtade rikets vådor och bistod till en tid Gustav att vinna lån av kyrkans silverskatter. Den utvalde biskopen i Västerås *Peder Sunnanväder,* som varit Sten Sture d. y:s kansler, uppträdde däremot fientligt mot konungen och blev därför aldrig erkänd av denne. Han drog då till Dalarne och nyttjade sitt kyrkliga inflytande samt sina förbindelser med Sturesläkten för att uppvigla dalkarlarna. Faran syntes stor därför, att Sören Norrby samtidigt fick stort anhang för Kristian II i Skåne och stod i förbindelse med Gustavs hövitsman på Kalmar slott, **1525** den förrädiske Berent von Mehlen. Då grep Gustav in med oväntad kraft. Kalmar slott tog han åter med stormande hand. Den stämplande Peder fängslades, en världslig domstol fällde honom till döden, och han avrättades.

Biskop Peders avrättning var en kränkning av romerska kyrkans rättigheter, minst lika grov som Sten Stures åtgärder mot Gustav Trolle eller Kristians mot biskoparna i Stockholms blodbad. Konungen visade nu också på flera sätt, att han tänkte bryta med Rom. Han gynnade öppet den nya lärans förkunnare, och han lät munkarna i Gripsholm utrymma sitt kloster samt lade detta med dess gods till sina besittningar.

Ärkebiskop Johannes vågade ej ge sig i strid med den hårdhänte konungen utan drog till Rom att söka hjälp hos påven; i Rom förde sedermera han och hans yngre broder *Olaus Magni* (ovan sid. 55, noten) efter varandra titeln av Sverges ärkebiskop, men ingendera återsåg hemlandet. Olaus Petris frimodiga predikan och reformatoriska skrifter samt hans djärvhet att, ehuru han var

kyrkans tjänare, träda i äktenskap väckte oerhört uppseende. Särskilt retade Olaus klosterfolket mot sig genom sådana ord som, att "Gud har låtit plåga världen med tiggarmunkar, liksom han i gamla testamentet plågade Egypten med paddor och gräshoppor". Lägre präster och munkar började draga omkring bland allmogen samt reta denna mot den tyranniske konungen och hans okristliga rådgivare. I Dalarne vann snart *daljunkaren,* en äventyrare, som uppgav sig vara Sten Stures äldste son Nils, anhang med hjälp av det folkkära Sturenamnet. En del dalkarlar slöto sig till honom, och han sökte öka sitt inflytande genom att träda i förbindelse med den danske ståthållaren på Bergenhus.

Västerås' riksdag 1527. Gustav fann det nu vara tid att rikta ett avgörande slag mot kyrkan och mot uppviglarna. År 1527 stämdes rikets råd (sålunda också biskopar och kaniker) och frälsemännen samt ombud av köpstadsmän, bönder och bergsmän att möta konungen i Västerås. Vid midsommartiden öppnades *Västerås' riksdag.* Gustav lät Laurentius Andreæ för de församlade föredraga en berättelse om rikets tillstånd, vari de lurande farorna och tvånget att förekomma dem framhävdes. Först och främst klagade konungen över allmogens genstörtighet och att upprorsmakare så lätt vunno tilltro som just daljunkaren. Vidare betonade han kronans stora behov av penningar för gälden till Lybeck och för rustningar. Därjämte erinrade han, att det vore nödvändigt att förbättra frälsets ställning, så att detta bättre kunde fullgöra sin rusttjänst till rikets skydd. Slutligen försvarade han sig mot anklagelsen för att låta predika någon falsk lära: det vore Guds rena ord, som förkunnats, och dess predikare vore nu tillstädes, redo att själva svara för sig. — Ville ständerna icke råda bot för rikets brister, så slutade framställningen, då begärde konungen "att vara kvitt regementet, och varen förtänkte, huruledes I kunnen besörja riket efter denna dag, och med vad lämpor man kan bota dessa brister, eho som bliver rådande över riket. Och låter Hans Nåde (konungen) eder förstå, att han dessa stycken icke haver framgivit utav någon lätthet eller för något snack eller omslags skull utan av rätt allvarlig mening, att I mågen dess allvarligare vara betänkte härpå. H. N. känner bäst, var det håller, tänker ock väl, att han för rikets skull är kommen i ovilja med somliga utländske, i ty att han icke allstinges låter träda på sig och riket.

1527

Skall han då sedan vänta sig ont av sina egna, då sitter han emellan två eldar och gör icke visligen, om han längre bryr sig härmed". — Det var tydligt, att konungens framställning syftade till åtgärder mot kyrkans rikedomar, ty blott genom dessa kunde kronan erhålla någon hjälp. Då det världsliga frälsets stärkande även betonades såsom nödvändigt, kunde konungen påräkna frälsemännens understöd att bryta kyrkans motstånd.

Riksdagens vidare förlopp har tecknats av Gustavs hovpredikant *Peder Svart* i en krönika, vars berättelse i huvudsak torde vara trovärdig. — Å det hotade andliga ståndets vägnar tog Hans Brask till orda: kyrkan kunde ej utan sin herre påvens samtycke vara med om någon ny lära eller efterskänka något av sina ägodelar. Biskopen fick understod av det högre frälsets främste man, rikshovmästaren Ture Jönsson. Då gjorde konungen allvar av sin hotelse att nedlägga regeringen: med sin livliga misstänksamhet såg han i dessa avböjande svar samma illvilliga stämning som hos upprorsmakarna. Han utbröt: "Jag må arbeta på edert bästa, så mycket jag kan och förmår, så har jag dock intet annat att vänta till lön, än att I gärna sågen yxan sitta i huvudet på mig, men — tillade han hånfullt — I viljen icke själva hålla i skaftet". Om ingen förbättring skedde, förklarade han, skulle "den värste i helvetet icke vilja vara eder konung, än mindre någon människa"; därför begärde han ersättning för sina omkostnader om riket och ville sedan draga sin kos. Under sådana yttringar av vredesmod lämnade Gustav den bestörta församlingen.

Härefter följde några dagar med förvirrade rådplägningar. Tydligen kunde riket icke störas och bevara sin självständighet utan kung Gustav, och att ersätta honom hans omkostnader, ifall han droge bort, därför fanns det inga medel. Inom det världsliga frälset hade konungen pålitliga vänner, som ju dessutom nu hade särskild orsak att stödja honom, men även övriga stånd erkände livligt hans stora förtjänster om riket. Därför måste prelaterna foga sig, och man lovade uppfylla konungens önskningar, blott han stannade vid regeringen. Gustav mötte åter ständerna, och det viktiga beslutet, *Västerås' recess,* kom till stånd.

Enligt detta förbundo sig ständerna först att göra gemensam sak med konungen gent emot alla upprorsmakare och omstörtningsförsök vare sig av inhemska eller utländska män. Vidare skulle

kronans ställning förbättras därigenom, att konungen fick övertaga biskoparnas slott samt deras, domkapitlens och klostrens överflödiga gods och inkomster. Frälset skulle stärkas därigenom, att frälsegods, som sedan Karl Knutssons räfst år 1454 genom gåva kommit i kyrkliga händer, fingo återtagas; vad som sålts eller förpantats, fick återlösas. Sedan den nya lärans predikare försvarat sin tro, förklarades slutligen, att Guds ord skulle allestädes i riket rent predikas. Dessa beslut lovade de församlade att med all kraft upprätthålla. — Beträffande kyrkans ställning framgent gjordes en särskild stadga eller *ordinantia:* kyrkans domsrätt i världsliga mål skulle upphöra; biskoparna skulle söka konungens bekräftelse på sina val men ej påvens; ingen Peterspenning skulle vidare betalas till Rom.

Kyrkoförändringen. Västeråsbesluten kungjordes enligt tidens sed i landsorten genom utskickade rådsherrar och andra förtroendemän, som föredrogo dem för allmogen på tingsplatser och vid marknader. Så förhindrades illvilliga utläggningar, och därför kunde besluten genomföras utan allvarligare motstånd. Dalaupproret avstannade av sig självt; daljunkaren flydde till Tyskland, där han på Gustavs begäran greps och avrättades, och när konungen år 1528 personligen med väpnat följe mötte dalkarlarna vid Tuna landsting, återstod blott att strängt napsa de kvarvarande huvudmännen för resningen. Likaså böjde biskoparna sig för konungens makt, överlämnade åt honom sina slott (Tynnelsö, Munkeboda, Leckö) samt fingo liksom kanikerna och klosterfolket nöja sig med de måttliga inkomster, som Gustav anslog till deras underhåll. På slotten och i flera kloster lades i kvarter kungliga knektar, som underhöllos av de tillhörande godsens avkastning. Så var det slut med biskoparnas forna makt, de kunde ej längre uppträda som självständiga kyrkofurstar, och konungen fann det snart ej vara av nöden att vidare kalla dem till riksrådets sammankomster. Att de med ovilja sågo dessa förändringar, var självklart. Hans Brask föredrog att följa Johannes Magnis exempel och flydde från landet till Polen, där han några år senare avled. Skarabiskopen *Magnus Haraldsson* åter försökte jämte Ture Jönsson och några andra framstående män i Västergötland bringa allmogen till resning *(Västgötaherrarnas uppror)* men misslyckades. Biskop Magnus

och herr Ture flydde till Nederländerna, där de eggade Kristian II till nya anslag mot de nordiska rikena; deras förnämsta medhjälpare drabbades av Gustavs oblidkeliga hämnd och avrättades.

Sedan den gamla kyrkans främste män rymt riket, kunde nyheterna i kyrkans lära och styrelse utan hinder genomföras. På ett *kyrkomöte i Örebro* 1529 bestämdes, att prästerna skulle bättre utbildas än förut, folket skulle genom predikan undervisas i andliga ting, överflödiga helgondagar avskaffades, och vallfärder skulle bortläggas. Gustav tillsatte nya biskopar, som anslöto sig till reformationen; ärkebiskop blev sålunda *Laurentius Petri*, yngre broder till reformatorn Olaus. Bibeln översattes fullständigt till svenska och utkom från trycket 1541. Till ledning vid predikan utarbetade Olaus Petri en postilla samt utgav en psalmbok. Prästerna började gifta sig, och många munkar och nunnor övergåvo klosterlivet. 1529 1541

Vida längre tid än för dessa yttre åtgärder krävdes det för den andliga uppfostran av svenska folket, som den reformatoriska läran ville medföra. Den lägre allmogen behöll länge sin vidskepliga uppfattning av gudstjänstbruken; den protestantiska gudstjänsten med dess svenska mässa och enkla ceremonier tycktes icke vara så övernaturlig som den gamla romerska, därför också av ringare värde. Att bringa bättre upplysning gick långsamt, helst som många skolor förföllo under den stora kyrkliga omdaningen. Konungen hade vaken blick för undervisningens betydelse, men hans trägna sysselsättning med andra ärenden vållade, att han blott kunde ägna ringa omsorg häråt. Men en viktig förutsättning för hela folkets uppfostran gavs nu. Genom bibelöversättningen, genom Olaus Petris och övriga reformatorers predikningar och talrika skrifter samt ej minst genom konung Gustavs egna brev och tal blev svenska språket vida mer än förr nyttjat och upparbetat som skriftspråk. "Vi svenskar", skrev Olaus, "höra ock Gud till, och det tungomål vi fått, det hava vi av Gud." Det medeltida latinets herravälde började upphöra, och en rikare *svensk litteratur* kunde framträda.

* * *

Sverges beroende av Lybeck. De rika inkomster, som konung Gustav vann från kyrkan, nyttjade han genast för att avbetala den

lybska gälden samt för att uppsätta trupper och skaffa sig egna krigsfartyg. Att dessa rustningar voro välbehövliga, skulle inom kort visa sig.

Ställningen till Lybeck var för konung Gustav en källa till allvarliga svårigheter. Vid valriksdagen 1523 hade lybeckarna begärt ersättning för sina omkostnader under befrielsekriget, och som inga penningar till betalning funnos, måste konungen för ögonblicket lugna dem med löften samt genom fördelaktiga *handelsprivilegier*. Enligt dessa fingo svenskar icke handla i andra utländska hamnar än Lybeck eller fara genom Öresund; inga andra främmande köpmän fingo besöka de svenska hamnarna än lybeckarna och deras förbundna, och de ägde rätt att där tullfritt införa sina varor. Härigenom var hela Sverges handel lämnad i lybeckarnas och deras vänners våld; ville svenskarna sälja eller köpa, så måste de finna sig i de priser, som hanseaterna bestämde. Ett fullständigt ekonomiskt beroende av Lybeck var följden, något inhemskt näringsliv kunde ej uppblomstra. Så vanmäktig var konungen, att han trots sin harm måste hålla till godo med lybeckarnas ofördelaktiga dom i Malmö recess (ovan sid. 110).

Att lybeckarna med järnhänder sökte hålla Sverge i sitt våld, berodde mest därpå, att deras eget handelsvälde allvarsamt hotades från annat håll. Under 1400-talets sista tid hade *portugiserna* efter långa ansträngningar funnit *sjövägen till Indien*, och samtidigt hade *spanjorerna* västerut *upptäckt Amerika*. De rika produkter, som från dessa länder årligen hemfördes till Lissabon och Cadiz, hämtades där av de flitiga *nederländarna*, som sedan från Antwerpen och andra nederländska hamnar spridde dem över västra och norra Europa. Därigenom vunno Nederländernas städer en rikedom och ett uppsving, som alldeles ställde hansestäderna i skuggan, och de strävade ivrigt att även bemäktiga sig handeln på Östersjön, hansans förnämsta inkomstkälla. Dessa planer hade redan framträtt under Kristian II (ovan s. 102) och vållade då hansans fiendskap mot honom. Därför sökte nu Lybeck och dess förbundna att binda de nordiska rikena vid sig, men lika givet var, att konung Gustav livligt skulle understödja de nederländska planerna. Till lybeckarnas harm inrymde han snart åt nederländarna rättighet att med köpmansskepp besöka de för-

nämsta svenska hamnarna, och han sökte göra Lödöse till huvudort för denna handel; planen att bygga en segelled mellan Vänern och Vättern kom t. o. m. på tal. Gustav gjorde emellertid avbetalningar på skulden till Lybeck samt beredde sig genom fortsatta rustningar på framtiden.

Klockupproret och kung Kristians anfall. Lybeckarna pockade hårt på snabbare betalning, och då blevo extra åtgärder nödvändiga. Gustav förmådde allmogen i landsändarna att samtycka, att varje sockenkyrka skulle avlämna en av sina ringklockor; med värdet av dessa skulle lybeckarna tillfredsställas. Detta syntes många vara ett helgerån, och dalkarlarna grepos nu häftigare än förr av den gamla upprorslustan. De vägrade att lämna sina klockor, ihjälslogo konungens utskickade och satte vakt vid gränserna *(Klockupproret).*

Samtidigt hade Kristian II äntligen fått en expedition utrustad och kom till Norge för att återtaga sina riken. Från Bohuslän gjorde han infall i Västergötland men möttes av kung Gustavs krigsmakt och måste vända om. Icke heller i Norge fann han kraftigt understöd, och när inom kort en dansk flotta lade sig utanför Oslo, nödgades han dagtinga med dess befälhavare; mot löfte om lejd skulle han följa flottan till Danmark och personligen underhandla med konung Fredrik. Men löftet hölls icke. Kristian fängslades och insattes under sträng bevakning på ett danskt slott, 1532. Med en sjuttonårig fångenskap fick han försona sina tidigare våldsdåd.

De upproriska dalkarlarna blevo betänksamma, då de länge varken hörde gott eller ont från konung Gustav. Men så snart den yttre faran var över, beslöt denne tukta dem eftertryckligt. Han kom i början av 1533 med starka trupper till Kopparberget, dit han instämt Dala-allmogen. De församlade kringrändes av trupperna samt måste på knä åhöra konungens vredgade tal: ville Dalarne icke framgent vara en lydig landsända, skulle han lägga det så platt öde, att varken hund eller hane där skulle höras. Därpå fängslades de förnämsta upprorsmännen och avrättades, somliga genast, andra något senare. Flera av konungens medhjälpare från befrielsekriget måste nu blöda för bödelssvärdet, ty när det gällde rikets säkerhet, tog Gustav intet anseende till person.

Grevefejden. Knappt var lugnet återställt i Dalarne, förrän en vida allvarsammare fara hotade. I Lybeck hade en förslagen och ärelysten borgare vid namn *Jörgen Wullenwever* blivit borgmästare. Han såg stadens välstånd hotas av nederländarnas tävlan, vilken gynnades av de båda nordiska konungarna, och han ville genom en djärv politik återställa det forna lybska väldet. Ett gynnsamt tillfälle yppade sig genom konung Fredriks död, 1533.

Närmast till Danmarks tron stod den dödes son *Kristian,* hertig i Slesvig och Holstein. Men när det danska riksrådet samlades till konungaval, genomdrevo prelaterna uppskov. Fredrik I hade gynnat reformationens läror, och hertig Kristian var ivrig protestant; därför fordrade prelaterna åtgärder till kyrkans skydd, innan någon konung valdes. När Danmark sålunda stod utan regent, förmådde Wullenwever *Köpenhamn* och *Malmö* att sluta förbund med Lybeck: så skulle porten till Östersjön komma i Lybecks våld och dess handelsvälde i dessa farvatten vara tryggat. För att vinna allmogen i Danmark utlovade Wullenwever, att Kristian II skulle åter upphöjas på tronen.

En lybsk här under greve *Kristoffer av Oldenburg* (efter honom namnet *Grevefejden)* landsteg år 1534 på Själland. Bönder och borgare anslöto sig genast, och även adeln på ön måste erkänna Kristian II. Rörelsen utbredde sig snabbt till Skåne, Fyn och norra Jutland. Den jutska adeln, som fruktade för sina uppretade underhavande men kanske än mer för den omilde kung Kristian, tvang nu riksrådet att utan förbehåll välja hertig Kristian till konung. Med hjälp av adelshären rustade sig därpå *Kristian III* att underkuva sitt rike. Därvid fick han kraftig hjälp från Sverge.

1533 Konung Gustav hade år 1533 råkat i full brytning med lybeckarna. Han ansåg sig hava till fullo betalt gälden, men lybeckarnas räkningar stämde ej med hans. De sökte då göra sig skadeslösa genom att taga i beslag svenska kronans varor i Lybeck; konungen svarade med liknande åtgärder *(repressalier)* och upphävde deras handelsprivilegier i Sverge. När den danska oron utbröt, såg Gustav genast, att tillfället att krossa Lybeck var kommet. Han lät sin här inrycka i Skåne och kuva upproret i detta land samt skickade sina krigsfartyg att förena sig med Kristian III:s flotta. Nu dukade lybeckarna och de upproriska under både till

lands och till sjöss. Under hemska blodbad kuvades bönderna. Köpenhamn försvarade sig tappert men uthungrades genom en lång belägring och måste giva sig, 1536. Redan dessförinnan hade Wullenwever störtats i Lybeck, och han måste senare plikta med livet för sina djärva försök. Följderna visade sig också snart för Lybeck; i Danmark räddades i det hela dess gamla handelsförmåner, men när freden med Sverge återställdes år 1537, miste staden alldeles sitt välde över den svenska handeln. Det var en avgörande vändpunkt i Nordens historia. Lybecks sista försök att behärska Östersjön och styra det ekonomiska livet på dess kuster var tillbakaslaget.

1537

Fig. 64. Jörgen Wullenwever.
Samtida målning i Lybeck.

Gemensamheten i fara och strid grundlade mellan de båda grannarna Gustav I och Kristian III, som även voro svågrar, ett gott förhållande, som i det hela varade livet ut.

Kristian III genomför reformationen i Danmark och Norge. Efter freden skyndade konung Kristian att genomföra reformationen i Danmark. På en *riksdag i Köpenhamn 1536* fängslade han med sina vänners hjälp biskoparna och tvang dem att erkänna konungens välde över kyrkan. Därefter kunde den luterska läran fritt predikas, klostren upplöstes, och biskopsgodsen indrogos till kronan. Härigenom växte konungens makt betydligt, och han tvang samtidigt riksrådet att välja hans späde son Fredrik till tronföljare. Ett slags ersättning för sitt förlorade inflytande fick emellertid adeln därigenom, att bönderna till straff för upproret gjordes alldeles beroende av adelsherrarna; i politiska angelägenheter hade bönderna framgent intet att säga, och genom dryga avgifter och dagsverksskyldigheter

1536

nedtrycktes de nästan till trälar. — *Norge*, där ärkebiskop *Olov Ingebretsson* under grevefejden uppträtt mot "den kätterske" Kristian III:s val men blivit besegrad, lades nu som lydrike under Danmarks konung och riksråd. Därefter infördes reformationen utan vidare motstånd även här. — Hertigdömena *Slesvig* och *Holstein** delade konung Kristian med sina bröder. En av dessa, hertig Adolf, tog sitt residens på slottet *Gottorp* och grundade en släkt, som länge regerade där och senare kallats den *Holstein-Gottorpska*. Som den danske konungens och den gottorpske hertigens områden lågo spridda om varandra och de gemensamt skulle utöva fursterättigheterna över Slesvigs och Holsteins ridderskap och städer, uppkommo ofta bittra stridigheter mellan konungen och hertigen.

* * *

Gustav Vasas landsfaderliga regemente. Sverges tredubbla befrielse — från Danmark, från den romerska kyrkan och från Lybeck — hade kunnat verkställas därför, att riket fått en så handlingskraftig och rådklok ledare som konung Gustav. Liksom han befriat riket, förstod han också fylla den lika svåra uppgiften att sammanhålla och stärka det.

Så splittrat, som Sverge var av naturen och genom sin historiska utveckling, voro konungen och hans förtrogna alltjämt den egentligen sammanhållande kraften. Dem ålåg det att ha öppen blick för yttre faror och inre brister samt att utfinna botemedlen. Som dessa medel ofta krävde strängare skatteuppbörd, rustningar och andra nyheter, vilka ej behagade landsändarnas allmoge, måste konungen frukta för "uppstöt" och oroligheter. Därför var han alltid mån att i viktiga frågor samråda med folket. På riksmöten *(riksdagar)*, herredagar och rådsmöten, vid landskapstingen eller på marknader, dit menigheten i större antal kom samman, rådgjorde han personligen med de församlade. Mången

* Sedan den holsteinska gvotesläkten, som behärskade bägge dessa länder, utdött, förmådde Kristian I år 1460 Holsteins och Slesvigs adel att välja honom till sin herre. Han måste dock bekräfta adelns gamla rättigheter samt lova, att båda länderna för all framtid skulle bliva förenade ("ewich tosamende ungedeelt").

gång talade han då själv på sitt kraftfulla, enkla och träffande sätt, eller ock lät han någon av sina rådsherrar utveckla skälen för konungens åtgärder och önskningar, vare sig det gällde brytningen med påven, den lybska fejden, hjälp mot upprorsmakare eller nya skattepålägg. Så lärde folket att bättre förstå rikets behov, och när efter sådan rådplägning några beslut fattades, måste alla känna sig förbundna att med gemensamma krafter utföra dem.

Erfarenheten lärde konung Gustav, att han måste handskas försiktigt med sin trotsiga allmoge, annars låg det ej för hans härskarenatur att tåla invändningar och motstånd. När hinder restes mot hans planer, bekymrade han sig varken om gamla rättigheter eller person. Tödöseborgarna, skrev han en gång, hade emot hans skattefordringar åberopat sig på en hop gamla brev och privilegier, "vilke vi icke till ett blåbär akte". Särskilt skarpt visade sig hans hänsynslöshet, när han utsträckte indragningen av kyrkans gods och rikedomar långt över Västeråsrecessens innehåll (jfr nedan s. 133). Vi sågo, hur han hanterade sina forna vänner bland dalkarlarna, och än hänsynslösare behandlade han reformatorerna (nedan s. 138). Ytterligt misstänksam och snar till vrede — drag, som utmärkte hela hans ätt — var han mot sina tjänare mycket fordrande, njugg på erkänsla men frikostig på tadel. Ofta mildrades dock hans bistra bannor något genom den kärva humor, som utmärkte hans tal och skrift.

Gustavs rastlösa verksamhet och hårda framfart syftade alltid till samma stora mål, nämligen Sverges omdaning. Han betraktade riket som sin egendom, med vilken han kunde styra och ställa efter eget omdöme men med skyldighet att lämna den förökad och förbättrad i sin efterträdares händer. Därför liknade hela hans styrelse den stränge och omtänksamme husfaderns.

Rikets förvaltning. Så farlig och fylld av "svinde praktiker", som tiden var, både i yttre och inre hänseende, krävdes noggrann vaksamhet och ständig beredskap till strid. Gustav sökte städse genom sändebud och kunskapare utforska grannmakternas planer, ville även genom utländska förbund skydda sig mot anslag. Men främst litade han på rikets egen förmåga att möta fienderna, om så krävdes. Därför behövdes stora inkomster åt kronan, och Gustav riktade främst sin verksamhet på att förbättra rikets affärer.

Gustav var en stor hushållare med sällsynt praktisk blick. Samtidigt som han med alla medel ökade kronans inkomster, skapade han åt sig själv en stor privatförmögenhet. Särskilt gjorde han med stor framgång sina arvsanspråk på Sten Sture d. ä:s efterlämnade gods gällande (jfr s. 96) och sammanbragte så omkr. 5 000 hemman i sin enskilda ägo (de s. k. gustavianska arvegodsen) Han följde med stort intresse alla förbättringar inom jordbruket, bergshanteringen och skeppsbyggeriet. Hans vinningslystnad tjänade emellertid samma mål som allt hans arbete, ty Sverges framtid hängde på konungahuset, och det var nödvändigt, att detta ägde stödet av en betydande rikedom. Gustavs sinne för klok ekonomi var tillika ytterst gagneligt för kronans hushållning.

Vid denna tid befann man sig ännu här i landet på naturahushållningens ståndpunkt. Gott mynt var ovanligt, handeln var mest rent varubyte (jfr ovan s. 115). Kronans skatteinkomster bestodo därför av de olika landsändarnas produkter; de vanligaste av dessa "skattepersedlar" voro spannmål, järn och koppar, trävaror, smör, fisk, fett och tran, hudar och skinn, villebråd o. s. v. Av skatteinkomsten samt av kungsgårdarnas avkastning skulle konungen och hans hov leva, rikets nödiga ämbetsmän avlönas, trupper besoldas och krigsskepp utrustas. Att sammanföra alla dessa inkomstpersedlar till ett ställe var omöjligt, och lika otänkbart var att genom direkt försäljning omsätta dem i penningar, ty alla inhemska naturaprodukter betalades mycket lågt. Under unionstiden hade konungen därför bortgivit de flesta stora slotten och kungsgårdarna som län åt stormännen: dessa slottshövitsmän eller fogdar fingo då uppbära kronoinkomsterna från den närmast liggande landsbygden samt använda dem efter eget behag, blott med skyldighet att utrusta ett antal beridna svenner till konungens tjänst; en del slott och gårdar hade konungen dock behållit för sitt eget och hovets underhåll ("län till konungens fatbur").

Detta hushållningssätt var för riket mycket olämpligt. Slottshövitsmännen, som ej behövde giva räkenskap till någon, kunde besvära länens allmoge med hård skatteutpressning men gjorde utrustningen till konungens tjänst så knapp som möjligt; överskottet av inkomsterna behöllo de och blevo därigenom rika samt ofta trotsiga. Sålunda blev konungen så vanmäktig mot stormännen, som fallet varit med Karl Knutsson.

Kung Gustav införde nu en ny ordning. De stora slottslänen gav han endast till sina trogna vänner och pålitliga medhjälpare, och han nödgade dessa att bruka länens avkastning enligt hans föreskrifter samt att göra honom noggrann räkenskap för hela sin hushållning. Tillika gjorde han länen mindre. Runt hela riket insatte han till fogdar lågbördiga män, som alldeles berodde av hans ynnest; envar av dessa hade att från ett eller ett par härad uppbära kronans skatteinkomster samt inleverera dem till närmaste kungliga slott eller i Stockholm, där noggrann redovisning tillika måste lämnas i konungens *kammare.* Utförliga längder över kronans fasta skatteinkomster *(kronans ränta)* utarbetades för hela riket, så att konungen och tjänstemännen i kammaren kunde kontrollera, både att fogdarna gjorde rätt för sig, och att de icke upptogo för mycket av allmogen.

Fig 65. Jordbruk.
Efter Olaus Magni.

Samtidigt ökade Gustav kronans inkomster i hög grad genom indragningarna från kyrkan. Dessa stannade ej vid beslutet i Västerås, utan konungen tog även en god del av sockenkyrkornas och det meniga prästerskapets inkomster; särskilt gingo två tredjedelar av tionden hädanefter till kronan *(kronotionde).* Antalet från kyrkan till kronan indragna hemman steg till bortåt 12,000. — Men sin vanliga hänsynslöshet förstod konungen även på andra sätt rikta kronan. De stora allmänningsskogarna, malmbergen och strömmarnas laxfisken voro goda

Fig. 66. Tröskning.
Efter Olaus Magni.

inkomstkällor, som dock föga brukades: för att de bättre skulle komma till nytta, förklarade Gustav, att "alla sådana ägor, som obyggda (d. v. s. obrukade) ligga, höra Gud, konungen och Sverges krona till". Det hände också, att bönder, som vanskötte sina gårdar, drevos bort och gården lämnades åt andra, för att jorden skulle bättre odlas och kronan säkert utfå sin skatt. — Dessa åtgärder och den skärpta kontrollen med fogdarna gjorde, att kronans hela årliga inkomst, som år 1533 torde varit omkring 80,000 mark, vid slutet av Gustavs regering kan beräknas till omkr. 2 mill. mark.

De stora förråd av naturapersedlar, som samlades till slottens fatburar och till de kungliga varuhusen i Stockholm, såldes delvis till svenska köpmän eller till utlandet, varvid Gustav noga övervakade, att han fick rätt väl betalt. Men det mesta nyttjades till underhåll åt konungens knektskaror och till hovets förplägnad. De reda penningarna användes till truppers värvning, till att bygga krigsfartyg och till att anskaffa goda vapen samt till att förbättra de gamla slotten och uppföra nya (så i Kalmar, Uppsala och Vadstena). Sålunda uppväxte runtom i landet ståtliga kungaborgar, vilka erbjödo konungen och hans familj värdiga uppehållsorter samt vid behov skulle bli stödjepunkter för landets försvar.

Landets inre förkovran. På ålderns dagar skrev konung Gustav till sin äldste son Erik, som just planerade en friarefärd till England: "Sverges rike ger sin konung nog att skaffa; jag fick det i min ungdom, och se, nu efter 40 år har dess omsorg skyndat mig med grå hår i graven. Jag har bragt dess räkenskapsverk i ordning, persedel för persedel, vilka nu månghundrade äro. Gud unne min efterträdare att väl förhöra dessa persedlar, så synes det, att han hade nog att göra utan främmande nationer." I själva verket hade konungen med outtröttlig verksamhetslust ingripit på alla områden. Hans intresse räckte till för allt, och hans underlydande vande sig att i allt spörja om hans mening. Allestädes övervakade han också, att hans vilja utfördes. Tidens hushållningssätt vållade, att han med sitt hov måste flytta omkring från det ena slottet till det andra för att nyttja de därstädes samlade förråden. Under dessa färder, och när han eljest kringreste i landet, skärskådade han sina slottshövitsmäns och fogdars arbete och sammanträffade med allmogen för att få reda på dess behov och åhöra dess klagomål.

Ett gott prov på Gustavs personliga styrelsesätt erbjuder följande brev, som han år 1552 skrev till sin fogde på Tavastehus, Isak Nilsson Banér:

"Vi have förnummit, Isak Nilsson, att där på Tavastehus slott är ganske liten aktsamhet eller tillsyn med avelen, som är med smör efter köörne, oster efter fåren, desligeste också ull efter fåren, item med kalvar, lamb och griser, vilket oss platt intet behager, bjudendes tig fördenskuld allvarligen, att tu med föreskrivne avel här efter bättre upseende skalt have late, än här till skett är, och förskaffet så, att tu icke later den avel, som tu själv håller, förtäre vår avel, som vi tig ombetrott have. Sammeledes må tu tänke till att så linfrö och hampefrö till slottsens och vår fateburs förbättring, så väl som tu gör opå tin gård till titt egit behof. Tu vilt ock så late oss förstå, vart tu haver gjort af de fjäder, som tit till slottet kompne äre, seden tu fick där befallningen, efter där finnes näppeligen på ett reckebolster eller huvudbolster vare gjort, så länge tu där befallningen haft haver, och vete (vi) dock väl, att tit till slottet är årligen myckin fogel kommen både utav härederne, så ock som slottsens egne vildskytter skutit have. Såge vi fördenskuld gärne, att där måtte också läggjes böter opå, och att vår fatebur måtte utav sådane partseler förbätret blive både med reckerbolster, huvudbolster, bänkedyner och hyender item rijer, veper, åkläder, täpeter, täcken, laken och annet sådant, och att tu något årligen sådane parseler levererer till Stockholm, Gripsholm eller annerstädes, och efter där på Tavastehus slott hålles måtte myckit folk uti fateburs stugun under vår kost och täring, kunne vi ju tänke, att de måtte därföre ock något gagn göre, um där med eljest rätt handlet bliver. Videre förnimme vi, att tu later tage och rappe en hel hop ljus av häreden, vilke ljus tu och de med tig på slottet äre för edert eget behålle, så att tu uppbär till titt behov av var landsman 100 ljus och slottsens tjänere vardere hos var landsman 4 ljus till sänge ljus, vilket vi här efter icke vele tillstäde, utan bjude tig, att tu later häreds fogterne var uti sin befalning svare till samme ljus, och att de seden förvände dem uti talg, smör eller penninger och göre där räkenskap före, och att tu tager inge ljus av länet till slottsens behov, utan håller slottet med slottsens slakteri och utspiser därav slottsens tjänere av skälig vis och så mycket då förnöden vare kan. Desligeste vele vi, att tu ock intet smör skall uppbäre av länet och häredsfogterne, utan hålle slottet med avelen, och skole ridfogterne själve leverere det smör de upbäre.

Är fördenskull vår vilje och befallning, att tu vill tänke till att köpe till vårt behov sådane skinnvarur, synnerligen looskinn, älgehudar och gode rävskinn etc.

Tu vill ock så laget, att där på slottet icke måtte hålles något onyttigt folk til kost och täring, uten det folk, som nyttugt är, och skall tu late var veku uppskrive var person vid namn för sig, som där upå slottet kost have, och icke slumbre så därmed här efter, som här till dags skett är etc.

Tu vilt ock så vare förtänkt att leverere någen lax till Stockholm av Anthapora laxefiske och icke allt där ved slottet förtären; vettendes tig alldelis här efter rätte."

Alla sidor av näringslivet voro föremål för kung Gustavs uppmärksamhet. Liksom han själv var en ivrig jordbrukare och i hög grad utvecklade bruket på kungsgårdarna, tillhöll han ständigt bönderna att bättre dika sina åkrar och röja sina ängar, att anlägga humlegårdar, skaffa sig bättre husdjur samt genom "ulveskall" hålla efter vargarna, som voro en verklig landsplåga. — För malmbergens rikedomar hade han ett vaket öga; då svenskarna voro rätt oskickliga både i bergsbruk och i smideskonst, sökte han skaffa in dugliga arbetare från Tyskland. Hela denna näringsgren led emellertid av svårigheten att kunna transportera det tillverkade och utvecklades därför föga. — Däremot togo hantverket och handeln inom städerna god fart. För att höja yrkesskickligheten och förhindra skadlig tävlan utfärdade konungen stränga skråstadgar. Sedan Lybecks välde brutits, eggade Gustav de svenska köpmännen att själva bygga fartyg, befrakta dem till utländska hamnar med lämpliga inhemska produkter samt från Tyskland, Nederländerna och Portugal hemföra främmande förnödenheter och lyxartiklar. Själv deltog han livligt i denna handelsverksamhet och försökte förmå svenskarna att genom sammanslutning mot utlänningarna skaffa sig bättre betalning och lägre inköpspris. Varubytet inom landet reglerades genom påbud om särskilda marknader och om de vägar, som resande köpmän fingo taga.

Fig. 67. Vasatornet på Rydboholm.

Under det dittills okända fredslugnet växte den allmänna välmågan i landet snabbt. Många ödehemman, som förfallit under krigsåren, uppodlades åter, och nya gårdar upptogos. Adeln, som högeligen förbättrat sin ställning genom godsförvärv från kyrkan, började efter konungens exempel bättre bebygga och pryda sina sätesgårdar. Konstverk och skickliga hantverkare inskaffades från utlandet, och unga svenskar sändes dit för att lära sig "konsteligt håndeverk".

Gustavs medhjälpare. Liksom Gustav aldrig själv skydde några ansträngningar, krävde han ock, att alla skulle vara beredda att bistå honom till rikets gagn. I främsta rummet väntade han sig hjälp av adeln. Genom ökad rusttjänst måste denna göra skäl för de förmåner, som den vunnit. På täta vapensyner tillsåg konungen, att tjänsten utfördes ordentligt; den försumlige miste sitt frälse, ty blott "dygd, förnuft och mandom göra adel", förklarade Gustav. Inom adeln ägde Gustav också många hängivna vänner och trogna tjänare, främst sina fränder, svågern *Sten Eriksson Leijonhufvud,* systersonen *Per Brahe, Gustav Olovsson Stenbock,* som senare blev hans svärfar, o. a. Men ingen av dessa kunde genom begåvning och arbetskraft höja sig till något verkligt inflytande. Dessutom voro de svenska stormännen på denna tid föga hågade för ihållande statstjänst; de älskade oberoende och vistades helst på sina jordagods samt kunde därför blott lämpligen användas som konungens hövitsmän eller ståthållare ute i landsändarna, särskilt vid rikets gränser. Ledningen av det hela vilade därför på konungen. I samma mån, som den fredliga odlingen gick framåt, blevo regeringsärendena allt flera, och konungen fick allt svårare att räcka till för dem allenast med hjälp av de underordnade skrivare, som bildade hans *kansli* (där konungens skrivelser uppsattes) och hans *kammare* (där skatterna inlevererades och redovisades av fogdarna).

Denna brist på dugliga inhemska medhjälpare i konungens närhet vållade, att Gustav under hela sin regeringstid ivrigt sökte draga in kunniga främlingar till rikets tjänst. Många sådana, särskilt tyskar, kommo också in i landet. Men talrika av dessa voro äventyrare, som foro från furstehov till furstehov för att själva vinna makt och rikedom samt därför föga aktade rikets och konungens intressen. Gustav var dock en mera vaken och erfaren

herre, än den tidens tyska furstar plägade vara, samt tillika ytterst misstänksam, varför äventyrarna rätt snart skildes från hans tjänst.* Särskilt beryktad bland dessa blev *Konrad von Pyhy,* vilken en tid var Gustavs överste kansler men sedan fanns svekfull, häktades och dog i fängelse. Större gagn hade konungen av teologen *Georg Norman* från Pommern, vilken samtidigt med Pyhy inkommit i landet och särskilt fick leda kyrkostyrelsen.

De främmande rådgivarna kommo från länder, där furstarna föga togo hänsyn till sina undersåtar, och där allmogen nästan befann sig i träldom. Under deras inflytande strävade Gustav till en liknande allmakt över sitt rike. Det var nu, som han sökte lägga allmänningarna under kronan, och särskilt ville han göra kyrkan helt och hållet beroende av sig. Detta framkallade öppen osämja mellan konungen och hans medhjälpare vid reformationen *Olaus Petri* och *Laurentius Andreæ.* Deras mål hade varit att få en självständig kyrka bredvid den världsliga makten. Därför ogillade de konungens hårda räfst med kyrkogodsen och hans ingripande i kyrkliga mål. När Olaus Petri vid flera tillfällen, i synnerhet i sin *svenska krönika,* klandrade Gustav, blef brytningen fullständig. År 1540 lät den vredgade konungen anklaga de båda reformatorerna för majestätsbrott samt döma dem till döden. Rättegång och dom voro tydligen orättvisa; de dömda benådades också men vunno aldrig åter inflytande hos Gustav.

Dackefejden. Hur gagnelig Gustavs verksamhet var för landet, skönjes bl. a. även därav, att de förut så vanliga bondeupproren blevo allt sällsyntare. Alldeles lugnt var det visserligen icke. När missväxt och spannmålsbrist uppstodo, blev det genast "stort gnall" ute i bygderna, och då kunde uppviglare lätt rycka den obetänksamma allmogen med sig. Därför tillhöll Gustav städse sina fogdar att noga hålla ögonen på allt löst kringstrykande "parti" och sökte själv genom spannmålstillförsel och andra åtgärder undanröja orsakerna till missnöjet. Hans vaksamhet och oblidkeliga stränghet injagade fruktan och hindrade i regel alla allvarliga orosförsök. Särskilt voro dalkarlarna stillsamma efter minnesbetan från Klockupproret. Men smålänningarna skulle ännu giva honom anledning till bekymmer.

---

* Stundom fick Gustav sedan i dem farliga fiender, som fallet blev med Berent von Mehlen.

Södra Småland, gränsbygden mellan Sverge och Danmark, var av ålder en orolig trakt, hemvist för talrika "skogstjuvar" och stigmän. Ogärningsmän och förlupna tjänare från båda rikena slogo sig gärna ned där på gränsen, skyddade av den skogiga och oländiga naturen, och vissa, att om de ansattes ifrån det ena riket, kunde de lätt nog sticka sig undan till det andra. Dessa "skogstjuvar" fingo en duktig ledare i bonden *Nils Dacke*, som för dråp å kungliga fogdar måst fly undan rättvisan. Bönderna därnere voro redan förut missbelåtna, emedan Gustav, för att riket ej skulle sakna slaktdjur, förbjudit deras vanliga försäljning av oxar till Danmark. Dessutom företog Georg Norman en kyrkovisitation till dessa trakter, varvid massor av dyrbara prydnader och gudstjänstkärl togos från kyrkorna. Dacke förstod nu att uppreta bönderna över dessa nyheter, särskilt över en sådan plundring av helgedomarna. År 1542 bröt under hans ledning uppror löst. Resningen spred sig till de närmaste trakterna av Östergötland, och Dacke sökte locka allmogen även i andra landskap till anslutning. Fogdar och frälsemän plundrades och ihjälslogos, prästerna nödgades att åter läsa mässan på latin och bruka katolska ceremonier. Man klagade över dryga skatter, över nyheter i religion och styrelse samt begärde, att det som var "gammalt och fornt" skulle återställas. Faran var stor för konungen, ty Dacke sökte jämväl förbindelser i Tyskland, där den mäktige kejsar Karl V, Kristian II:s svåger, samt flera andra furstar voro fientligt stämda.

Fig. 68. Monstrans ("helgedom").

Den vid mässoffret (i romerska kyrkan) invigda hostian placerades innanfor glaset för att där, såsom en del av Kristi lekamen, visas för allmänheten och av denna dyrkas. — Monstranser förfärdigades med mycken konstskicklighet av ädla metaller och sirades rikt. Originalet till denna bild tillh. släkten Douglas.

Gustav förstod emellertid med överlägsen skicklighet lugna folket i rikets övriga delar. I ett utförligt brev till allmogen, som han utfärdade strax före nyåret 1543 och lät uppläsa allestädes i landsändarna, talade han på sitt faderliga och rättframma sätt till bönderna.

Han bad de goda dannemännen betänka, vad det var för gamla sedvänjor, som önskades åter: i den gamla tiden höll man litet knektar och inga örlogsskepp, och visserligen voro skatterna då låga, men så härskade fienden också på sjön och gjorde alla nödvändiga varor dyra; dansken låg städse i landet, förstörde fiske och jordbruk, brände städerna och slog ihjäl bönderna, så att "mång fattig svensk man låg både för hund och ramn (korp) och måtte icke komma i kyrkogården". Nu hade väl skattebördan ökats, men därför kunde man hålla "dråpligt krigsfolk, sköna skepp, bössor och värjor, båtsmän och annat, som riket till beskärm för nöden är"; också rådde det nu frid inom och utom landet samt "gott köp på salt, humle och andra nödtorfter". Så hänsköt han till de goda dannemännen att själva avgöra, vilkendera som vore bäst, den gamla sedvänjan eller den nya. — Konungens ord verkade, och upprorets spridning förhindrades. Sedan starka trupper dragits samman, blevo Dacke och hans skaror besegrade. Själv blev Dacke under flykten dödad, hans anhängare kuvades och näpstes strängt, 1543.

Fig. 69. Kristian III:s stora sigill.

Arvföreningen. Konung Gustavs testamente. Dackefejden lärde konungen att för framtiden iakttaga större varsamhet, och främlingarnas inflytande blev därefter mindre. En plan, som de befordrat, fullföljde han dock: planen att göra Sverge till arvrike inom Vasasläkten. Härtill drevo honom flera bevekelsegrunder.

Konungavalen hade alltid varit en källa till split inom riket samt orsak till regeringsmaktens försvagande genom kungaförsäk-

ringarna. Vidare kunde faran för de danska konungarnas krav på Sverge aldrig upphöra, så länge tronen besattes genom val: konung Gustavs gode vän och svåger Kristian III upptog i själva verket några år senare svenska riksvapnets Tre kronor i sitt
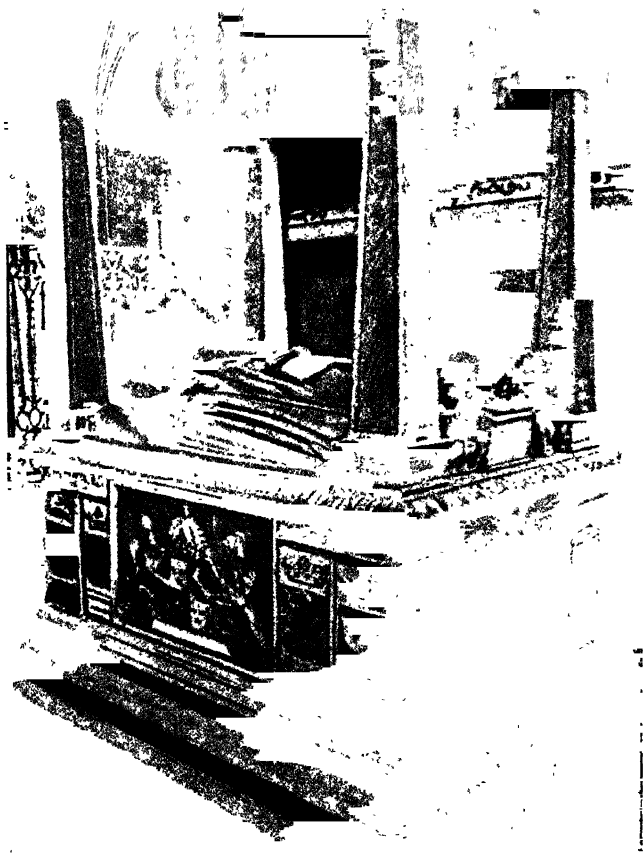
Fig. 70. Gustav I:s gravvård.
I Uppsala domkyrka.

vapen, en tydlig vink om hans anspråk. Härtill kom Gustavs naturliga omsorg om sin familjs framtid.

Konung Gustav var vid denna tid gift för andra gången och hade kring sig en betydande barnskara. Med sin första gemål, *Katarina av Sachsen-Lauenburg*, ägde han blott sonen *Erik*.

1544 Hans andra gemål, den av konungen högt älskade *Margareta Eriksdotter Leijonhufvud,* skänkte honom fem söner, av vilka *Johan, Magnus* och *Karl* överlevde fadern, samt fem döttrar. Ett tredje äktenskap, som Gustav på ålderdomen ingick med *Katarina Gustavsdotter Stenbock,* blev barnlöst. Det var första gången sedan Magnus Erikssons tid, som en infödd svensk konung ägde söner. Gustav önskade sörja för de sina och tillika för rikets yttre och inre lugn därigenom, att hans äldste son skulle få kronan och de yngre förses med furstligt underhåll.

Fig. 71. Sverges riksvapen 1561.

Efter en vapensten, förr å slottet i Reval. Underskriften i översättning: [uppsatt] av mäktige och ädle herren Klas Kristersson till Åminne år 1561.

Så förmådde konungen riksens ständer, som 1544 samlades i *Västerås,* att ingå *Västerås' arvförening.* Enligt denna skulle Erik bli konung efter faderns död och kronan därpå gå i hans släkt till manliga medlemmar efter förstfödslorätt; doge Eriks släkt ut, gick kronan till Johans på lika villkor o. s. v. De yngre sönerna skulle erhålla *hertigdömen* att leva av dessas inkomster och bistå den regerande konungen genom deras styrande.

Sådant som tidens hushållningssätt var, kunde ingen annan form för kungasönernas värdiga underhåll påfinnas. Men Gustav blundade icke för de vådor, som härav kunde följa: rikets splittring och brödernas kiv. På ålderns dagar fyllde honom också hans söners stridiga lynnen och dåliga sämja med tunga bekymmer för framtiden. När han i sitt *testamente* bestämde, vilka områden

varje hertig skulle äga, sökte han därför på det bevekligaste sätt inskärpa hos de unga furstarna deras oavvisliga plikt att endräktigt stå samman till rikets bästa. Han ålade sålunda dem, rikets råd och alla undersåtar som deras främsta skyldighet att städse upprätthålla det storverk, som nu med gemensamma krafter åstadkommits, nämligen rikets andliga och politiska frihet, dess inre lugn och yttre styrka. Ingen finge skilja sig från riket och dess välfärd eller från den rena läran, utan alla borde hålla samman, "såsom det ena ledamot håller sig och hänger vid hela kroppen och låter regera sig av sitt rätta huvud"

Detta testamente med dess olika bestämmelser blev uppläst för riksens ständer, som samlats till Stockholm 1560, samt av dem gillat och bekräftat. Därför kunde det ock senare räknas såsom en rikets grundlag. Vid samma riksdag tog den väldige landsfadern, som anade, att hans slut var nära, farväl av sina undersåtar. Kort efteråt insjuknade konung Gustav, och den 29 september 1560 avled han. — "Väl må man säga, skrev hans systerson (Per Brahe), att med honom i graven är ock riksens karskhet och välmåga nederlagd och försvunnen, Gud bättret!"

1560

2. STRIDEN OM GUSTAV VASAS VERK. 1560—1600.

Konung Gustavs söner. Oerhört hade Sverge utvecklats under Gustav I:s visa men hårda regemente. Likväl återstod ännu mycket, innan rikets inre skick och yttre säkerhet kunde anses tryggade. Det stora reformationsverket var visserligen genomfört, men ännu hade den nya läran föga fäste i folkets hjärtan; därför kunde försök att återställa katolicismen väl väntas. Rikets alla stånd hade av kung Gustav nödgats till samverkan för det helas väl, men mycken böjelse för split och ohörsamhet fanns kvar i landet. Slutligen — det var att förutse, att Oldenburgarna åter skulle visa sina planer mot Sverge, om tillfälle gavs. Allt berodde nu på, om Gustavs efterföljare skulle visa sig mäktiga att upprätthålla och fortsätta hans arbete.

Efter faderns död uppsteg *Erik,* vilken som konung kallade sig *den fjortonde,* på Sverges tron. De övriga bröderna övertogo enligt faderns testamente sina hertigdömen: *Johan* fick syd-

1560—1568

västra Finland med Åbo stad och slott; *Magnus* erhöll västra delen av Östergötland med Vadstena, några härad i Närke och Västergötland samt Dal; för *Karl* hade fadern bestämt Södermanland, det övriga Närke och Värmland med Nyköping, Örebro och Gripsholm, men som Karl år 1560 blott var tio år gammal, förvaltade konung Erik hans furstendöme tillsvidare.

Erik och Johan voro begåvade furstar, omsorgsfullt utbildade under Gustavs ledning, intresserade av vetenskap och konst. Erik
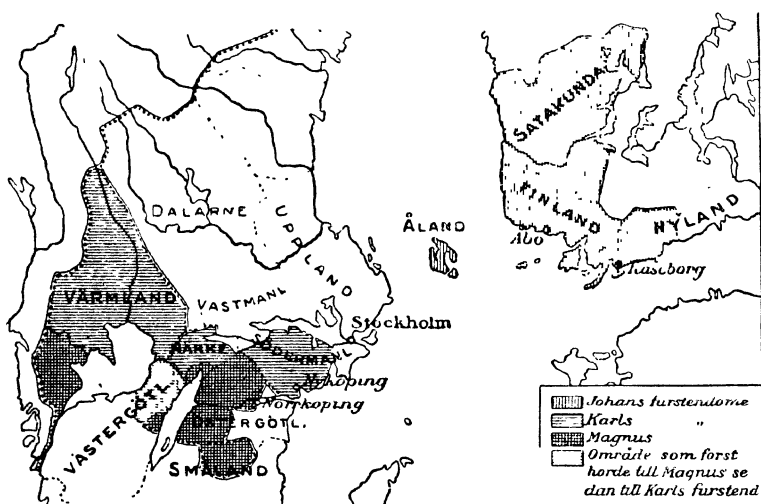
Fig. 72. Gustav Vasas söners hertigdömen.

hade särskilt fattat förkärlek för astrologin eller stjärntydarkonsten, en svaghet, som han delade med talrika av tidens furstar; man trodde, att stjärnorna hade en mystisk makt över människornas liv, och sökte genom att iakttaga deras olika ställningar få upplysning om sitt eget, sina vänners och fienders öden. Johan åter fördjupade sig i samtidens teologiska stridsfrågor. Båda bröderna hade ärvt faderns misstänksamhet och härsklystnad, därför var vänskap dem emellan i längden omöjlig.

Erik XIV, hertigarna och adeln. Osämja mellan Erik och Johan yppade sig först vid fördelningen av Gustav I:s privata förmögen-

het (de gustavianska arvegodsen), vilka Erik ville alldeles behålla under kronan. Större split vållade frågan om hertigarnas myndighet i deras områden. Testamentet av 1560 hade åt de yngre bröderna överlåtit samma regeringsmakt i furstendömena, som konungen själv ägde inom riket, men tillika föreskrivit, att dessa län aldrig skulle få avsöndras från riket, och att hertigarna ej fingo genom självrådig politik skilja sig från konungen; å andra sidan borde denne i alla viktiga frågor handla i samförstånd med hertigarna. Erik var ej sinnad att tåla några inskränkningar i sin regeringsmakt, och han nödgade därför sina bröder att på *riksdagen i Arboga 1561* samtycka till *Arboga artiklar,* vilka gjorde hertigarna helt och hållet till hans undersåtar: de fingo allenast uppbära kronoinkomsterna i sina län samt där utnämna lägre ämbetsmän men miste all politisk självständighet. Samtidigt minskade konungen hertigarnas yttre glans därigenom, att han gjorde några av de främsta adelssläkterna nästan likställda med dem. Vid sin kröning, som år 1561 med mycken prakt firades i Uppsala, förlänade han nämligen sina fädernefränder *Svante Sture, Per Brahe* och *Gustav Johansson (Tre rosor,* en sonson till Ture Jönsson) *grevevärdighet,* med vilken följde några små områden såsom *grevskap;* tillika upphöjde han åtskilliga andra herrar — *Sten Eriksson Leijonhufvud, Gustav Olovsson Stenbock, Klas Kristersson Horn* m. fl., i allt nio personer — till *friherrar.*

1561

Det dröjde ej länge, förrän brytningen mellan Erik och Johan blev fullständig. Hertigen försökte, trots Arboga artiklar, driva politik på egen hand från sitt residens i Åbo. Han försträckte konung *Sigismund August av Polen* penningar mot pant av livländska slott och stärkte förbindelsen genom att äkta hans syster *Katarina,* kallad *Jagellonika*,* 1562. Just då utbröt strid mellan Sverge och Polen (jfr s. 147). Erik anklagade sin broder för stämplingar med rikets fiender, lät på en riksdag döma honom till döden samt fängslade honom och hans gemål, 1563. Dödsdomen utfördes icke, men Johan förvarades i furstligt fängelse på Gripsholm, och hans hertigdöme indrogs. Kort efteråt drabbades hertig Magnus av sinnessjukdom, varför Erik övertog även hans fursten-

---

* Polens dåvarande konungaätt kallades den *Jagellonska* efter stamfadern *Jagello.*

döme, och som han tillika förvaltade den omyndige Karls områden, var hela riket åter samlat i konungens händer.

Genom dessa åtgärder var fröet lagt till långvarig osämja inom kungaätten. Hertigarna voro genom sin mor nära befryndade med de förnämsta adelssläkterna, och även dessa blevo småningom konungen gramse. Erik tillät visserligen adelsmännen att fritaga sina sätesgårdar från rustning *(säterifrihet)*, men han utkrävde annars rusttjänsten med stor stränghet samt bekymrade sig föga om att höra riksrådet. Mest lyssnade han till sin gunstling *Göran Persson,* en begåvad lågbördig man, som varit deltagare i Eriks vilda ungdomsnöjen och utsvävningar. Med uppkomlingens hatfulla avundsamhet såg Göran Persson på de bördsstolta stormännen, och han nyttjade skickligt konungens misstänksamma och vidskepliga böjelser för att reta honom mot dem. I *konungens högsta nämnd,* en ny överdomstol, vars ledare Göran Persson var, hade han ett förträffligt redskap att drabba alla misstänkta. Det missnöje, som härigenom vållades, framträdde emellertid ej genast. Man böjde sig lydigt för konungen, som var outtröttlig att utfärda reglementen och föreskrifter för allt, som skulle göras i rikets tjänst. Men den oro och ombytlighet, varmed han ständigt förändrade sina påbud, försvagade allmänhetens förtroende. Vådan av dessa inre missförhållanden ökades genom yttre faror.
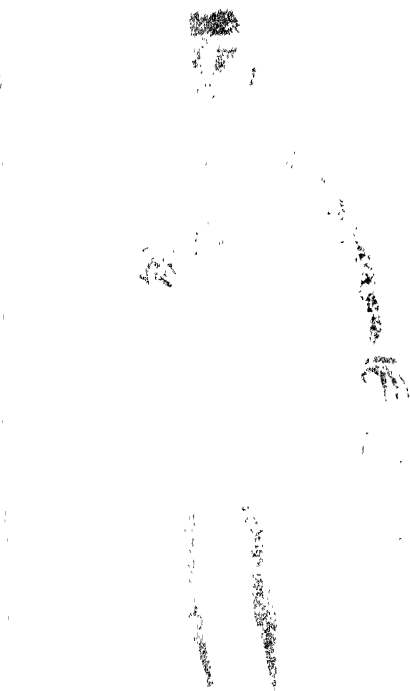
Fig. 73. Erik XIV.
Efter samtida målning.

Danmark under Kristian III och Fredrik II. Danmark hade under *Kristian III* haft en något liknande utveckling som Sverge under Gustav I. Reformationens införande blev även här av största betydelse. Den danska kyrkan ordnades av Luthers vän *Bugenhagen* till beroende av konungen. Stora massor av kyrkogods indrogos till kronan, vars inkomster härigenom betydligt ökades. De danska länen förändrades på samma satt som de svenska, så att deras innehavare måste göra konungen räkenskap för sin uppbörd. Även Kristians son, *Fredrik II* (1559—1588), fortsatte att stärka konungamakten genom att förbattra kronans inkomster. *Öresundstullen* (ovan s. 84), som alla seglare, vilka ej njöto särskilt undantag, måste erlägga vid passagen genom "Danmarks vatten", blev nu höjd och inbragte stora summor. Vid Sundet uppbyggde Fredrik det präktiga slottet *Kronborg*, som behärskade farvattnet.

Fredrik II hade ej faderns försiktiga lynne utan älskade djärva företag, vilka han dock ej alltid ägde ihärdighet nog att fullborda. Han började sin regering med att kuva bönderna i Ditmarsken. Denna lätta framgång eggade honom till nya bedrifter. Läget i ordensländerna vid Östersjön inbjöd till sådana.

Tvisten om Östersjöländerna. Den tyska ordens välde (ovan s. 47) höll på att upplösas. Redan 1525 hade huvudlandet *Ost-Preussen* blivit protestantiskt och genom en markgreve av Brandenburg gjorts till hertigdöme, dock såsom län under Polen. Ordens livländska gren *svärdsriddarna* funnos dock kvar, men även i deras länder trängde den nya läran in. Vid ett anfall från Ryssland sökte den siste ordensmästaren *Gotthard von Kettler* Polens hjälp och mottog *Kurland* som län av den polske konungen, varemot de övriga ordensländerna, *Livland* och *Estland*, skulle tillfalla polska kronan. Men anspråk på dessa länder framställdes även av andra härskare. De protestantiska borgarna i Reval fruktade för det katolska Polen och sökte hjälp hos konung Erik av Sverge; denne förmådde också år 1561 Reval och adeln i Estland att svärja sig trohetsed. Den moskovitiske tsaren *Ivan IV Vasiljevitj*, kallad *den förskräcklige*, ansåg alla dessa provinser som lydländer till republiken Novgorod (ovan s. 47), vilken hans farfar kuvat under moskoviterna, och krävde dem alltså för sin räkning. Konung *Fredrik II* i Danmark slutligen erinrade om Dan-

1561

marks gamla anspråk på Estland; han bemäktigade sig Ösel och ville där upprätta ett välde åt sin yngre broder Magnus.

Nordiska sjuårskriget. De nordiska konungarnas tvist om Estland skärptes genom andra anledningar. Det harmade Erik XIV, att Fredrik II förde Sverges Tre kronor i sitt vapen, och han upptog för sin del både Danmarks och Norges vapen. Båda härskarna kände sig starka nog att ej behöva vika för varandra; bägge läto sina örlogsflottor kryssa i Östersjön, och det kom till strid mellan dessa vid Bornholm 1563. Därmed var kriget, som sedan varade i sju års tid, börjat. Polen slöt sig till Danmark mot Sverge, och Lybeck gjorde ett sista försök att rädda sitt sjövälde genom att förena sig med dem. Tsar Ivan åter räknade Polen som sin farligaste fiende och sökte förbund med Erik XIV.

1563

Fig. 74. Klas Kristersson Horn.
Efter samtida målning.

Sjökriget fick under denna fejd stor betydelse, emedan det gällde de nordiska rikenas besittningar på andra sidan Östersjön. I det hela var den svenska flottan, som skapats av Gustav I och nu fördes av sjöhjältarna *Jakob Bagge* och *Klas Kristersson Horn,* överlägsen, och från år 1566 behärskade svenskarna sjön. Men i Sverge gick kriget sämre. Erik XIV var för feg för att själv kunna föra sin här, och hans befälhavare voro föga skickliga, medan Danmarks här anfördes av den tappre och djärve *Daniel Rantzau.* Vid krigets början förlorade svenskarna sin stödjepunkt vid Västerhavet, *Älvsborg,* och det var ringa ersättning, att de lyckades taga *Jämtland* och *Härjedalen.* Senare erövrade de *Varberg* från danskarna men kunde ej förhindra, att Rantzau gjorde långa och djärva plundringståg uppåt rikets bördigaste bygder, vilt härjande runt omkring. År 1567 trängde han sålunda ända till Motala ström och tog för flera månader sina kvarter i denna nejd.

Erik XIV:s sinnessjukdom och avsättning. Lantkrigets olyckor ökades med varje år, därför att Sverge långa tider i själva verket saknade regent. Konung Eriks vilda levnadssätt samverkade med

hans astrologiska funderingar att alldeles rubba hans sinnes jämnvikt, så att hans misstänksamhet rent av blev sjuklig. Erik trodde sig av stjärnorna ha förstått, att en ljushårig man skulle bli honom farlig. Hans farhågor vände sig nu växelvis mot hans broder Johan och mot arvingen till det folkkära Sturenamnet, greve Svantes äldste son *Nils Sture.* Eriks beteende mot den senare visade, att hans förstånd var omtöcknat: först behandlade han Nils Sture på det skymfligaste sätt och lät döma honom till döden som förrädare, men genast därefter överhopade han honom med ynnestbevisningar och anförtrodde honom hedersuppdraget att framföra konungens frieri till en tysk prinsessa. Knappt hade emellertid Nils Sture givit sig av, förrän Erik kände sig övertygad, att herr Nils jämte åtskilliga andra herrar sammansvurit sig mot hans krona och liv. Under sådan vacklan mellan hat och fruktan lät konungen år 1567 fängsla greve Svante och hans hemmavarande söner samt flera av de förnämsta stormännen och inkasta dem på Uppsala slott. Dit kom inom kort Nils Sture, sedan han med lyckligt resultat utfört sin beskickning, och även han sattes då i fängelse. En dag rusade Erik i fullt ursinne in till herr Nils, tillfogade honom ett svårt sår samt lät därpå sina drabanter mörda först honom och senare greve Svante jämte tre andra herrar. Medan detta mördande *(Sturemorden)* pågick, flydde konungen ut åt landsbygden, där han klädde sig i bondedräkt och sökte hålla sig dold. Först efter några dagar påträffades han och fördes åter till Uppsala och sedan till Svartsjö kungsgård vid Stockholm, där han länge vistades.

Under den närmaste tiden förde några rådsherrar regeringen, medan Erik, full av fruktan och ånger, blott tänkte på att försona sitt brott. Han lät förklara, att de mördade voro oskyldiga, och att han själv varit missledd, samt ställde Göran Persson inför rätta som ogärningens upphovsman. Med sin broder Johan sökte han jämväl försoning och lösgav honom ur fängelset. Men efter några månader var Erik densamme som förut, tog Göran Persson åter i sin gunst och hävdade, att Nils Sture rätteligen dödats. Han visade samtidigt, huru litet han bekymrade sig om sina anhörigas och folkets önskningar, då han med ens avklippte de många giftermålsunderhandlingar, han fört, och till Sverges drottning upphöjde sin frilla, den sköna *Karin Månsdotter,* 1568.

Nu ansågo sig hertigarna och högadelns män tvungna att ingripa för att hindra nytt våldsvälde och för att hämnas de lidna oförrätterna. Just som konungens bröllop firades, började hertigarna Johan och Karl, understödda av Sten Eriksson Leijonhufvud, fransmannen *Pontus De la Gardie* m. fl., uppror i Östergötland. Erik fann sig utan anhängare och försvarade sig lamt. Han gav sig snart själv fången mot löfte om god behandling; dessförinnan hade Göran Persson kommit i de upproriskas händer och avrättats. Följande år, januari 1569, sammanträdde en *riksdag i Stockholm*, som förklarade Erik och hans ätt förlustiga alla rättigheter till Sverges krona. Därpå erkändes enligt arvföreningen *Johan III* som rikets konung.

568—592
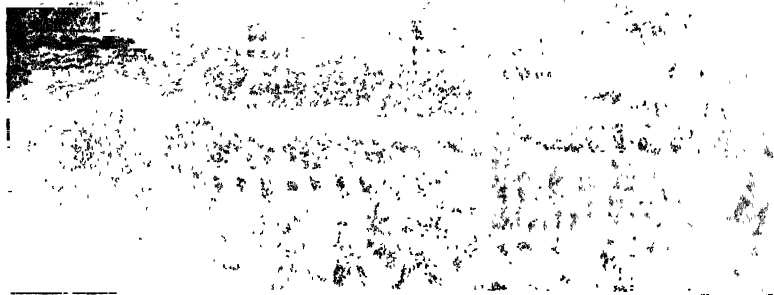
Fig. 75. Varbergs belägring 1569.
Relief från Fredrik II:s gravvård i Roskilde.

Freden i Stettin. Ryska kriget. Tronskiftet medförde ingen förbättring av Sverges krigslycka. Danskarna återtogo Varberg, och konung Johan fann det då nödvändigt att få slut på fejden. Även Danmark hade lidit hårt av krigets ansträngningar, och därför var jämväl Fredrik II böjd för underhandling. Så åvägabragtes *freden i Stettin* 1570. Där bestämdes, att ömsesidiga erövringar skulle återlämnas utom Älvsborg, vilket konung Johan måste igenlösa med en summa av 150,000 riksdaler.* De nordiska konungarna avsade sig alla anspråk på varandras besittningar — konung Johan alltså även på Gottland —, varigenom Kalmarunionen definitivt kunde anses upphävd; emellertid lämnades frågan om Tre kronor i Danmarks vapen oavgjord till framtida skilje-

1570

* Motsvarande 600,000 kronor men i verkligt värde mångdubbelt mera.

dom. Danmark behöll Ösel, varemot Sverge delvis skulle rymma sina besittningar i Estland. — Det var en för Sverge mycket ogunstig fred, vilken för övrigt aldrig i sin fulla vidd verkställdes. I Estland höllo svenskarna sig kvar: skiljedomen om Tre kronor kom ej till stånd, utan danske konungen behöll detta vapen, därmed trots fredens bestämmelser antydande sin fordran på Sverge.

Med Polen avstannade kriget nu utan vidare, då de båda rikenas konungar ju voro nära förbundna med varandra. Denna vänskap syntes tsar Ivan farlig, och han anföll därför Sverge med krig. Stora ryska skaror härjade Sverges gränstrakter men förmådde föga mot befästa platser. Sedan den krigiske fursten av Siebenbürgen *Stefan Batory,* som också var Johan III:s svåger, blivit Polens konung, fick Sverge kraftigt understöd från detta håll, och den tappre Pontus de la Gardie kunde storma det ryska gränsfästet *Narva* i Ingermanland. Genom ett stillestånd 1583 fingo svenskarna tillsvidare behålla sina ryska erövringar. Vid *freden i Tevsina* (T. en by i Ingermanland) 1595 avstod den ryske tsaren slutligen till Sverge alla anspråk på Estland samt avträdde Narva; kort därpå överlät tsaren genom en gränsreglering mellan Finland och Ryssland sin skatterätt vid Finnmarkskusten väster om Varanger till Sverges konung.

1595

* * *

Den katolska reaktionen. Genom Estlands vinnande var början gjord till en långvarig nära förbindelse mellan Sverge och den makt, som ivrigast krävde hela arvet efter ordensstaten, Polen. Denna förbindelse, som växelvis var av vänlig och fientlig art, blev för båda rikena av ytterst stor betydelse. I följd av den vänskap, som under Johan III:s tid rådde mellan svenska och polska kungahusen, kunde från Polen katolska anslag riktas mot reformationens verk i Sverge.

Omkring mitten av 1500-talet hade den romerska kyrkan rest sig till försvar mot Luthers och den schweiziske reformatorn *Kalvins* segerrika läror. På *kyrkomötet i Trident* 1545—63 fastställdes den katolska läran i omstridda punkter, en strängare kyrkotukt påbjöds, och den kyrkliga styrelsen lades nästan uteslutande i påvens händer. Från det strängt katolska Spanien

genomsyrades hela den romerska kristenheten av ett fanatiskt hat mot alla "kättare" (protestanter). Plikten att bekämpa dessa predikades främst av en spansk munkorden, *Jesu sällskap* eller *jesuitorden,* vars utmärkta skolor (jesuitkollegierna) fostrade skickliga och hänsynslösa kämpar för denna trosstrid. Europas mäktigaste härskare, *Filip II av Spanien,* ställde sitt stora väldes resurser till kyrkans tjänst för att nedslå kätterierna. Från Madrid och från Rom leddes en rörelse, som omfattade hela världsdelen och åsyftade att återställa den romerska kyrkans forna välde — *den katolska reaktionen.** I Polen vann denna reaktion en snar seger. Därifrån sökte dess ledare vinna inflytande även i Sverge med hjälp av Johan III:s släktskap med Jagellonerna. Den kyrkliga ställningen inom Sverge syntes till en tid lova lätt seger.

Johan III:s kyrkliga förmedlingsplaner. Gustav I:s kyrkliga nydaningsarbete hade mest syftat till att nedbryta den romerska hierarkin genom att taga kyrkans rikedomar och ställa den svenska kyrkan i nära beroende av konungamakten. Någon fullständig ordning för kyrkans styrelse efter skilsmässan från Rom gavs icke, och ej heller blev den kyrkliga bekännelsen formulerad. Övervakade av konungen, arbetade ärkebiskopen Laurentius Petri och biskoparna inom sina olika stift för att fostra ett dugligt prästerskap, undervisa allmänheten i den luterska trons huvudstycken och bortskaffa romerska missbruk, såsom helgondyrkan, mässoffer m. m. Med ledning av sin långa praktiska erfarenhet sammanskrev Laurentius Petri en vidlyftig stadga om svenska kyrkans lära, styrelse, gudstjänstfirande, sakramentsförvaltning och folkuppfostran. Denna stadga, *1571 års kyrkoordning,* blev under Johan III:s tid av biskopar och prästerskap antagen till allmän efterrättelse. Så var kyrkan ordnad i strängt protestantisk riktning. Kort tid sedan han sett denna avslutning av sitt livsverk fullbordad, avled ärkebiskop Laurentius.

Konung Johan var emellertid icke rätt nöjd med den nya ordningen. Mera böjd för spekulation än för praktisk handling, hade han under uppväxtåren och sin fängelsetid haft rikt tillfälle att studera sig in i samtidens teologiska tvistefrågor. Den hätskhet, varmed de olika lärornas förfäktare angrepo och fördömde var-

* Reaktion = återgång.

andra, syntes honom vara ovärdig kristna, och, liksom många fredsälskande personer då, önskade han, att motsatserna måtte utplånas och kyrkans fullständiga enhet återställas. Vore icke, så sporde dessa medlande män, trons grundsanningar gemensamma för alla kristna samfund, medan skiljelärorna allenast gällde dessas uttolkning i särskilda fall? Och vore icke dessa skiljeläror mest senare tiders påfund? Om man återvände till den troslära och de kyrkoseder, som funnos, innan kristenhetens splittring inträdde, d. v. s. till förhållandena på apostlarnas och de apostoliska kyrkofädernas tid under de första sex seklen efter Kristus, kunde alltså en verklig allmännelig kyrka ånyo upprättas, menade de. —Dessa tankar framfördes särskilt av den nederländske teologen *Georg Cassander*, de vunno anklang hos många furstar, såsom kejsar *Maximilian II* i Tyskland och *drottning Elisabet* av England. Johan III, som tänkte mycket högt om sin egen förmåga, trodde sig vara kallad att i Sverge genomföra dem och att så giva det kyrkliga enhetsarbetet en fast utgångspunkt.
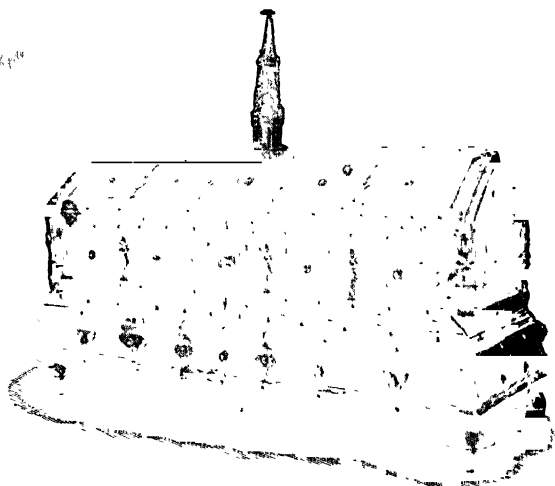
Fig. 76. Erik den heliges relikskrin i Uppsala domkyrka.
Utfört på Johan III:s befallning.

Den liturgistiska striden. Tillsammans med sin förtrogne sekreterare *Petrus Michaelis Fecht* utarbetade konung Johan en *ny kyrkoordning*, vilken av biskoparna antogs 1575 såsom ett tillägg att användas jämte Laurentius Petris stadga. Denna nya kyrkoordning anbefallde flitig läsning av de gamla kyrkofädernas skrifter vid sidan av bibeln men avrådde studium av sådana nyare författare som Luther och Melanchton.

Ett nytt steg i medlande riktning gjorde konung Johan, då han lät utarbeta en ny *mässordning* eller *liturgi*. Konungen,

som var en vän av skön konst och älskade yttre glans, nedlade mycken omkostnad på att återställa förfallna kyrkor i värdigt skick och utrusta dem med dyrbar skrud. Han önskade ock en högtidligare mässa än den protestantiska, ty dennas enkelhet syntes honom icke värdigt motsvara gudstjänstens höga uppgift. Därför upptog han ur den romerska mässan i sin liturgi många av de ceremonier, med vilka de katolska prästerna på ett yttre sätt angåvo sin andakt och stämde församlingen till hemlighetsfull vördnad. Tillika sökte han återföra det gamla kyrkospråket: hans liturgi trycktes både på latin och svenska, och åtminstone i städerna borde den latinska mässan användas. — År 1577 förmådde Johan ständerna att antaga den nya liturgin — "röda boken", som den av motståndarna kallades — till bruk i kyrkorna.

1577

Samtidigt ville Johan III giva större betydelse åt förmedlingsarbetet genom att försona sig och Sverges kyrka med påven. Katarina Jagellonika hade städse bevarat förbindelse med Polens ivrigaste katoliker, och då dessa hörde om Johans tänkesätt, hoppades de att alldeles kunna draga honom över till katolicismen. Sålunda sändes med Johans goda minne upprepade gånger jesuiter till Sverge för att närmare utveckla den romerska tron för konungen och bringa honom att omfatta den. En av dessa, den fint bildade och sluge *Antonio Possevino,* övade också till en tid starkt inflytande på Johan, så att han förklarade sig villig att övergå till Roms lydnad. Emellertid uppställde konungen vissa villkor för sin övergång: celibatslagen skulle förbli upphävd för de svenska prästerna, kalken i nattvarden få utdelas även åt lekmännen inom Sverge samt mässan kunna få hållas på landets språk. Påvens eftergift på dessa punkter skulle hava inneburit ett erkännande åt förmedlingsplanerna; därför vidhöll också Johan med yttersta envishet sitt yrkande, men lika bestämt fann sig påven nödgad att avslå det. På denna motsats strandade försoningen, och efter drottning Katarinas död 1583 avbröt Johan alldeles förbindelsen med Rom. Sin liturgi och den nya kyrkoordningen, med vilka han trodde sig ha angivit grundlinjerna för den kristna kyrkans vidare utveckling, ville han dock med all kraft upprätthålla.

Den stora allmänheten inom Sverge saknade intresse för de teologiska stridsfrågorna och förhöll sig till en början skäligen likgiltig mot konung Johans planer, men bland det svenska prä-

sterskapet framkallade dessa en livlig rörelse. Många präster, som älskade fred inom kyrkan, slöto sig av full övertygelse till konungens strävanden, andra antogo hans liturgi mest av fruktan för överheten.

AD MISSAM. VIII.

Hostiam laudis) id est, gratiarum actionis. sacrificia Eucharistica sunt omnia piorum facta, congruentia cum lege Dei, cum fiunt in agnitione et fide filij Dei, et referuntur ad hunc finem, vt Deus honore afficiatur.

Nomen Domini inuocabo) Rectissime coniunguntur gratiarum actio & precatio. Per gratiarum actionem agnoscimus accepta beneficia, Per orationem fatemur nos adhuc versari in tentationibus & periculis, atq; indigere perpetuo vt diuinitus adiuuemur & seruemur.

Laudandus Deus ob liberationem à diabolo & peccatorum vinculis.

Vota mea Domino reddam in conspectu omnis populi eius, in atrijs domus Domini, in medio tui Jerusalem.

Jagh wil betala mijn löffte HERranom in för alt hans folk. J HERrans hws Gårdar / j tigh o Jerusalem.

Obedientiæ nostræ finis est, vt plurimi inuitentur ad agnitionem & timorem Dei.

In atrijs) id est, in magna populi frequentia & in sacro cætu.

Gloria Patri et filio etc.

Ähra wari Fadrenom etc.

PSALMVS CXXX.

Hic Psalmus vnus est ex septem pœnitentialibus Psalmis, quos & S. Augustinus sæpe cum lacrymis solitus fuit recitare. Proponitur autem in hoc Psalmo illustre exemplum veræ ac salutaris conuersionis, & doceamur singuli, vt in similibus doloribus de nostris peccatis, & in simili lucta conscientiæ, ad misericordiam Dei confugiamus, et petamus ac fide statuamus nobis peccata remitti gratis, propter propiciatorem filium Dei.

De profundis clamaui ad te Domine (Jehoua, Domine exaudi vocem meam.

Vocem) id est orationem meam.

Jagh ropar til tigh HERre vtaff diupen, HERre hör mijn röst.

Propositio enim duæ sunt partes, querela & petitio.
Hilarius:
Naturæ Dei est vt audiat sed fidei nostræ est vt precemur audiri.

De profundis) id est, ex imis animi sensibus, ex intimo corde, in acerbissimis animi angustijs, in quibus propter peccata mea & iram tuam versor, te inuoco, & peto vt me exaudias, & remissionem peccatorum, quam quero, largiaris. August. Quis est qui clamat? Peccator. Et qua spe clamat? Quia qui venit soluere peccata, dedit spem etiam in profundo posito peccatori.

B ij Klane

Fig. 77. Sida ur Johan III:s liturgi.

Men åtskilliga funnos, som insågo, att förmedlingsförsöket allenast skulle öppna en ny väg för den romerska kyrkan. Genom den föregivna försoningen skulle hennes tjänare återkomma till Sverge, och hade de blott vunnit fast fot igen, kunde det ej dröja länge, förrän katolicismen i hela sin makt återställdes. Den katolska

reaktion, som öppet eller fördolt gick fram annorstädes i Europa, manade till vaksamhet. Jesuiternas besök i Stockholm, som troddes bebåda en fullständig försoning med Rom, väckte allvarliga bekymmer, och särskilt framkallade norrmannen *Laurentius Nicolai,* mest känd under namnet *Kloster-Lasse,* anstöt genom sin predikan och undervisning. Därför ställde sig Linköpingsbiskopen *Martinus*

Fig. 78, Renässansgemak å Gripsholms slott.
Från Vasatiden.

Olai, magistrarna *Abraham Andreæ (Angermannus)* och *Nicolaus Olai (Botniensis),** som båda voro lärare vid en av konungen upprättad högskola i Stockholm, jämte många andra bestämt avvisande mot "röda boken" och angrepo den häftigt. I sitt motstånd rönte de understöd av *hertig Karl,* som ej ville veta av några eftergifter mot Rom. Johan, som ej tålde någon opposition, av-

* Namnen *Angermannus* och *Botniensis* angåvo härkomst från Ångermanland och Bottnen (här Västerbotten).

satte de uppstudsiga från deras platser och lät fängsla några av dem. Mäster Abraham maste fly till Tyskland; andra motståndare till liturgin mottogos och beskyddades av hertig Karl.

Johan III och hans bröder. Johans regeringstid var föga gynnsam för Sverges materiella odling. Det långa kriget hade allvarsamt skadat näringslivet, kronans inkomster hade blivit medtagna, och själva freden bragte med sig en dryg utgift för Älvsborgs
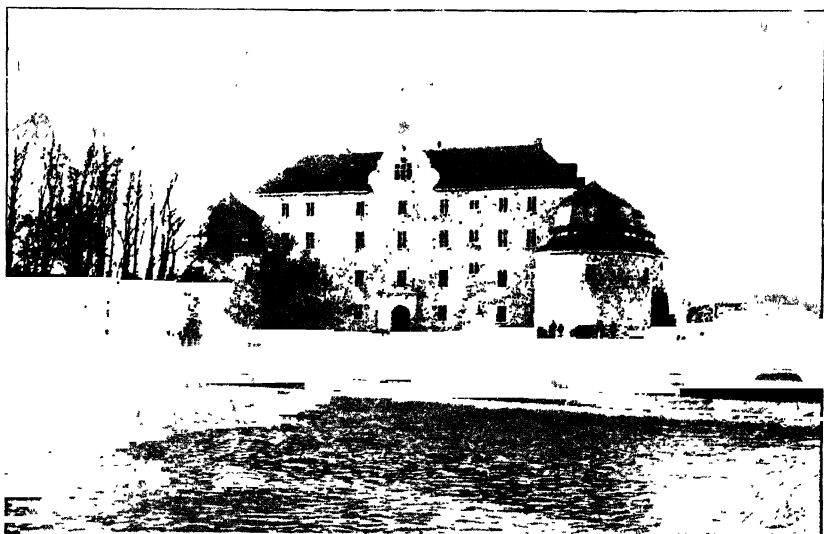
Fig. 79. Örebro slott.
Slottet, vars äldsta del är från unionstiden, fullbordades av hertig Karl.

lösen. För att återföra det forna välståndet krävdes en strängt sparsam statshushållning och ihärdig omtanke om jordbrukets, handelns och andra näringars förkovran, såsom under Gustav I:s tid. Men för allt sådant var Johan främmande. Hans böjelse för prakt vållade dryga kostnader till hovhållningen och till stora byggnadsföretag (fig. 81). När han ej sysslade med religionsspörsmålen, drömde han i sin fåfänga om att öva inflytande utom Sverges gränser och ville framförallt vinna Polens krona åt sin ätt. Omsorgen om rikets affärer överlämnade han till stor del åt sina sekreterare *(sekreterareregementet)*, lågbördiga män, som genom smidighet vunnit konungens förtroende och sedan ofta

missbrukade det för sina egna syften (jfr Göran Persson under Erik XIV). Så blev statshushållningen städse sämre, och när Johan tillgrep nödfallsutvägen att slå underhaltigt mynt, blev all ordnad handel omöjlig. Farsoter och missväxtår, som flera gånger hemsökte riket, gjorde tillståndet ännu värre.

Den dåliga styrelsen och de kyrkliga förmedlingsplanerna alstrade mycket snart under Johans regering yttringar av missnöje. Ännu funnos anhängare av den fångne konung Erik, och dessa gjorde till och med ett par misslyckade försök att befria honom och återföra honom till väldet. Johan levde i ständig fruktan, att något dylikt anslag till sist kunde lyckas. Han lät därför strängt övervaka Erik och sände honom oupphörligen från det ena slottet till det andra. Slutligen utverkade han rådets och biskoparnas samtycke till, att Erik finge röjas ur vägen, om rikets lugn så krävde. Någon tid senare, år 1577, avled plötsligen den avsatte konungen på *Örbyhus* (i norra Uppland), sannolikt genom förgiftning.

När faran för Erik var förbi, råkade Johan inom kort i tvist med sin yngre bror, *hertig Karl.* Denne hade efter Eriks avsättning övertagit sitt furstendöme och styrde det med full myndighet, sedan Arboga artiklar upphävts. Karl, som hade ärvt Gustav I:s verksamhetslust och härskaregåvor, ägnade en oavlåtlig omsorg åt hertigdömets utveckling. Särskilt intresserade honom bergverken i Värmland och Närke: nya gruvor bearbetades, och järnbruk anlades; *Karlskoga bergslag* och Värmlands nya stad *Karlstad* (det gamla Tingvalla) erinra ännu genom sina namn om hertigens betydelsefulla verksamhet. Men Karl liknade också sin fader i självrådighet och hänsynslös omtanke om sitt eget och sin familjs bästa. Han utkrävde med stor skärpa av brodern en större andel i arvet efter konung Gustav, än billigheten kanske medgav. Som han tillika kärvt avvisade varje konungens inblandning i hertigdömets angelägenheter, ogillade den liturgistiska rörelsen och beskyddade "röda bokens" motståndare, uppstod en allvarsam osämja mellan bröderna. Fastän Johan under sin hertigtid skarpt ogillat Arboga artiklar, ville han nu hava dem återställda. Osämjan höll på att medföra öppen brytning, men slutligen nödgades Karl på *riksdagen i Vadstena* 1587 giva efter. De forna inskränkningarna i hertigens makt upplivades ånyo, men i religionsfrågan bevarade Karl sin fria ställning.

Den svenska högadeln. Konung Johan vann sin framgång över hertig Karl tack vare högadelns understöd. Allt sedan stormännen hjälpte honom att störta Erik XIV, hade Johan visat dem sin erkänsla genom att bevilja dem nya förmåner. Omedelbart efter sitt regeringstillträde ökade han betydligt grevarnas förläningar och utdelade även sådana till friherrarna, s. k. *friherrskap;* grev- och friherrskapen skulle ärvas efter förstfödslorätt, grevar och friherrar fingo upptaga kronoskatterna av sina läns invånare och ägde domsrätt över dem. Åt hela frälset beviljade Johan genom *adelsprivilegierna* av år 1569 vidsträckta förmåner: alla adelsmän fingo av sina underhavande uppbära kronans bötesandel (sakören), och de viktiga häradshövdingsämbetena skulle i allmänhet besättas med män av adeln. Johan var själv på mödernet nära befryndad med många av de främsta stormännen, och förbindelsen knöts ännu närmare, då han efter drottning Katarinas död trädde i nytt gifte med *Gunilla Bjelke.* I den dagliga riksstyrelsen användes högadeln alltjämt föga, men vid rådsmöten och riksdagar vägde dess mening tungt, allra helst som den ägde flera mycket betydande medlemmar, t. ex. den rättslärde *Erik Sparre,* den konstälskande *Hogenskild Bjelke,* den handlingskraftige men råe *Klas Fleming.* Det ökade välståndet höjde stormännens anspråk, och under Johans svaga styrelse började de drömma om att återställa det forna rådsvälde, som Kristian II och Gustav I störtat. Konungens polska politik syntes erbjuda gott tillfälle att genomföra sådana planer.

1569

Fig. 80. Sigismund.
Efter samtida kopparstick.

Polens konungaval 1587. Huvudmakten i Östra Europa på denna tid var *Polen.* Bestående av tvenne skilda länder, konungariket Polen och storfurstendömet Littauen, samt med hertigdömena Ost-Preussen och Kurland som vasallstater, behärskade "den

polska republiken“ området från Östersjön och Rigaviken i norr till Karpaterna och nedre Dnjepr i söder, från Oders grannskap i väster till nejden vid Dynas och Dnjeprs källor i öster. Den polska adelns krigiska bedrifter mot turkar och ryssar hade skänkt riket yttre makt; de stora magnatsläkternas rikedom och intresse för renässansens vetenskap och konst bidrogo att höja dess glans. Därför tävlade också grannstaternas furstar vid tronledighet om Polens krona, och polska konungavalen blevo mötesplatser för främmande sändebud, som genom intriger, löften och mutor sökte befordra sina olika herrars utsikter. Bland dessa intresserade furstar befann sig också Johan III.

Med sin gemål Katarina hade Johan III en son, vilken erhållit det polska namnet *Sigismund.* Johan hoppades kunna förvärva honom den polska kronan efter den jagellonska släktens utgång; Sigismund hade också antagit den romerska katolicism, som rådde inom större delen av Polen. Till valet efter Stefan Batorys död sände Johan en beskickning, ledd av Erik Sparre. Genom förespegling om Estlands överlämnande till Polen lyckades denne genomdriva valet av Sigismund 1587, men ett starkt motparti ville icke erkänna honom. Det var sålunda brydsamma villkor, som mötte den unge, oerfarne konungen i hans nya rike, allra helst som många av hans egna anhängare ogillade, att Estland icke överlämnades. Sitt bästa stöd fann Sigismund i de stränga katolikerna, och i samförstånd med dem gjorde han sig både inom och utom Polen till förkämpe för den katolska reaktionen.

1587

Johan III:s sista år. I Sverge började emellertid konung Johan bittert sakna sin son. Han kände alltför väl, att ingen inom landet skulle efter hans bortgång vilja göra sig till förkämpe för de liturgistiska planerna. Även hyste han farhågor för sina ättlingars framtid, ty om Sigismund kvardröjde i Polen, måste Sverges styrelse antingen tillfalla den uppåtsträvande högadeln eller också hertig Karl. Så beslöt Johan att personligen sammanträffa med sin son och förmå honom att återvända till Sverge. Under förevändning av hotande fara från Rysslands sida kom Johan 1589 med en betydande krigsmakt till *Reval,* där Sigismund mötte honom. När konungens plan yppades, gjorde emellertid både de polska och de svenska herrarna allvarsamt motstånd. Svenskarna fruktade, att Sigismunds avresa skulle vålla krig med Polen, och

detta jämte den ryska ofreden bleve för mycket för det redan nödställda riket. Johan tvangs också att giva efter och skiljas från sin son. Motståndet hade ytterligt retat hans högmodiga sinne, och han misstänkte, att herrarna velat avlägsna Sigismund för att befordra sitt eget välde inom Sverge. Dessa misstankar torde efter hans hemkomst till Sverge hava underblåsts av hertig Karl, hos vilken han nu sökte stöd. Bröderna försonade sig med varandra, Karl övertog en god del av riksstyrelsen, under det Johan mest tänkte på att bestraffa de trotsiga herrarna. Flera av
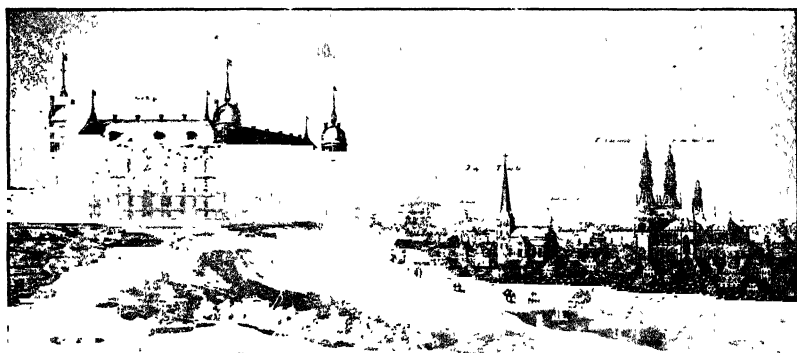
Fig. 81. Uppsala slott (under 1600-talet).
I sin ursprungliga gestalt fullbordat under Johan III.

riksråden, bland dem Erik Sparre och Hogenskild Bjelke, höllos i fängelse till kort före konungens död.

Grämd av medvetandet, att hans planer strandat, tillbragte Johan sina sista år. Han avled 1592. Utom *Sigismund* överlevde honom en dotter samt en späd son av hans andra gifte, *Johan*, senare hertig av Östergötland.

1592—1599

Uppsala möte 1593. Vid konung Johans död kände man allmänt i Sverge, att en avgörelse i trossaken förestod. Valet måste bliva mellan ren protestantism eller sträng katolsk reaktion, ty förmedlingsförsöket var förfelat genom partiernas skarpa motsättning. Faran för katolicismens seger syntes vara överhängande. Striden om liturgin hade vållat oenighet och tvekan i allmänhetens sinnen, och den svenska kyrkan var yttermera försvagad därigenom, att flera biskopsstolar voro lediga. Om konung Sigismund snabbt

använde sitt inflytande och gjorde eftergivande män till biskopar skulle Sverge säkerligen snart nog kunna återvinnas för Rom. Sådana planer uppgjordes också av Sigismunds jesuitiska rådgivare, men de korsades genom hertig Karls snabba och beslutsamma åtgärder.

Hertig Karl förde jämte riksrådet regeringen i Sverge, tills Sigismund hann anlända. Karl var städse ivrig protestant, t. o. m. böjd för kalvinismens stränga läror. Han var livligt medveten om, att Sverges nya frihet hade skapats och betryggats genom den katolska kyrkans krossande, och ville därför — såsom konung Gustav i sitt testamente ålagt sina ättlingar — förena hela riket till protestantismens försvar. Med rådet enades han nu att till Uppsala sammankalla ett allmänt möte, där religionsfrågan skulle avgöras.

Till *Uppsala möte,* som öppnades i februari 1593, infunno sig hertigen och riksrådet, omkring 300 präster samt åtskilliga adelsmän och borgare. Till ordförande att leda förhandlingarna valdes Nicolaus Olai (Botniensis), ett val, som angav, att liturgins motståndare nu voro de starkare. Mötet förklarade, att den heliga skrift vore enda rättesnöret för tron, och att bibelns lära vore rätt tolkad i kyrkans tre urgamla bekännelseskrifter *(symbola)* samt i den *Augsburgska bekännelsen.** Laurentius Petris kyrkoordning återställdes, konung Johans liturgi avskaffa-
1593 des, och dess forna anhängare måste göra avbön. Genom dessa beslut förklarades den svenska kyrkan för strängt lutersk, och alla avvikande läror — bland dem också kalvinismen, trots hertig Karls motstånd — förkastades uttryckligen. Beslutet underskrevs och beseglades av de närvarande d. 20 mars. Avskrifter därav bragtes genom sändemän till landsändarna, där de underskrevos av frälsemän och präster samt å städernas och häradsmenigheternas vägnar. Vad i Uppsala hade beslutats av de samlade prästerna, blev härigenom gjort till en förpliktelse för hela folket. Så blevo sanning de ord, som mötets ordförande skall hava utropat: "Nu är Sverge vordet en man, och alla hava vi en Herre och Gud!"

* De tre symbola voro alla kristna kyrkors gemensamma bekännelseskrifter, nämligen den apostoliska tron (s. k trons artiklar), den Nicænska bekännelsen (av år 325 och 381) samt den s. k. Athanasianska. I den Augsburgska bekännelsen hade Melanchton till riksdagen i Augsburg 1530 formulerat de luterska protestanternas troslära

Uppsala möte sörjde även för kyrkans styrelse genom val av biskopar. Ärkebiskop blev den hätske luteranen Abraham Andreæ (Angermannus), som ännu ej återvänt från sin landsflykt. För att skaffa kyrkan goda och kunniga präster beslöt man, att *universitetet i Uppsala* skulle återupprättas. Detta beslut sattes ock i verkställighet av hertig Karl år 1595.
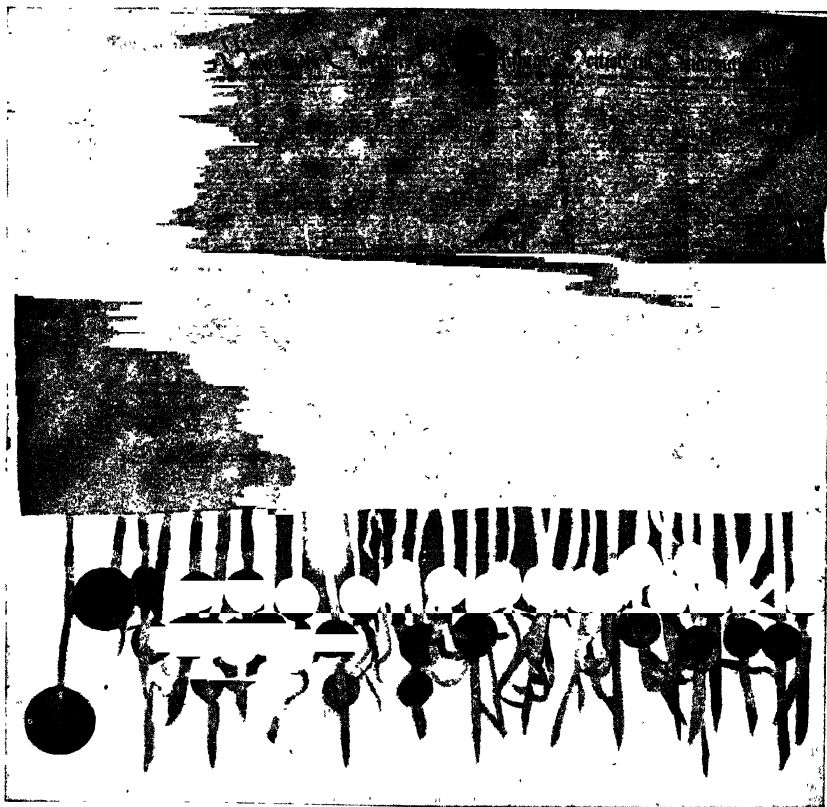
Fig. 82. Det stora brevet på Uppsala mötes beslut.

Sigismunds kröning. På hösten 1593 kom Sigismund över till Sverge för att krönas och fira sin faders begravning. Hertigen och rådet hade sökt vinna hans bekräftelse på Uppsala mötes beslut före hans ankomst till Sverge, men dessa framställningar avvisades. Att konungen i sitt följe medförde icke blott jesuiter utan ock en påvlig legat, som nu i Sverge skulle tillvaratraga Roms

intressen, visade ytterligare, vad man hade att vänta sig. Katolikernas uppträdande vållade en hetsig stämning i Stockholm, och denna fortplantade sig till dem, som vintern 1594 samlades till *kröningsriksdagen i Uppsala.* På legatens uppfordran vägrade konungen enständigt att vid sin kröning bekräfta Uppsalabeslutet, och han sökte genom penningutdelningar vinna en del av de församlade för sig. Hertig Karl, som infunnit sig med ett stort beväpnat följe, hotade då att spränga riksdagen och förhindra kröningen, om ej Sigismund genast gåve efter. I detta läge anvisade de jesuitiska biktfäderna en utväg: konungen kunde mycket väl svärja den kröningsed, som fordrades, blott han samtidigt hemligen protesterade mot denna av kättarna honom avtvungna förpliktelse, ty så miste eden all bindande kraft. Efter detta råd rättade sig Sigismund. Så blev han högtidligen krönt och lovade i sin *konungaförsäkran* att upprätthålla Uppsala mötes beslut samt att ej bruka män av främmande religion i rikets tjänst. Huru litet han kände sig bunden av sitt löfte, visade han genast, då han på flera ställen i Stockholm lät anordna katolsk gudstjänst.

Söderköpings riksdag 1595. Kort efter kröningen återvände Sigismund till Polen. Rikets styrelse under sin frånvaro överlämnade han till hertig Karl och riksrådet utan att bestämma om dessas ställning till varandra; måhända räknade han på, att de skulle råka i strid om makten, varvid han ej behövde frukta, att någondera bleve för mäktig. För övrigt satte han över de viktigaste landsändarna *ståthållare:* så marsken *Klas Fleming* över Finland, två bröder *Stenbock* över Götalandskapen samt trots sin konungaförsäkran en katolik, *Erik Brahe,* över Stockholm, Uppland och Norrland. Då dessa ståthållare blott skulle lyda befallningar av konungen, var all central regering över landet i själva verket omöjlig. Så kunde ock motståndet mot nya katoliseringsåtgärder brytas, hoppades han.

Men hertig Karl var ej sinnad att sysslolös åse, huru Sverge upplöstes och den givna kungaeden kränktes. Då rådsherrarna voro tveksamma att mot konungens bud göra någon förändring i styrelsen, vädjade han till *riksens ständer* och inkallade dessa till en riksdag i *Söderköping* 1595. Där bestämdes, att hertigen under Sigismunds frånvaro skulle styra landet som *riksförestån-*

1595

dare men taga råd av riksrådet ("med råds råde"); från Polen finge konungen ej direkt ingripa i styrelsen, utan alla hans befallningar borde ställas till hertigen och rådet. På hertigens uppfordran lovade de församlade att som en man svara för beslutet. Därpå blev detta liksom förut Upsala mötes beslut underskrivet och bekräftat runtom i landsorterna. Så ryckles hela svenska folket upp till att deltaga i arbetet för rikets välfärd.

Hertig Karl och rådet. Dittills hade hertigen och rådet kommit tämligen överens. Ytterst försiktiga till lynnet, sökte Erik Sparre

Fig. 83 Finskt svedjeland, Värmland.

och hans medbröder i rådet länge medla mellan konungen och hertigen. Men de märkte icke, att motsättningen mellan Sigismunds katolska planer och Karls nit för rikets bestånd var för skarp för att kunna biläggas i godo. Därför blevo de till sist misstrodda på båda sidor.

För att genomföra Söderköpingsbeslutet avsatte hertigen ståthållarna inom Sverge, men i Finland gjorde Klas Fleming energiskt motstånd. Marsken hade med anledning av den nyss slutade ryska fejden (ovan sid. 151) haft rikets flotta och en betydande krigsmakt hos sig, och han behöll dem nu för att kunna hålla hertigen stången. Hans vilda knektskaror förtryckte allmogen och

vållade så ett bondeuppror, *Klubbekriget*, som 1596 utbröt i Österbotten, Tavastland och Savolaks. Den hårdhänte marsken kuvade upproret med ytterlig stränghet, många finska bönder flydde undan hans järnvälde till Sverge, där hertig Karl upplät dem nya boningsplatser på de stora ödeskogarna inom sitt furstendöme (*Finnskogarna,* där finnarna genom svedjande röjde ny bygd, jfr fig. 83—84. Invandringen började tidigare under 1500-talet).

När Fleming sålunda for fram efter eget godtycke utan att bekymra sig om hertigen, ville denne med vapen bryta hans trots,

Fig. 84. Finnstuga från Värmland.

men rådet, som började frukta Karls växande makt, avstyrkte en så våldsam åtgärd mot konungens ståthållare. Härav vållades öppen osämja mellan hertigen och rådet, varför det blev omöjligt att längre sköta regeringen enligt Söderköpingsbeslutet. Karl beslöt då att åter vädja till folket. Han förklarade, att han ville nedlägga sitt regentuppdrag i deras händer, som anförtrott honom det, och sammankallade, trots konungens bestämda förbud, ständerna till *Arboga* 1597. Där ryckte han de församlade med sig, så att dessa åter anförtrodde honom regeringen samt beslöto straffa envar, som skilde sig från riksbeslutet i Söderköping.

1597

Rådet ställde sig nu bestämt på konungens sida: av dess medlemmar besökte blott en Arboga riksdag, och de förnämsta rådsherrarna begåvo sig inom kort över till Polen, där de uppmanade Sigismund att återvända och kväsa hertig Karl.

Sigismunds nederlag och avsättning. Sigismund rustade sig kraftigt. Han uppbragte en polsk här om 5,000 man för att med den landstiga i Sverge, samla kring sig alla hertigens motståndare, besegra denne och därpå öppna vägen för katolicismen. Hans utsikter voro goda nog, ty den högre adeln ställde sig liksom rådet till det mesta på hans sida, och bland det övriga folket kände sig många alltjämt bundna vid honom såsom den laglige härskaren. Ovilja mot den stränge hertigen bragte också på konungens sida en så ivrig protestant som ärkebiskop Abraham. En svår förlust för Sigismund var dock, att hans kraftigaste stöd inom Sverge Klas Fleming avlidit. — Medan konungen förberedde sitt tåg, utvecklade hertig Karl en rastlös verksamhet. Han försäkrade sig om lågadelns och allmogens trohet, tillbakadrev med upplänningarnas hjälp ett förtidigt anfall av det kungliga krigsfolket från Finland och gjorde sig redo att med väpnad makt möta konungen.

På sommaren 1598 anlände Sigismund, följd av trupper och av de flyktade rådsherrarna. Han vann utan svårighet Kalmar och begav sig därifrån till Östergötland. Där mötte honom hertigen med sin här och anföll de kungliga trupperna utanför Linköping vid broarna över Stångån. *Stångebro slag* den 25 sept. slutade med hertigens fullständiga seger. Konungen, som nu ansåg, att rådsherrarna bedragit honom om ställningen i Sverge, utlämnade dem till hertigen för att vinna stillestånd. Därpå slöts ett fördrag mellan Sigismund och Karl: båda skulle hemsända sitt krigsfolk, konungen övertaga styrelsen och regera hertigens kröningsed samt sammankalla en riksdag, vid vilken enligt sin fiender, rådsherrarna, skulle dömas av opartiskt valda domare. Men Sigismund tänkte ej hålla sitt löfte. Han begav sig inom kort till Kalmar, inlade där en stark besättning för att bevara staden och slottet åt sig, tills han med starkare makt kunde återvända, och avseglade därpå till Polen.

25 sept. 1598

Efter Sigismunds nya löftesbrott samlade hertig Karl åter sina anhängare kring sig. Han erkändes som *regerande arvfurste,* och på en *riksdag i Stockholm* 1599 blev Sigismund av ständerna

1599

förklarad avsatt: kronan skulle övergå till Sigismunds unge son *Vladislav,* om denne sändes över till Sverge och uppfostrades i den evangeliska tron — ett villkor, som aldrig uppfylldes. Emellertid skyndade Karl att underlägga sig de landsändar, som ännu voro Sigismund trogna, för att så förekomma ett nytt anfall. Han hade redan förut erövrat Kalmar och drog nu över till Finland samt besegrade där de kungliga trupperna. Därpå kallade han riksens ständer att i februari 1600 sammanträda i Linköping.

Fig. 85. Karl IX.
Efter samtida kopparstick.

Linköpings blodbad. Med vapnens makt, stödd av sina anhängare bland det lägre folket, hade hertig Karl tillbakadrivit den katolska reaktionens anslag och upprätthållit den fasta riksstyrelse, som hans fader skapat. Alla svenskar, som skilt sig från riksbesluten i Uppsala och Söderköping, ansåg han som landsförrädare, och såväl i Kalmar som i Åbo fingo många av hans motståndare dö för bödelns svärd. Men det återstod att göra upp med de fängslade rådsherrarna. Liksom Johan III i livstiden gjort, misstänkte Karl dem för planer mot arvriket och tankar att återställa unionstidens rådsvälde. Han kände det som sin oavvisliga plikt att mot dem

liksom mot Sigismund bevara arvet från konung Gustav, och när han nu segrat, ville han genom oblidkelig stränghet förhindra nya aristokratiska stämplingar.

1600

Enär Sigismund själv brutit fördraget, förklarade Karl sig ej bunden av löftet om opartiska domare över rådsherrarna. Bland de på *Linköpings riksdag* 1600 församlade utsågs därför en utomordentlig domstol, inför vilken hertigen själv anklagade de fängslade riksråden och några andra herrar. Anklagelsen innehöll, att de hade sått osämja inom kungahuset, brutit mot riksbeslutet i Söderköping och förmått Sigismund att föra en fientlig här mot landet. Några anklagade, som erkände sitt brott och begärde nåd, förskonades. Andra försvarade sig med, att de allenast gjort sin undersåtliga plikt mot den lagliga härskaren. Ett sådant försvar ägde dock ingen kraft vid denna revolutionära brytning, då själva rätten till kronan var omstridd och makten fällde utslaget. Därför dömdes dessa herrar till döden, och de flesta av dem avrättades trots ivriga förböner från vänner och fränder. Så avlivades på Linköpings torg de fyra riksråden Erik Sparre, Ture Bjelke samt Gustav och Sten Banér. Några år senare delade den sluge Hogenskild Bjelke deras öde. Åtskilliga herrar höllos fängslade, många, som fruktade Karls hämnd, flydde över till Polen, där sedan bortåt 100 svenskar lära ha vistats; deras egendomar i Sverge förklarades förbrutna och indrogos till kronan eller skänktes till Karls pålitliga vänner.

Så voro Karls yttre och inre fiender besegrade. Men inom riket rådde bitter fastän tyst osämja mellan honom och högadeln. Utifrån hotade nya polska anfall, desto farligare, som riket ännu saknade erkänd konung.

VIKTIGASTE DATA:

Övriga Europa:	*Sverge:*	*Danmark—Norge:*
1521—44. Krig mellan kejsar Karl V och Frans I av Frankrike.	1521—60. Gustav I.	1523—33. Fredrik I.
	1524. Malmö recess.	
	1526. Nya testamentet översättes till svenska.	
	1527. Västerås riksdag.	
	1537. Sverge befriat från Lybecks välde.	1534—36. Grevefejden.
		1534—59. Kristan III.
		1536. Reformationen genomföres. Norges självständighet upphör (1537).
1540. Jesuitorden.	1544. Arvföreningen i Västerås.	1544. Hertigdömenas delning; huset Holstein—Gottorp.
1545—63. Kyrkomötet i Trident.		
1556—98. Filip II av Spanien.	1560. Gustav I:s testamente.	1559—88. Fredrik II.
1558—1603. Elisabet av England.	1560—68. Erik XIV.	1559. Ditmarsken erövras.
	1561. Arboga artiklar. Estland under Sverges krona.	
	1563—70. Nordiska sjuårskriget.	
	1568—92. Johan III.	
	1569. Johan III:s adelsprivilegier.	
1572. Nederländernas frihetskrig börjar. Jagellonska ätten i Polen utdör.	1571. Laurentius Petris kyrkoordning.	
	1577. "Röda boken".	
1588. "Oövervinneliga armadan".	1587. Sigismund konung i Polen.	1588—1648. Kristian IV.
	1592—99. Sigismund.	
	1593. Uppsala mote.	
	1595 och 1597. Riksdagar i Söderköping o. Arboga.	
1598. Rurikska ätten i Ryssland utdör. Ediktet i Nantes.	1598. Slaget vid Stångebro.	
	1600. Linköpings blodbad.	

LITTERATUR:

Emil Hildebrand, Gustaf Vasa och Gustaf Vasas söner (del 3 och 4 av Sverges historia intill tjugonde seklet), Sthlm 1903 och 1904

Harald Hjärne, Reformationsriksdagen i Västerås. Sthlm 1893.

Brev av Gustav Vasa. Utg. av *Nils Edén.* Sthlm 1917.

Peder Swart, Konung Gustaf I:s krönika. Utg. av Nils Edén. Sthlm 1912.
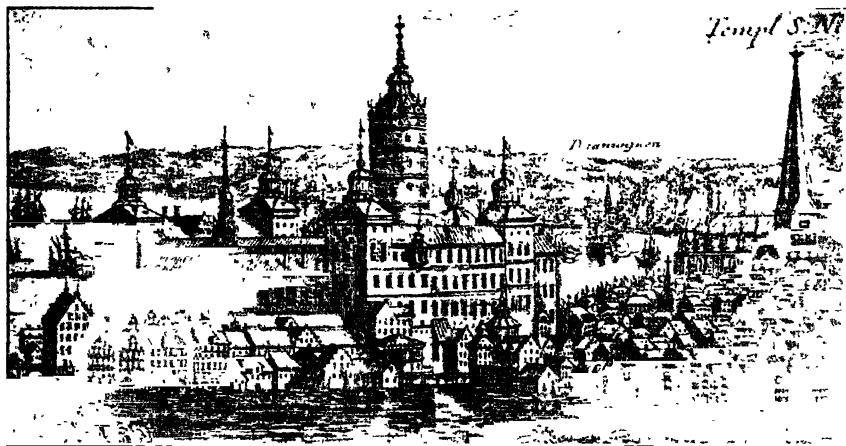
Fig. 86. Stockholms slott under 1600-talet.
Detalj ur samtida kopparstick.

DET SVENSKA ÖSTERSJÖVÄLDET SKAPAS.

1. GUSTAV ADOLFS SVERGE.

Vasakungadömet befästes. Under en farlig tid hade hertig Karl vedervågat lugn och personlig säkerhet för att skydda Sverges religiösa frihet och politiska oberoende. Det återstod efter segern över Sigismund för honom och hans efterföljare att återföra ordnade förhållanden inom landet.

Sedan både Erik XIV:s ättlingar och de polska Vasarna förklarats Sverges krona förlustiga, återstodo två arvsberättigade grenar av Gustav I:s ätt: den yngre av linjerna från Johan III, med dennes andre son hertig Johan av Östergötland, samt hertig Karl och hans barn. Närmast till kronan var hertig Johan, men det var osannolikt, att denne oerfarne och till hälsan bräcklige unge furste skulle kunna förestå regeringen under dessa vanskliga tider och bredvid en så mäktig vasall som hans farbroder. Hertig Karl var ju Sverges verklige regent sedan tio år tillbaka, han hade värnat rikets bestånd, och tronföljden inom hans ättegren syntes tryggad genom den blomstrande barnskara, som omgav honom. Karl ägde nämligen i sitt första gifte med *Maria av Pfalz* dottern *Katarina,* i sitt andra med *Kristina av Holstein-Gottorp* sönerna

Gustav Adolf (född den 9 december 1594) och *Karl Filip* samt dottern *Maria Elisabet.* Vid riksdagar 1600 och 1602 erbjödo ständerna Karl kronan, men han, som gent emot Sigismund hävdat konung Gustavs testamente, ville ej själv kränka detta till hertig Johans förfång och så kanske väcka ny split inom kungahuset. **1604** Först sedan Johan på *riksdagen i Norrköping* 1604 uttryckligen avsagt sig sin rätt, blev tronföljden bestämt ordnad. Enligt *Norrköpings arvförening* skulle kronan från *Karl IX* gå i arv till hans manliga ättlingar enligt förstfödslorätt och efter deras utgång till hertig Johan och hans manliga avkomma; utdoge dessa manliga linjer, skulle kronan ärvas av äldsta ogifta prinsessa inom kungahuset, och ständerna ville då sörja för hennes gifte, så att ej någon härskare av annan tro droges in i landet. Ingen konung, som ej i religionen vore ense med riket, skulle framgent erkännas, och inga främmande trosbekännare finge tålas inom Sverge.

Samtidigt med dessa beslut, som ordnade kungadömet och gåvo det en strängt protestantisk karaktär, sörjde Karl IX för, att konungens inflytande över rikets adel upprätthölls. Tidens brist på penningar vållade, att många kronans gods utdelades åt konungens medhjälpare i stället för lön eller till belöning för redan gjorda tjänster. Men om dessa gods gåvos till evärdlig egendom, såsom under Johan III:s tid brukats, miste kronan icke blott godsens avkastning utan ock möjligheten att utkräva vidare tjänst av deras nya ägare. Karl genomdrev nu *Norrköpings beslut om godsen:* kronoegendomar fingo ej framgent givas till evärdlig besittning samt ej av innehavarna säljas utan att först hembjudas kronan; bortgivna gods fingo ärvas på manslinjen, men varje ny innehavare måste söka konungens bekräftelse, och vid släktens utgång skulle de återfalla till kronan. Sålunda hävdades, att de bortgivna godsen voro förläningar, och följaktligen måste deras innehavare fortfarande känna sig förpliktade att bistå konungen.

Karl IX:s regeringssätt. Under de närmaste åren fullföljde Karl till hela rikets fromma samma kraftiga regeringsarbete, som han tidigt begynt i sitt hertigdöme. Inom rättskipningen rådde oreda, då icke blott båda de gamla landslagarna åberopades utan också landskapslagar och främmande rättsbestämmelser. Konungen lät börja arbete på en ny allmän lag och stadfäste under tiden Kristoffers landslag såsom den giltiga. — Med rikets hushållning

höll han noga eftersyn. Likt fadern var Karl en stor ekonom, och detta behövdes väl efter vanskötseln under Johan III:s tid. Fogdar och sekreterare, som länge fått sköta sig efter behag, fingo nu en bister herre, som ej tålde något svek men stundom blev väl oresonlig. "Tjuvehopen" nämnde han ofta fogdarna och förklarade en gång: "vi skola så hålla räkenskap med dem, att de fastna i galgen." — Bergsbrukets och handelns uppsving var ständigt föremål för Karls omsorger. Nederländare, som flyktat undan spanjorernas trosförtryck, mottogos och började upprätta järnbruk inom Sverge. För att frigöra sina köpmän från den besvärliga Öresundstullen anlade Karl på Hisingen i närheten av det förfallna Lödöse staden *Göteborg*. Dit ville han draga den inre handeln i västra Sverge och började därför anlägga en segelled förbi fallen i Göta älv (s. k. Karls grav).

Överallt inom riket rönte man gagnet av, att en kraftig hand åter gripit regeringstyglarna. Även högadeln måste erkänna Karls stora förtjänster om fäderneslandet, men den kunde icke glömma hans hårdhet mot talrika av dess medlemmar, och den fruktade, att hans regeringssätt alldeles skulle göra slut på dess betydelse. På de talrika riksdagar, som han inkallade, förstod nämligen Karl att med sin kraftiga vilja behärska de lägre stånden och så med godo eller ondo besegra varje motstånd. Karls våldsamma lynne tålde ingen opposition; med sådana ord som "du vet inte vad du bjäbbar" kunde han nedtysta invändningar, och det lär t. o. m. ha hänt, att han i vredesmod svarade med knytnävslag. Det gick stundom den tiden "raps om raps", yttrade senare adelns främste man (Axel Oxenstjerna). Det blev också ett önskemål för högadeln att efter "bondekonungens" bortgång förhindra sådant revolutionärt regeringssätt.

Strid med Sigismund i Livland och Ryssland. Under detta inre arbete måste Karl IX städse vara beredd att med vapen i hand värna Sverges yttre trygghet. Sigismund, som regerade i Polen till 1632, fasthöll med stor seghet sina anspråk på den svenska kronan, och hans anslag blevo särskilt farliga därigenom, att de svenska flyktingarna hos honom lätt kunde stämpla med sina fränder i Sverge. Karl sökte därför komma Sigismund i förväg och flytta striden till dennes egna gränser. Två gånger begav han sig över Östersjön och angrep polackerna i Livland men utan

någon varaktig framgång; andra gången led han genom sin egen oförsiktighet vid *Kirkholm* (nära Riga) ett fruktansvärt nederlag, ur vilket han själv med knapp nöd räddade livet, år 1605. Några år senare uppflammade striden med Sigismund på nytt, men denna gång på rysk mark.

Inom Ryssland hade efter Rurikska ättens utslocknande, år 1598, en tid av inre upplösning (*oredans tid*, även "de falska Dmitriernas tid"*) inbrutit. Ett upprorsparti mot tsar *Vasili Sjuiski* understöddes av Sigismund, som nu hoppades ställa Ryssland i beroende av sig. Tsaren fann då understöd hos Polens fiende Sverge. Mot löfte om Keksholms slott och län sände Karl IX år

1609 1609 till tsarens undsättning *Jakob Pontusson De la Gardie* med en här av 5,000 man värvade knektar. Jakob Pontusson framträngde också till Moskva samt hjälpte tsaren att besegra de upproriska. Emellertid nalkades en polsk här, samtidigt som De la Gardies främmande knektar började knota över utebliven sold. I slaget vid *Klusjino* (väster om Moskva) 1610 övergingo soldknektarna hopvis till polackerna, varför den rysk-svenska hären blev i grund besegrad. Tsar Vasilis välde föll samman, och Vladislav, Sigismunds son, upphöjdes på Rysslands tron. Detta var ytterst farliga utsikter för Sverge, ty nu hotade ett dubbelt polskt-ryskt anfall. Sedan De la Gardie med några hundra trogna soldater åter sökt sig hem till Sverge, fick han genast utrusta en ny här för att trygga den östra gränsen. Karl IX:s tanke var att skilja republiken Novgorods gamla område från det moskovitiska tsardömet och där upprätta ett oberoende, mot Sverge välvilligt rike. Det lyckades också för De la Gardie att sätta sig i besittning av staden Novgorod 1611, där han sedan styrde några år framåt, och han underhandlade just med dess invånare om, att någon av Karl IX:s söner skulle väljas till tsar av Novgorod och av hela Ryssland, då underrättelse inlöpte om konungens död. Denna hade påskyndats genom motgångar under krig med Danmark.

Kalmarkriget. Älvsborgs lösen. Efter Fredrik II blev hans

88—648 11-årige son *Kristian IV* år 1588 Danmarks konung, och åtta år senare övertog denne som fullmyndig regeringen. Kristian spejade

* Namnet därav, att flera personer uppträdde med anspråk att vara tsar Ivan IV:s yngste, tidigt försvunne son Dmitri samt med upprorspartiers hjälp sökte tilltvinga sig väldet inom Ryssland.

under sin långa styrelsetid ständigt efter läglighet att utvidga sitt rikes gränser. Den fara, som österifrån hotade Sverge, inbjöd till erövringar från detta land. Förevändningar till krig gåvo uppkomna tvister om svenska och norska kronans skatterätt i Finnmarken* samt ett förbud, som av Karl utfärdats mot all handel på de livländska hamnarna under kriget mot Polen. För övrigt

Fig. 87. Kristian IV och hans första gemål.
Efter samtida målning.

retade Kristian den hetlevrade konung Karl genom att utmanande hävda sin rätt att föra Tre kronor i Danmarks riksvapen. Karl IX önskade fred såväl för sin egen skull — han hade nyss träffats av ett slaganfall — som på grund av landets behov, men för Kristians fordringar ville han ej vika. Krig utbröt sålunda 1611. Vid faderns ohälsa blev det den sextonårige *Gustav Adolf,* som allt ifrån början mest fick leda krigsföretagen.

* I dessa avlägsna områden med nomadiserande befolkning funnos inga fasta gränser, utan de nordiska konungarna sökte utsträcka sin skatterätt så långt som möjligt. Karl IX, som bl. a. hoppades finna dyrbara mineralier i dessa nejder, ville efter Tevsinafreden räkna dem till Finland.

Dessa gingo till en början rätt illa. Först gällde striden det starka *Kalmar (Kalmarkriget),* och denna viktiga punkt, som då var rikets utpost i sydöst, föll genom förräderi i danskarnas händer, 1611. Sedan Karl IX, skakad av detta nederlag, avlidit d. 30 oktober s. å., fick *Gustav II Adolf* samla all sin kraft för att skydda rikets inre landskap. Följande år togo danskarna *Älvsborg* vid Västerhavet och riktade mot Jönköping anfall, som dock misslyckades. Även Danmarks krafter voro nu medtagna, och Kristian, som märkte, att han ej så lätt kunde betvinga Sverge, blev böjd för fred. Under engelsk medling slöts denna i *Knäred* (i Halland vid Lagan) år 1613: ömsesidiga erövringar återställdes utom Älvsborg med omnejd, vilket Sverge inom sex år måste återlösa med en million riksdaler; däremot beviljade Danmark svenska fartyg tullfrihet i Öresund, men den svenske konungen måste dels tillerkänna den danske rätt att i sitt vapen föra Tre kronor och dels avstå från sina anspråk i Finnmarken. — Freden var dyrköpt för Sverge. Att på så kort tid i reda pengar uppbringa den ofantliga summan till Älvsborgs lösen var en omöjlighet i det penningfattiga landet, där rågtunnan då betalades allenast med en eller en och en halv riksdaler. Trots väldiga skatter, som upptogos över hela riket, nödgades man tillgripa utomordentliga utvägar. För att få silver till myntprägling måste konungen och framstående personer giva av sina dyrbara bordskärl, och penningelån upptogos hos nederländarna. Genom sådana ansträngningar återvanns omsider Älvsborg, i vars närhet ett nytt *Göteborg* snart reste sig i stället för det av danskarna förstörda. Danmarks försök att avstänga Sverge från Västerhavet hade strandat.

1611–1632

1613

Freden i Stolbova. Det ryska kriget åter slutade med framgång för Sverge. Visserligen förföll planen på att göra någon svensk furste till härskare inom Ryssland, ty bland ryssarna framväxte en stark nationell rörelse, som nedslog upprorsskarorna, fördrev polackerna och återupprättade det moskovitiska tsardömet genom *Mikael Romanovs* val till tsar. Men polackernas nederlag var en vinst för Sverge, och själva voro svenskarna alltjämt segerrika under Jakob De la Gardies ledning. *Freden i Stolbova* (by söder om Ladoga) år 1617 tillförsäkrade Sverge Keksholms län samt Ingermanland. Därigenom hade åt den ryska sidan vunnits en god gräns, som tryggades genom vidsträckta ödemarker, betydande sjöar och åtskilliga fästningar.

1617

Fig. 88. Gustav II Adolf.
Efter en målning av nederländaren van Dyck († 1641).

Med from tacksamhet och berättigad stolthet kunde den unge konungen peka på denna stora framgång, när han kort efter freden mötte riksens ständer på sin kröningsriksdag 1617. I de nyvunna provinserna öppnade sig värdefulla områden för svensk odlingsflit och handelsföretagsamhet till hela rikets båtnad. När han erinrade ständerna härom, angav Gustav Adolf grundlinjerna för det fredliga arbete, som nu efter och under krigsstormarna förestod det svenska folket.

* *

*

Gustav Adolf, kungahuset och adeln. Vid dystra tankar på den osämja, som rådde inom Sverge, och de faror, som hotade utifrån, skall den åldrande Karl IX förhoppningsfullt hava yttrat om sin unge son: "ille faciet" (han skall göra't). Vi hava redan sett, med vilken framgång Gustav Adolf löste uppgiften att försvara fäderneslandet. För den lika svåra och lika viktiga uppgiften att bland svenskarna utplåna den sinnenas bitterhet, som kvardröjde från brytningsdagarna under Sigismund, kunde ingen vara bättre lämpad än han. Begåvad med faderns och farfaderns praktiska läggning och sunda omdöme, släppte han aldrig omsorgerna om rikets stärkande och utvecklandet av dess resurser. Tillika ägde han den snillrike statsmannens vittskådande blick för samtidens stora rörelser och djärva mod att ingripa i dessa, när så behövdes. Med sitt eldiga väsen, sin fina bildning och sitt behagliga umgängessätt övade han på all sin omgivning ett starkt inflytande, som föga stördes av det fel, han delade med hela sin ätt, snabbt uppbrusande vrede.

Konungen själv gav i sitt förhållande till sina närmaste en ädel föresyn. Inom konungahuset härskade sämja i stället för forna tiders oenighet. Med sin frände hertig Johan av Östergötland och sin yngre broder *Karl Filip,* som fått faderns hertigdöme, stod Gustav Adolf på god fot, men genom deras tidiga bortgång (Johan avled 1618, Karl Filip 1622) förlorade han det stöd, de kunnat bereda honom. För sin halvsyster *Katarina* hyste han innerlig ömhet; hon och hennes gemål pfalzgreven *Johan Kasimir* av Zweybrücken fingo under det tyska krigets härj-

ningar en tillflyktsort i Sverge på Stegeborg. Av hänsyn till sin stränga moder avstod Gustav Adolf från sin ungdomskärlek till Ebba Brahe och trädde i ståndsmässigt gifte med den sköna *Maria Eleonora* av Brandenburg. Drottningen ägnade sin gemål en nästan avgudisk dyrkan men beredde honom också genom sitt oroliga lynne bekymmer, vilka han bar med kärleksfullt jämnmod. Då han med henne blott hade en dotter, *Kristina*, blev han den svenska Vasaättens siste manlige medlem.

För riket innebar hertigarnes bortgång utan arvingar den fördelen, att deras stora besittningar nu helt kommo under kronan. Då konungen härefter icke behövde räkna med några likställda medtävlare, var det icke längre nödvändigt för Gustav Adolf att stärka sin makt genom stor enskild jordegendom. De stora gustavianska arvegodsen, som hans farfader sammanbragt (jfr ovan sid. 132), överlämnade Gustav Adolf nu att användas för allmänna ändamål: en betydande del skänkte han till Uppsala universitet, huvudmassan införlivade han med kronans besittningar.

När konungen på detta sätt avstod enskilda fördelar till det allmännas bästa, och när han för Sverges välfärd offrade sin egen bekvämlighet, ja, satte sitt liv på spel, gav han sina undersåtar det yppersta föredöme att för samma stora uppgift glömma gamla oförrätter och åsidosätta privata intressen. Hans exempel, hans personliga egenskaper och hans förmåga att vinna alla vållade, att hans förhållande till högadeln blev ett helt annat än Karl IX:s.

Vid sin tronbestigning mötte Gustav Adolf endräktiga framställningar från rådet och högadeln i syfte att trygga riket mot ett nytt våldsamt regemente. Dessa framställningar ledde till *Gustav Adolfs konungaförsäkran*, given på *riksdagen i Nyköping* 1611. **1611** Konungen bekräftade föregående beslut om religionen samt lovade att icke giva eller ändra lag, börja krig eller sluta förbund utan rådets och ständernas samtycke; vidare att icke pålägga skatt eller utskrivning av krigsfolk utan rådets vetskap och folkets vederbörliga samtycke; samt slutligen att icke betunga folket med riksdagar annat än vid verkligt behov, och sedan rådet givit sitt bifall. — Samtidigt utverkade adeln åt sig vidsträckta **1617** förmåner, vilka förnyades i *adelsprivilegierna* av år 1617. Adeln

fick genom dessa uteslutande rätt till rikets högsta ämbeten samt företräde till lägre sådana; skatte- och utskrivningsfriheterna för frälsegods utsträcktes; i livssaker skulle adelsman blott dömas av sina gelikar; adelsmän fingo rätt fara utomlands och gå i främmande tjänst; rätt att tullfritt driva handel samt att i sina hemsocknar tillsätta präst (patronatsrätt) tillerkändes dem även.

I gengäld för dessa stora förmåner krävde Gustav Adolf, att varje adelsman i mån av sin förmåga skulle vara beredd till rikets tjänst inom den fredliga förvaltningen eller i försvarsväsendet. Adeln var då icke ett genom börden begränsat stånd, utan varje ofrälse, som visade duglighet i de allmänna angelägenheterna, kunde bli adelsman och sedan nå de högsta värdigheter. Gustav Adolfs forne lärare *Johan Skytte*, en man av borgerlig börd, framstående genom lärdom och praktisk duglighet, upphöjdes sålunda till riksråd och friherre; borgarsonen *Johan Adler Salvius* förvärvade rykte som en av Europas skickligaste diplomater och vann omsider även han plats i riksrådet. Sina främsta medhjälpare tog Gustav Adolf emellertid ur högadelns krets. Det är karakteristiskt för hans vinnande personlighet, att man bland dessa finner brödraparen *Per* och *Nils Brahe* samt *Johan* och *Per Banér*, alla söner eller nära fränder till Karl IX:s bittra fiender. — Den gamla högadeln tillhörde också den man, som stod konungen närmast, *Axel Oxenstjerna*. Ännu ej trettioårig, hade Axel Oxenstjerna 1612 av sin unge herre kallats att som *rikskansler* träda i spetsen för kanslit. Genom sin klara, praktiska blick och sin outtröttliga arbetsförmåga förvärvade han den vidsträcktaste kännedom i både den yttre och den inre politiken. Ofta motvägde han med sin något kyliga betänksamhet på ett lyckligt sätt Gustav Adolfs eldiga inbillningskraft. I varm hängivenhet och uppoffrande arbete för landets bästa tävlade han med sin herre och åtnjöt därför hans obegränsade tillit. Med skäl betecknade konungen honom "som ett instrument, mig av Gudi givet, många tunga saker igenom att lykta". Så förtroligt rådplägade konungen och hans kansler i alla viktiga ärenden, att de gemensamt dela äran för de storverk, som uträttades.

Försvarsväsendet. Vid alla sina åtgärder åsyftade Gustav Adolf och Axel Oxenstierna främst att trygga rikets bestånd och frihet. Tiden var farlig, då den krigiske Kristian IV alltjämt

visade sin ovilja och Sigismund i Polen intet efterskänkte av sina anspråk; bakom Sigismund skymtade dessutom den katolska reaktionens starka makt. Denna yttre osäkerhet eggade till oavlåtlig omsorg om rikets försvarsväsen, ty, enligt Gustav Adolfs egna ord, "det är käringatröst kvida och lida; man måste det onda med goda råd bota och borttaga".

Gustav Adolfs bittra ungdomserfarenheter från Kalmarkriget hade lärt honom, att det svenska försvarsverket måste grundligt reformeras. Den adliga rusttjänsten var numera alldeles värdelös, och frälsets dugliga medlemmar togos för övrigt på annat sätt i anspråk, som officerare eller som ämbetsmän i den fredliga förvaltningen. Att blott lita på legotrupper var kostbart och riskabelt: i fredstid avdankade man gärna de besoldade skarorna men var då värnlös mot plötsliga överfall; behöll man dem åter i tjänst, vållade deras pockande anspråk och vilda levnadssätt en outsäglig tunga för land och folk. Inom Sverge förefanns emellertid i den gamla seden att vid rikets behov gå man ur huse ett slags allmän värneplikt. Redan Karl IX hade så till vida begagnat sig av denna sed, som han vid krigstider genom *utskrivning* lät till krigstjänst utvälja det nödiga antalet nya rekryter. Detta ordnades noggrannare under Gustav Adolf. Vid utskrivningen indelades de besuttna bönderna i rotar om tio, och för varje rote uttogs en soldat *(rotering)*. Några landskap åtogo sig att även i fredstid underhålla sina regementen. Så skapades en svensk folkhär, som tack vare sitt nationella ursprung, sin stränga disciplin, sin förträffliga utbildning och beväpning (jfr nedan sid. 201) snart kunde mäta sig med Europas bästa trupper. Ur denna här, som från hela riket torde räknat bortåt 40,000 man, uttogs vid större krigs-

Fig. 89. Axel Oxenstjerna.
Efter samtida kopparstick.

företag en del för tjänsten utomlands, medan de övriga stannade för hemlandets försvar. De svenska kärntrupperna i fält förstärktes därför genom bundsförvanter och värvat folk.

Den *svenska flottan,* som var nödvändigare än någonsin, då krigstågen numera ofta måste verkställas över Östersjön, blev nybyggd och försedd med förträfflig utrustning.

Ekonomisk utveckling: merkantilismen. Dessa krigsrustningar vållade naturligtvis dryga utgifter redan i fredstid. Ännu tyngre blev bördan, när krig utbröt och man måste sörja för underhåll i fält åt de svenska trupperna och åt de besoldade utländska. Det var då för den svenska regeringen en livssak att sätta folket i stånd att bära dessa bördor utan överansträngning. Detta kunde endast ske genom att starkt utveckla näringslivet.

Att Sverge då var jämförelsevis fattigt, berodde väsentligen därpå, att man saknade tillgång på säkert bytesmedel d. v. s. penningar. Det förråd av silverdalrar, som präglades, drogs snart ur riket till betalning för salt och specerier, för tyskt öl, viner och dyrbara tyger, krut och vapen, och föga utländskt mynt kom in i stället, så länge Sverge knappt hade några varor av värde att utskeppa. För regeringen blev det av vikt att söka ändra detta, så att pengarna mera stannade kvar i landet och voro i omlopp samt därigenom möjliggjorde ett rikare näringsliv. Men även ett annat syfte var förbundet härmed. Man hade vid denna tid ingenstädes sådana stora banker och andra penninganstalter, som i våra dagar vid behov förmedla statslån; det var därför nödvändigt att städse inom landet hålla kvar så stort kontant penningförråd som möjligt för att i nödens stund genom skatter och frivilliga eller tvungna lån från undersåtarna kunna draga in klingande mynt i statskassan. Särskilt lade man då an på att utveckla en stark exportindustri samt att minska eller rent av hindra all import, ty så drogs just reda valuta in i riket. För att industrin fort skulle växa, borde staten erbjuda den allehanda förmåner såsom rent av lån av nödvändigt förlagskapital, fri eller billig upplåtelse av mark, vattenkraft och skogshygge, premier för tillverkade varor och skydd mot den inre eller yttre konkurrens, som kunde nedtrycka priserna. Men därjämte borde såväl industrins produkter som vad riket eljest avkastade av utförselvaror göras så inbringande som möjligt därigenom, att exporthandeln omsorgsfullt ordnades. Och om rå-

varor för industrin måste hämtas utifrån eller eljest utländska artiklar voro nödvändiga för det dagliga livet, borde jämväl staten sörja för, att allt dylikt kunde förvärvas så billigt som möjligt.

Dessa s. k. *merkantilistiska strävanden* behärskade hela Europa under 1600- och 1700-talen. Hos oss blevo de i sin fulla stränghet genomförda först längre fram, men redan Gustav Adolf och hans män voro besjälade av samma åskådningar. Sålunda anla-
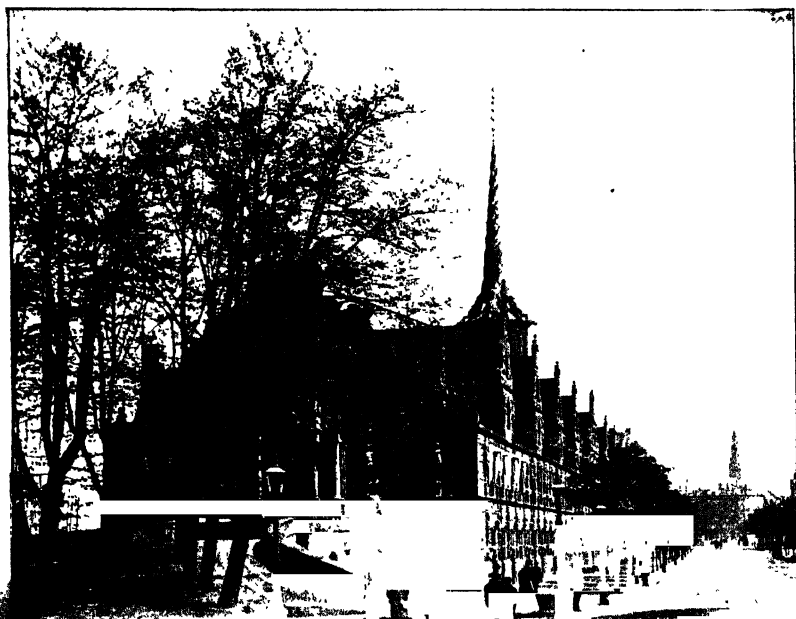
Fig. 90. Köpenhamns börs.
Byggd av Kristian IV.

des en mängd *nya städer* som samlingspunkter för handel, industri och hantverk. Mellan dem genomfördes en noggrann skillnad, så att de icke skulle för mycket konkurrera med varandra. Vissa *sjö- eller stapelstäder* vid sjökanten eller större segelbara vattendrag skulle besörja den utländska handeln, medan *uppstäderna* inne i landet och de tillåtna *marknadsplatserna* beställde med den inre omsättningen, arbetade stapelstäderna i händerna och från dem mottogo importvarorna. Allt slags handelsverksamhet utanför städer och marknadsplatser (*landsköp*) var strängt förbjuden.

I syfte att gynna städernas utveckling sökte regeringen få varje i större skala driven hantverksrörelse förlagd dit och tvang stundom med maktbud näringsidkare från landsbygden att inflytta till städerna. Hantverken reglementerades genom nya *skråförordningar*, som satte stränga bestämmelser för deras uppgifter, skråmedlemmarnas utbildning m. m. (jfr ovan sid. 75 och 136). Varje fusk av utomstående i ett skrås yrkesgärning („bönhaseri“) var en straffbar handling. Också yttrade en av 1600-talets svenskar: „i Sverige kan man utmärka sig och t. o. m. bliva konung, men sämskmakare kan man intet bliva“.

Föga varaktiga blevo i allmänhet de stora *handelskompanier*. som nu organiserades med monopol vart och ett för sina uppgifter. Ett av dessa, Söderkompanit, skulle driva kolonialhandel på främmande världsdelar och skaffa in billiga specerier och råvaror. Andra skulle i sin hand samla all exporthandel av vissa svenska varor och avyttra dessa till högsta möjliga pris; så ordnades Kopparkompanit för utförseln av den svenska kopparn, och regeringen försökte själv taga om händer spannmålshandeln från Livland samt från de preussiska hamnar, som en kort tid tillhörde Sverige.

Louis de Geer och vallonerna; industriell blomstring. Särdeles viktiga voro regeringens åtgärder för metallindustrins utveckling. Sverige ägde starka naturliga förutsättningar för betydande metallproduktion genom sin rikedom på nyttiga malmer, vidare i flodernas vattenkraft för driften av hamrar samt ej minst i de stora skogarna, från vilka träkol vanns för hyttorna: det dröjde ännu mer än ett sekel, innan stenkolets brukbarhet vid malmens smältning ådagalades, och så länge hade Sverige ett stort försteg för det skogfattiga England. Då Gustav Adolf och Axel Oxenstjerna sågo, att svenskarna själva voro för okunniga och för fattiga att sätta en verklig järnindustri i gång, tvekade de ej att öppna landet för utländskt kapital och driftskicklighet. Så kom hit upp nederländaren *Louis De Geer.*

De Geer, som förut varit köpman i Amsterdam, överflyttade själv till Sverige och anlade i norra Östergötland (Finspångs bergslag) samt i norra Uppland gevärsfaktori, styckebruk och en mängd olika järnbruk. Han förmådde talrika skickliga smeder från hans hembygd att flytta över till Sverige, de s. k. *vallonerna* (en fransk-

talande befolkning av keltisk stam). I allt invandrade minst 500 vallonsläkter till de av De Geer anlagda verken, vid vilka ännu i dag många av deras ättlingar finnas bosatta. Tack vare vallonernas flitiga arbete uppblomstrade de svenska järnverken snabbt. Deras mera fulländade smideskonst efterbildades sedan i andra trakter av riket. Särskilt uppdrevs tillverkningen av vapen, så att

Fig. 91. Louis De Geer.
Efter samtida kopparstick.

Sverge kunde leverera sådana även till främmande makter. De Geer själv vann genom sina lyckliga affärsföretag en för den tiden oerhörd förmögenhet; vid behov visade han sig beredd att till Sverges fromma bruka såväl denna som sitt stora inflytande i Nederländerna (jfr nedan sid. 215).

Det kan icke förnekas, att regeringen under denna ekonomiska verksamhet mer än en gång vidtog mindre kloka eller rent av skadliga åtgärder. För det uppväxande näringslivet var det ju till

en viss grad förmånligt, att styrelsen höll noggrann ordning genom reglementen av olika slag, men dessa föreskrifter gjorde mycket intrång på personlig frihet och hämmade därigenom företagsamheten i längden. För att Stockholm skulle kunna rätt uppblomstra, nödgade man sålunda stapelstäderna vid Bottenhavet att endast frakta sina varor dit; detta *bottniska handelstvång* höll naturligtvis deras utveckling tillbaka. De stora handelskompanierna gåvo visserligen betydande vinster åt enskilda personer, som ägde tillräcklig affärsskicklighet och hänsynslöshet, men blevo från det allmännas synpunkt dåliga spekulationer. Trots sådana brister gick likväl landet raskt framåt. Det svenska järnet började nu nå den betydande ställning inom det internationella varubytet, som det skulle behålla, tills stenkolsdriften kom i gång. Stora trakter av landet ändrade härigenom typ. Där vägen förr dragit fram genom öde skogsbygd, blott någon gång under dagsresan avbruten genom den enslige nybyggarens torftiga anläggning, genom en enkel skvaltkvarn eller en liten spikhammare, som klapprade vid forsen, där växte nu upp väldiga järnbruk med ståtliga byggnader; där flammade masugnarna, där dånade stångjärnshamrarna, där myllrade en talrik och idog befolkning. Så kommo de gamla Järnbergslagerna från norra Uppland bort till Värmland till sin rätt. Härmed hade en ny kraftig impuls kommit in i Sverges ekonomiska liv. Det visade sig, att ej allt inom hushållningen ovillkorligen måste förbli sådant, som det varit från fädernas tid, utan att arbetsflit och omtanke mäktade skapa nya förvärvskällor. Denna erfarenhet eggade till ökad flit även inom andra, för landet äldre näringar. Sålunda började på adelsmännens jordagods drivas ett intensivare jordbruk än förr, varvid säkert även de intryck, som svenska ädlingar hämtade från utländsk ort, verkade befruktande.

Allteftersom handeln och industrin tillväxte, men även i följd av hemfört byte under krigen, kommo reda penningar mera i omlopp. Man började övergiva den rena naturahushållning, som förut varit rådande. Det blev också möjligt för kronan att i stället för de besvärliga naturapersedlarna erhålla skatterna i penningar, vilket ju ock behövdes särskilt för krigsrustningarna. En synnerligen... En särdeles viktig inkomstkälla blevo nu de *tullavgifter*, som utföllo i städerna: stora sjötullen för utländska varor och lilla tullen för landsbygdens produkter, som salubjödos på torgen.

Förvaltningsreformen under Gustav Adolf och Axel Oxenstjerna. Alla nu berörda omsorger fordrade en synnerligen stark ledning från regeringens sida. Gustav Adolf och Axel Oxenstjerna lade sig därför mycken vinning att utveckla rikets förvaltning.

Den massa av viktiga inre och yttre ärenden, som nu sysselsatte konungen, omöjliggjorde Gustav Vasas landsfaderliga regemente, då han personligen ingrep i allt, smått som stort. Därför voro Gustav Adolf och Axel Oxenstjerna städse betänkta på att skapa *fasta ämbeten*, vilkas innehavare skulle svara för bestämda uppgifter inom riksstyrelsen. Under rikskanslerens ledning ordnades *kanslit* med kansliråd och sekreterare. Kanslit blev snart "styrelsens själ", där utrikespolitiken leddes, de viktigaste ärendena förbereddes och alla slags skrivelser uppsattes. Den forna kammaren omdanades till ett vidlyftigt ämbetsverk, *räkningekammaren*, som styrdes av flera kammarråd gemensamt; där redovisades alltjämt uppbörden samt verkställdes utbetalningar, där gjordes ock förslag om statens inkomster och utgifter. Under sina sista år, då han själv upptogs av de stora krigsföretagen, anförtrodde Gustav Adolf penningeförvaltningens högsta ledning åt sin kraftfulle svåger pfalzgreven Johan Kasimir. Omsorgen om härens och flottans utrustning lämnades, särskilt när konungen längre tid var borta från riket, åt Jakob De la Gardie såsom *riksmarsk* och *Karl Karlsson Gyllenhjelm* som *riksamiral*, och vid deras sida sattes dugliga medhjälpare (*Klas Fleming* för flottan); därmed gjordes början till en fast styrelse för dessa förvaltningsgrenar. För rättskipningens ledning skapades nya överdomstolar, *hovrätter* (Svea hovrätt i Stockholm och Finska hovrätten i Åbo); från dessa kunde rättegångar bringas under konungens dom, som avkunnades i rådet. Styrelsen i landsorterna krävde särskilda ämbetsmän, då konungen ej mera kunde resa omkring som förr och hertigar icke längre funnos: Gustav Adolf tillsatte då högtbetrodde män att som hans *ståthållare* hålla uppsikt över fogdarna i de skilda landsändarna, svara för ordningens upprätthållande och hava omsorg om folkets förkovran. För de viktigaste av dessa olika uppgifter använde konungen främst rådets medlemmar, som nu allt mera måste övergiva sitt bekväma liv på lantgodsen och tillbringa en stor del av året i Stockholm; i huvudstaden bildades så en fast *rådskammare*, vilken övertog styrelsen i hemlandet under konungens frånvaro utrikes.

Vi skola snart se, huru dessa uppslag fullföljdes och utvecklades under tiden närmast efter Gustav Adolfs bortgång.

Riksdagens utbildning. När synnerligen viktiga angelägenheter förekommo, var det alltsedan riksföreståndarnas tid sed att inkalla män från hela riket och av alla stånd till överläggning och beslut (jfr ovan sid. 87 o. 130). Dessa *herredagar* eller *riksdagar* voro alltså regentens medhjälpare vid svåra tillfällen och hade i sådant syfte flitigt använts av Gustav I men i synnerhet av Karl IX. Ursprungligen hade rådet bildat själva medelpunkten vid riksdagarna, så att de övriga riksstånden mest utgjorde en förstärkning av rådet, men allt ifrån Karl IX:s brytning med rådsherrarna blev det sed, att dessa avhöllo sig från att direkt deltaga i riksdagsförhandlingarna. *Riksens ständer* utgjordes framgent egentligen av adeln, biskopar och präster, ombud för städer samt häradsbönder.

Som riksdagarna voro tillfälliga inrättningar, saknade de bestämda uppgifter och fasta verksamhetsformer: de behandlade de ärenden, som konungen i sina "framsättningar" eller *propositioner* förelade dem, och mången gång kom det därvid till stormiga eller våldsamma uppträden (såsom i Västerås 1527 och Uppsala 1594).* Under oredan var det lätt för främlingar och förrädare att smyga sig in bland de församlade, så taga reda på rikets hemliga rådslag och mot konungen uppegga lättledda riksdagsombud. För att förekomma detta och giva dessa möten mera stadga tillämpade Gustav Adolf vid sina riksdagar en bestämd ordning för ständernas sammanträden, överläggningar och beslut, den s. k. *Gustav Adolfs riksdagsordning*, först framställd år 1617. Denna ordning förutsätter som något självfallet, att vid riksdagen de fyra stånden mötte samt vart för sig överlade om svaret på "framsättningarna". Kunde stånden vid dessa överläggningar ej enas, tog konungen det råd, han fann bäst (jfr bilagan). — Från denna tid sammankommo riksdagarna ganska regelbundet, blott med ett eller annat års mellanrum. De började att behandla lagstiftningsfrågor och på ko-

* Ibland blevo förhandlingarna mycket brokiga. Då hertig Karl i Stockholm 1597 överlade om ett tåg mot Klas Fleming, trädde en adelsman fram för att avråda företaget: "svarade Hans Furstliga Nåde", står det i en samtidig berättelse, "drag då du, och efter du äst en förfärlig stor och långer karl, får jag gå och skyle mig bakför dig, ty jag ser väl så gärna 10 pilar uti dig såsom en uti mig; och allmogen i salen logo däröver och sade: ficks du svar!"

nungens begäran bevilja de tillfälliga skatter, som kunde behövas utöver kronans fasta inkomster *(giva bevillning);* när dessutom de särskilda stånden vande sig att till regenten frambära sina klagomål *(besvär)* med bön om dessas avhjälpande, medförde detta,
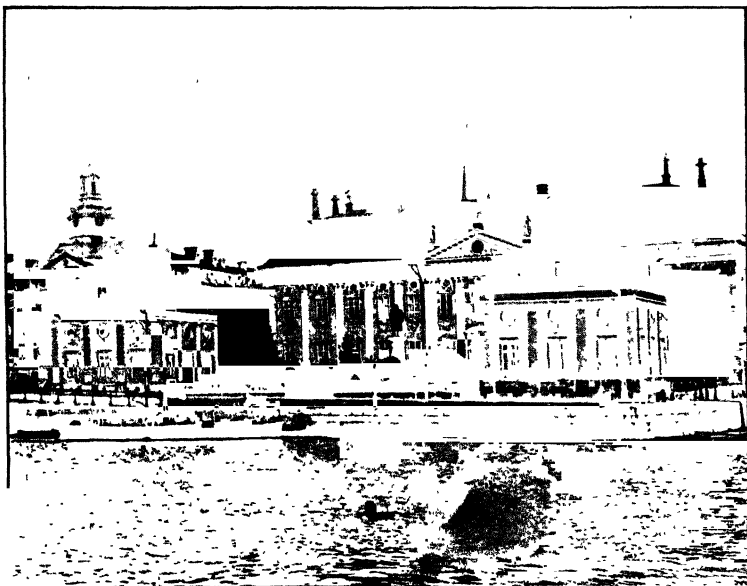
Fig 92. Riddarhuset i Stockholm.
Huvudbyggnaden uppfördes efter ritningar av Jean de la Vallee åren 1648—70 De båda flygelpaviljongerna byggdes på 1800-talet. Bakom den vänstra av dessa synes riksskattmästaren Gustav Bondes palats samt däröver Storkyrkans torn.

att ständerna begynte handlägga även andra ärenden än de av konungen framställda.

Det politiskt mest erfarna och därför inflytelserikaste ståndet var naturligtvis adeln. Genom *riddarhusordningen* av år 1626 skapade Gustav Adolf det *svenska riddarhuset.* Adeln skulle äga ett ställe i Stockholm, där alla adliga ätter inskrevos, och där adeln under ledning av sin *lantmarskalk* kom samman och överlade under riksdagarna. På riddarhuset var adeln delad i tre klasser:

1626

herreklassen eller grevar och friherrar, riddareklassen eller riksråds ättlingar utanför herreklassen och sist svenneklassen eller lågadeln. Härigenom blev högadeln härskande vid ståndets överläggningar.

Undervisningsväsendet. Rikets mångfaldiga behov krävde ett ökat antal upplysta och skickliga statstjänare. Därför måste särskild omsorg ägnas åt undervisningen. — Högadelns ynglingar vunno i regel sin viktigaste utbildning genom resor i främmande länder, vistelse vid furstehov samt genom någon tids praktisk tjänst hos andra härskare: sålunda hade flera av Gustav Adolfs framstående generaler som yngre tjänat under den tidens mästare i krigföring prins *Morits av Oranien.* Många ynglingar av lägre börd och mindre förmögenhet begåvo sig ock utomlands för att studera teologi och juridik vid Tysklands protestantiska högskolor — någon gång kanske också vid de berömda jesuitskolorna *(Johan Messenius).* Andra sökte förvärva världserfarenhet under äventyrligt strövande från trakt till trakt *(Lars Vivallius).* De flesta, som skulle träda i statens tjänst, måste emellertid utbildas här hemma, och därför var det av yttersta vikt att hålla *universitetet i Uppsala* vid makt. Efter dess återupprättande hade Karl IX ägnat universitetet mycken omsorg, men dess ekonomiska ställning var vansklig, och professorerna voro få samt ofta sins emellan oense *(Messenius* och *Johannes Rudbeckius).* Gustav Adolf möjliggjorde ett mera framgångsrikt arbete, då han år 1624 skänkte över 300 hemman av Vasasläktens arvegods till universitetets underhåll: nu kunde många framstående lärde, svenskar och främlingar, fästas vid lärosätet, och dettas studentantal fördubblades på kort tid.

Samtidigt skapade Johannes Rudbeckius, nu biskop i Västerås, en annan anstalt för den högre undervisningen genom att i sin stiftstad grunda ett *gymnasium,* och hans exempel efterföljdes småningom i rikets övriga biskopsstäder. Gymnasierna voro ett slags högskolor i smått, där undervisning gavs i klassiska och moderna språk, teologi, historia, lagkunskap, matematik, naturkunnighet och medicin. Den förberedande utbildningen i latin och grekiska vanns i *trivialskolorna,* som funnos i de flesta städer. För rent praktiska behov funnos *räkne-* och *skrivarskolor.* Hos prästerna inskärptes plikten att sörja för allmogens upplysning, så att litet var inhämtade konsten att läsa och kännedom

av kristendomens huvudstycken. Så kraftigt kände de härskande inom landet behovet av undervisningens höjande, att någon tid efter Gustav Adolfs död den berömde skolmannen *Johan Amos Comenius* (från Böhmen) kallades till Sverge för att giva råd om skolor, lärosätt och förbättrade läroböcker. Frukterna av detta arbete skönjdes snart i rikare andliga intressen men framförallt i den ökade tillgången på kunniga och dugliga ämbetsmän för rikets behov.

Ett intressant vittnesbörd om dåtida utbildningsregler för en ung ädling men ock om det stolta självmedvetande och den starka patriotism, som fyllde Gustav Adolfs stormän, lämnar nedanstående utdrag ur ett brev från Axel Oxenstjerna till hans broder Gabriel, skrivet från Elbing på våren 1629:

Käre Broder. Du skriver mig till och råder, att jag min son Göstav skulle late på ett år eller tu resa ut och besi sig i världen, efter som du menar, där din son vore kommen till den ålderen, att du det göra ville. Din förmaning är mig fuller ett stort argument, men efter den intet annet fundament haver än en ungdoms vanitet och fåvitske, så hör därom min mening.

Vore fäderneslandet stille utan örlig och Kongl. M:t min allernådigste herre hemma i landet, då hölle jag ditt råd det bäste, att min son Göstav ett år eller tu med min redelige omkostnad besåge främmande kongeriken och hov, såsom ock för en adventurerer följde krigen i Frankrike, Nederland eller Italien. Men efterdy Kong. M.t står i ett aktual krig med Påland, där fuller så mycket så av aktioner som av ordre och disciplin till lands och vatten är till att lära som i något annat krig, sedan begynner våre saker att si med Kejsaren sällsampt ut, att till äventyrs en ung karl där ock kan något få att si och lära, och öppnas oss hac occasione (av detta tillfälle) vart och ett hål i Danmark, kan jag icke si, vad profit en ung karl kan göra, där han desse occasioner lämpnar och kvitterar uti naboskapet och där vårt fädernesland störste interesset haver, och löper som en gäck vitt avlägne land igenom.

Här haver han sin herre och står honom vid sidan, hörandes och seendes allt vad passerar; där måste han umgås cum lippis et tonsoribus (med kreti och pleti) och hörer, vad i krogerne talas, ju aldrig kunne bliva delaktig av publicis consiliis (statssakerna), annet än, att man hörer en hop fåfänge diskurser; jag tiger alle andre vitia (fel), som en således ackvirerer och måste sedan med diffikultet avlära igen.

Ehuru det är, så behagar mig det intet på det sättet. Rebus sic stantibus (som sakerna stå) vill jag, att min son skall vandra med Kong. M:t och Kong. M:ts armé, och kan han nu snart under H. K. M·ts flygande fana besi så många land och städer, som du och jag i våre unge dagar have, understundom till häst, understundom till fot vandrat igenom utan stor nytta. Och där han skall följa kriget och gjuta sitt blod, så sir jag hälst, att det sker för Kongen och fäderneslandet; på det sättet kan det med bästa samvet och mitt bästa contentament ske. Eljest att löpa hoven, dans- och ridskolerne igenom,

ändock jag det icke alldeles ogillar, så estimerar jag det intet högt och håller denne tiden intet bekvämbt. Ville det varken råda dig eller andre mine vänner att så prodige spendera andre barns ungdom, den mycket kosteligere kan anlägges.

Det är fuller min mening, att så frampt sakerne bliva stilla, vill jag på ett år tillgörandes, om vi leva, låte min son vandra och spendera på honom, vad på en adelsman till att spendera är och föreskriva honom, huru han skall vandra, eller där vi än bliva i kriget si till, att han med en Kong. M:ts legat må på en höst och vinter resa åt Frankrike, Nederland och Engeland eller in i Tyskland, på det han både landen besi och humorerne av folken, så ock vad mera är att observera, känna lärer. Men det andre landloppet improberar jag fuller intet på andre, utan admirerer mera än som berommer det, men på mine barn och dem mig till råds fråga behagar mig det intet.

Detta, K. B., är min mening, och beder dig, att du min son ifrån sådane flyktige tankar, dem han väl vet mig intet behaga, ville avstyrkie, och förbida sin tid, den jag bätter kan estimera än han.

Sverge och dess grannar. Denna storartade utveckling på olika områden, som begynte under Gustav Adolf och fortsattes under hans efterföljare, framkallades närmast genom tvånget att avvärja de faror, vilka hotade Sverge. Dittills hade Sverge betraktats som underlägset sina grannar i odling, välstånd och styrka. Dock gällde detta icke om *Ryssland,* ty detta barbariska och av inre strider upplösta rike saknade betydelse inom Europas politik. *Polen,* vars gränser numera sammanstötte med Sverges, bevarade i det hela sitt gamla anseende i följd av befolkningens talrikhet samt högadelns rikedom och stridbarhet. Den farligaste grannen var *Danmark,* som ännu i det sista kriget visat sin överlägsenhet.

Det egentliga Danmark (med de skånska landskapen och Slesvig) räknade vid denna tid omkring en million invånare, vartill kom Norge med bortåt en halv million. Samtidigt torde Sverge, utom Finland och besittningarna i Estland och Ingermanland, ha ägt högst 900,000 invånare. Genom bördig jordmån och gynnsamt läge vid havet ägde Danmark av ålder ett mera blomstrande åkerbruk och en indräktigare handel än Sverge. Så kunde befolkningen där draga större bördor än den svenska; dessutom var Öresundstullen, som mest drabbade främmande köpmän, för den danske konungen en rik ehuru, som det skulle visa sig (nedan sid. 215), också något farlig inkomstkälla, vartill den svenske saknade motsvarighet. Kristian IV var under sin långa regering outtröttlig att befordra sina länders materiella uppsving. Han grundade nya stä-

der (bl. a. *Kristiania* vid det gamla Oslo), instiftade handelskompanier och gav i *Köpenhamns börs* penningeaffärerna en medelpunkt. Till yttre tecken av sin makt uppbyggde han präktiga slott. Den danska adeln vann rykte genom rikedom, praktfullt levnadssätt och även genom vidsträckta andliga intressen; *Arild Hvitfeld,* en tid Kristian IV:s kansler, skrev sin berömda danska historia, och astronomen *Tyge Brahe,* vilken dock av Kristian drevs i landsflykt, inrättade på Hven Europas då förnämsta observatorium för studier av stjärnhimmelen.

Men Danmarks yttre glans motsvarades ej av grundlig inre styrka. Befolkningens huvudmassa, allmogen, bestod till mycket liten del av självägande bönder. De allra flesta voro kronans eller adelns lantbönder, och adelsmännen pressade sina underhavande mycket strängt med arrendeavgifter och dagsverksskyldighet; på öarna voro bönderna genom vornedskapet nästan livegna. Något inflytande på statens styrelse kunde allmogen naturligtvis icke äga. Däremot var konungen ganska beroende av adeln, som ägde sin samlingspunkt i riksrådet. Samförståndet mellan honom och rådet var ofta dåligt nog. I sin oroliga verksamhetslust gav sig Kristian flera gånger in i vidsträckta företag, för vilka hans rådgivare ryggade tillbaka. Därav följde dåligt understöd från adelns sida, och då planerna misslyckades samt därpå olyckor hemsökte Danmark, uppstod osämja mellan konungen och rådet. Kristians oförfärade mod under farorna gjorde honom trots hans missgrepp älskad av folket, och ännu denna dag ljuder i Danmark den nationella sången till hans minne: "Kong Kristian stod ved höjen Mast."

I motsats till Danmark ägde Sverge en befolkning, van vid uråldrig frihet och gemensam delaktighet i rikets styrelse och försvar. 1500-talets händelser men särskilt den religiösa striden och kampen mot Sigismund hade ryckt upp den stora allmänheten ur dess gamla tröghet. Folket var sålunda vaket och värdigt de snillrika statsmän, som vid denna tid ledde dess öden. Snart skulle svenskarna på en större skådeplats visa, vad denna sunda folkkraft betydde, och vilken styrka de vunnit under Karl IX:s, Gustav Adolfs och Axel Oxenstjernas visa styrelse.

2. DE STORA KRIGENS TID.

Trettioåriga krigets utbrott. Den katolska reaktionen gick under 1600-talets första årtionden allt skarpare fram över Tyskland. Furstar, fostrade och ledda av jesuiter, såsom ärkehertig *Ferdinand av Steiermark* och hertig *Maximilian av Baiern,* krossade all andlig frihet i sina stater och återställde där den romerska kyrkan i dess fulla makt. Båda dessa härskare skulle snart bli farliga för det tyska rikets protestanter: Ferdinand därför, att han efter den gamle och barnlöse kejsar Mattias var närmast att vinna samtliga de tyska Habsburgska länderna* och därmed även kejsarkronan; Maximilian, emedan han var ledare för den *katolska ligan,* ett förbund av nitiska katolska riksfurstar. Olyckligtvis voro de tyska protestanterna oeniga. Några furstar och riksstäder i Sydtyskland, som ansågo ett kraftigt försvar mot katolikerna vara nödvändigt, hade slutit ett förbund under kurfurstens av Pfalz ledning. Men den mäktigaste av protestanterna, kurfurst *Johan Georg av Sachsen,* var pfalzarnas förklarade motståndare: han såg med avund sitt inflytande minskas och framhöll städse, att protestanterna blott kunde räddas genom fredlig, undfallande politik och gott förstånd med kejsaren. När år 1618 de protestantiska böhmarna gjorde uppror och efter kejsar Mattias' död valde kurfurst *Fredrik V av Pfalz* till sin konung, understödde ej blott ligan utan ock Johan Georg ärkehertig Ferdinand att bli vald till kejsare samt att besegra böhmarna. I Böhmen utplånades därpå med skoningslös hårdhet varje spår av protestantismen, och den katolska reaktionen utsträcktes även till Pfalz: kurfurst Fredrik fördrevs, hans länder och kurfurstevärdighet överlämnades av kejsar Ferdinand II åt Maximilian av Baiern som belöning för hans tjänster i Böhmen. Därmed hade freden mellan Tysklands religiösa partier kränkts, och alla Pfalz' vänner kunde befara liknande våldsåtgärder. Kurfurst Fredrik och hans svärfar konung *Jakob I av England* sökte ivrigt förmå protestantiska furstar inom och utom

1618

* Dessa länder, Österrike, Steiermark, Kärnten, Krain och Tyrolen, Böhmen och Mähren med Schlesien samt det mera självständiga Ungern, bildade ursprunget till den nuvarande Österrikiska dubbelmonarkin. Dessutom ägde huset Habsburg en del besittningar i Schwaben och nuvarande Elsass.

Tyskland att träda in för Pfalz' räddning. Så begyntes det långa religionskrig, som under trettio år oavbrutet skulle rasa inom det tyska riket, det *trettioåriga kriget.*

Gustav Adolfs tyska planer och krig mot Polen. Konung Jakob hade gamla förbindelser med de nordiska monarkerna (jfr ovan sid. 176; Kristian IV var hans svåger) och räknade nu för sin måg på understöd av dessa krigsduktiga furstar. För Kristian IV var det mycket frestande att ingripa i Nordtyskland. Där funnos i Danmarks grannskap flera biskopsdömen, såsom Bremen och Verden, med övervägande protestantisk befolkning, och Kristian hoppades få sina yngre söner valda till deras härskare. Men då måste kejsarens och ligans önskningar att även här återställa katolicismen förhindras. Konung Jakobs förslag, att Kristian med understöd av engelska penningar *(subsidier)* skulle utrusta en här och infalla i Tyskland till protestanternas skydd, tilltalade därför denne, men det danska riksrådet fruktade för krigiska äventyr och höll honom tillsvidare tillbaka.

Fig. 93. Spjutbärare från början av 1600-talet. Efter samtida bild.

För Gustav Adolf stod det genast klart, att hans eget och Sverges öde var nära förbundet med de tyska protestanternas räddning. Hans arvfiende Sigismund var kejsar Ferdinands svåger och handlade i samförstånd med honom. Det *polska kriget* hade år 1621 åter uppblossat. Då Sigismund ej ville giva någon säker fred, beslöt Gustav Adolf förekomma honom. Han övergick Östersjön, tog genom en skickligt ledd belägring den starka Dünastaden *Riga,* underkuvade hela Livland samt inträngde i Kurland. Om nu kejsaren med ligans hjälp fullständigt segrade inom Tyskland,

1621

skulle Sigismund snart få kraftig hjälp av honom. Då stodo Sverges nya framgångar på spel, och faran skulle rycka själva hemlandet på livet. Med iver lyssnade därför Gustav Adolf till konung Jakobs förslag, och han var villig att med en stark här av svenska, engelska och tyska trupper uppträda i Tyskland. Han blev emellertid förekommen av Kristian IV. Denne hade, trots riksrådets motstånd, beslutat sig för att ingripa i det tyska kriget, och som hans anspråk på subsidier av England voro lägre än den förtänksamme Gustav Adolfs, antog Jakob I hellre hans anbud.

Fig. 94. Skytt från början av 1600-talet.
Efter samtida bild.

Gustav Adolf beslöt då att föra sitt polska krig till lyckligt slut, viss om, att hans framgångar mot Sigismund även skulle lända den protestantiska saken till godo. För att träffa sin fiende i hans rikaste länder och tillika komma händelserna i Tyskland närmare övergick Gustav Adolf först år 1626 och därpå år efter år till Preussen. Ferdinand II skickade nu upprepade gånger betydande hjälpsändningar till Sigismund, varigenom Gustav Adolfs operationer betydligt försvårades. Genom skickliga rörelser och i det hela lyckliga strider, varunder han flera gånger djärvt satte sitt eget liv i fara, lyckades Gustav Adolf emellertid småningom bemäktiga sig de viktigaste orterna kring Weichsels nedersta lopp. Härifrån riktade han sedan anfall mot det inre landet.

Kristian IV:s tyska krig. Wallenstein och Stralsund. Kristian IV bedrev under 1625 rustningar och bröt följande år från Holstein in i Weserlandet. Hans förberedelser voro dock ganska bristfälliga. För att ej besväras av sina motsträviga danska råd-

1626

givare förde han kriget blott såsom hertig av Holstein utan egentligt understöd från Danmark. Den hjälp, som han erhöll av tyska bundsförvanter, var av liten betydelse, och hans här bestod till stor del av nyvärvat och i strid oförfaret folk. Mot honom sände Maximilian av Baiern sin berömde, i krigstjänsten grånade fältherre *Johan Tserklas av Tilly,* som förde en här av segervana veteraner. Inom kort uppsatte också kejsar Ferdinand en egen armé, ledd av *Albrekt von Wallenstein.* Sådana fältherrar var Kristian IV icke vuxen, och än mindre kunde hans soldater mäta sig med ligans och kejsarens. Vid *Lutter am Baremberge* (i Braunschweig) blev Kristian i grund besegrad av Tilly 1626, och följande år bröt Wallenstein genom Holstein in i själva Danmark. Öarna och Skåne skyddades av den danska flottan, men Jutland var värnlöst och fick röna ett erövrat lands öde. För att underhålla sin här utan omkostnad för kejsaren utkrävde Wallenstein dryga skatter (kontributioner) av det fientliga landet. Dessa skattebördor och krigsfolkets plundringar hotade att alldeles ruinera Jutlands befolkning.

För att fullständigt krossa Danmark samt kraftigt understödja Sigismund mot Sverge och för att tillika näpsa Habsburgarnas gamla fiender, de protestantiska Nederländerna, uppgjorde nu Wallenstein i samförstånd med Spaniens konung den djärva planen att skapa en stark flotta i Östersjöhamnarna. Han kom då att rikta sina ögon på det välbelägna *Stralsund* och sökte genom belägring taga 1628 denna stad, 1628. Det var ett ögonblick fullt av allvarlig fara för hela Norden. Både Gustav Adolf och Kristian IV skyndade att sända de käcka stralsundarna undsättning, varför Wallenstein måste upphäva belägringen. Till skydd för framtiden kvardröjde den svenska besättningen alltfort i staden.

I Danmark var missnöjet med Kristian IV:s oförsiktiga krigspolitik så stort, att rykten om konungens avsättning kommo i omlopp. Något verkligt understöd av sin adel kunde Kristian icke påräkna, och han blev därför hågad att snarast möjligt sluta fred. Vid ett *möte i Ulvsbäcks prästgård* 1629 försökte Gustav Adolf genom löfte att själv vända sig mot kejsaren förmå såväl Kristian som de närvarande danska riksråden att ej giva saken förlorad, men han mötte blott kallsinnighet eller öppen ovilja. Genom sina preussiska framgångar hade han visat sig vara en helt annan fältherre än

Kristian, och denne såg med bitter avund sin unge grannes växande rykte och segervissa djärvhet. På Gustav Adolfs eldiga uppmaningar svarade han med en förtrytsam fråga, vad denne egentligen hade i Tyskland att göra. Då svallade det heta Vasa-

Fig. 95. Wallenstein.
Efter samtida målning (van Dyck).

blodet upp; Gustav Adolf skiftade färg, trädde honom hotfullt in på livet, erinrade om kejsarens och hans generals upprepade fientligheter samt utbrast: "där skall eders kärlighet vara försäkrad uppå, att vare vem det vill, som oss detta gör, kejsare eller kung, furste eller republik, eller vem tusan knävlar det vill, vi skola så taga varandra vid öronen, att hårstråna skola ryka därvid". Så slutade mötet under ömsesidig misstro. Farhågan för Gustav

Adolfs avsikter gjorde emellertid Danmarks fiender fredsvänliga, och ett par månader senare slöts *freden i Lybeck,* 1629, mellan Danmark, kejsaren och ligan. Villkoren voro billigare, än Kristian kunnat vänta: under det att Gustav Adolfs sändebud, som också infunnit sig, ohövligt avvisades, fick Kristian alla sina länder tillbaka mot löfte att ej vidare blanda sig i de tyska angelägenheterna.

För Danmark var detta krig en allvarsam olycka. Landet var hårt medtaget. Konungens anseende hade skakats, och oenigheten mellan honom och riksrådet ökades. Under de följande åren lyssnade Kristian mest till de adelsherrar, som äktat döttrar av hans andra gifte med Kristine Munk. Av dessa blevo slutligen *Korfits Ulfeld* och *Hannibal Sehested* så mäktiga, att man talade om "mågarnas regemente". Mellan detta adelskotteri och tronföljaren *Fredrik,* son av Kristians första gifte, uppkom en bitter och i framtiden betydelsefull osämja.

Stilleståndet i Altmark. Richelieus politik. Den oro, varmed Gustav Adolv såg kejsarens växande makt, delades av den franske statsmannen kardinal *Richelieu.* Som Frankrikes armé var dålig och inre oro rådde i landet, kunde Richelieu ej själv gripa in i kriget, men han sökte frammana nya motståndare till kejsaren, och särskilt ville han för sina syften använda den segerrike svenske konungen. Han lät därför sina diplomater arbeta för fred med

1629 Polen. 1629 slöts också ett *stillestånd i Altmark* mellan Gustav Adolf och Sigismund: den förre skulle under sex år behålla Livland samt de preussiska städerna Elbing, Braunsberg, Pillau och Memel. Tullarna i dessa städer, till vilka genom särskilt fördrag kom en del av Danzigs tullinkomster, gåvo rik avkastning, som kom Gustav Adolf väl till pass vid hans förestående företag. För att underlätta krigsrustningarna erbjöd Richelieu även franska subsidier. Emellertid ville han betrakta Gustav Adolf som en fransk soldnär och binda hans händer i Tyskland, så att det blivande kriget blott vändes mot kejsaren och ej mot ligan, med vilken Richelieu stod på god fot. För Gustav Adolf åter syntes det klart, att kejsarens och ligans intressen voro oupplösligt sammanbundna vid den pågående religionsstriden, och hellre än att låta Richelieu föreskriva sig lagar, avstod han från förbundet. Utan andra bundsförvanter än Stralsund begynte han sålunda sin tyska expedition.

En synnerligen viktig tjänst gjorde honom emellertid Richelieu, då han eggade ligans furstar till ovilja mot Wallenstein och hjälpte dem att hos kejsaren genomdriva den mäktige generalens avskedande på sommaren 1630 — vid samma tid som Gustav Adolf landsteg i Tyskland. Först följande år kom det till verkligt *förbund mellan Sverge och Frankrike,* varvid Gustav Adolf vann såväl subsidier som fria händer vid sina krigsåtgärder i Tyskland.

Gustav Adolf och de nordtyska furstarna. Gustav Adolf dolde intet ögonblick för sig, att det var ett mycket vittutseende och vanskligt företag, varpå han nu inlät sig, nödgad av den protestantiska trons trångmål, av omtanke för Sverges säkerhet och genom kejsarens tydliga fiendskap. Allvarliga ljödo därför de ord, med vilka han 1630 på den samlade riksdagen tog *avsked av sina ständer.* Han manade dem till endräktigt och allvarligt arbete för fäderneslandets välfärd, erinrade om de viktiga skäl, som nu kallade honom till Tyskland, samt tillade för sin egen del aningsfullt: "eftersom ske plägar, att krukan bäres så länge till vatten, att hon slutligen brister, så varder ock med mig gångande, att jag, som i många faror för Sverges välfärd måst gjuta mitt blod men hittills fått behålla livet, dock på sistone måste det låta".

Allvarsamt syntes också läget i Tyskland, då Gustav Adolf med en här av 13,000 man midsommartiden 1630 landade på Rügen. Efter Danmarks nederlag vågade de tyska protestanterna knappast uppträda mot de segrande katolska makterna, och den svenske konungen möttes därför allenast av öppna fiender eller räddhågade och opålitliga vänner. Kurfurst Johan Georg av Sachsen sökte kort därpå i Leipzig förena Nordtysklands protestanter till ett förbund, som skulle värna sin självständighet både mot katolikerna och mot Sverge. Kurfursten av Brandenburg, vars syster *Maria Eleonora* var Gustav Adolfs gemål, slöt sig till sin sachsiske granne och sammalunda nästan alla betydande furstar. Endast lantgreven *Vilhelm av Hessen-Kassel* och riksstaden *Magdeburg* följde Stralsunds exempel och sökte den svenske konungens vänskap.

1630

Gustav Adolf, som alltså var hänvisad till sina egna resurser, handlade allt ifrån början med samma kloka omtänksamhet, som han ådagalagt vid sitt krig i Preussen. Han tvang *Pommerns hertig* till förbund, varigenom detta land faktiskt kom i beroende av Sverge, tog dess fasta platser med vapenmakt från de kejserliga och erövrade

även en god del av grannlandet Mecklenburg. Från denna tryggade utgångspunkt (operationsbas) beredde han sig att på försommaren 1631 rycka *Magdeburg* till undsättning. Tilly, som nu anförde både kejsarens och ligans härar, hade nämligen med sin underbefälhavare *Pappenheim* anfallit denna rika stad till straff för dess förbund med den svenske konungen. Nu visade de tyske furstarna till fullo sin opålitlighet. Trots den stora faran för Magdeburg ville kurfurstarna av Brandenburg och Sachsen ej tillåta Gustav Adolf att genomtåga deras länder för att bringa staden hjälp. När konungen hotfullt riktade sina kanoner mot Berlin, tvang han visserligen sin svåger att upplåta sina fästningar åt svenskarna, men Johan Georg var obeveklig. Så kom Gustav Adolf för sent. Tilly och Pappenheim togo Magdeburg med storm, och under plundringens fasor blev staden nedbränd i grund. Gustav Adolf förde nu sin här till *Werben* (vid Havels inflöde i Elbe), där han från ett väl befäst läger behärskade de sammanstötande flodvägarna. Detta läger samt de Brandenburgska fästningarna täckte hans erövringar i Mecklenburg och Pommern mot fiendens angrepp, och han kunde här i lugn avvakta, huru katolikerna skulle förhålla sig gent emot Johan Georg och hans "tredje parti".

Fig. 96 Gustav II Adolf.

Efter samtida målning. — Egendomligt nog har man intet fullt tillförlitligt porträtt av Gustav II Adolf. Van Dycks allmänt kända porträtt (fig. 88) är tämligen visst ej utfört efter naturen. För jämförelse meddelas efter målning å Skokloster ovanstående porträtt, där konungen är framställd med en polsk rock över fältdräkten.

Slaget vid Breitenfeld. Det visade sig snart, att de religiösa partiernas motsättning var så skarp, att en oberoende hållning mitt emellan båda i längden blev omöjlig. Efter den lysande framgån-

gen mot Magdeburg voro katolikerna övermodiga. Tilly krävde kort och klart besked av kurfurst Johan Georg, om han ville vara vän eller fiende, ty de rustningar, han vidtagit för att värna sin neutralitet, syntes misstänkta. Då kurfursten svarade undvikande, inföll Tilly med sin här i Sachsen för att tvinga Johan Georg till avväpning. Tillys överfall drev emellertid kurfursten i Gustav Adolfs armar. På hans bön om hjälp bröt Gustav Adolf upp från Werben och skyndade mot söder. Han övergick Elbe och förenade sig med de sachsiska trupperna. De båda härarna uppsökte därpå Tilly, som sysslat med Leipzigs belägring men vid budskapet om fiendens anmarsch brutit upp och nu inväntade dem i fast ställning vid den lilla byn *Breitenfeld* (ung. 6 km. norr om Leipzig).

d. 7 sept. 1631

Det slag, som här stod den 7 september 1631, blev en vändpunkt i det stora kriget. Gustav Adolf fann emot sig en fältherre och en här, vilka dittills varit hart när oövervinneliga och ansågos som de bästa i Europa. Tillys kärntrupper, fotfolket, uppställdes till strid i stora fyrkanter med spjutbärare, som förde långa spjut (fig. 93), i mitten och runt omkring några led av skyttar. En sådan fyrkant, s. k. tertie, liknade en levande fästning: anfall studsade tillbaka mot skyttarnas eld och spjutbärarnas fällda vapen, och när massan långsamt rörde sig framåt, krossade den genom sin oerhörda tyngd varje svagare motståndare. På fotfolkets flyglar placerades de järnklädda ryttarna, kyrassiärerna; de inledde vanligen striden genom ett våldsamt angrepp, som bragte fiendens ställning i oordning. För att stärka sin egen ställning mot anfall nyttjade Tilly artilleri, men dettas kanoner voro så tunga och svårhanterliga, att de under striden knappast kunde flyttas. I allt förde Tilly vid Breitenfeld omkring 32,000 man under sitt befäl.

Häremot kunde Gustav Adolf, utom de sachsiska trupperna (18,000 man), ställa vid pass 26,000 man, men sachsarna voro så litet stridsdugliga, att han ej vågade lita på dem: de blevo ock genast vid slagets början sprängda i sär och förjagade av Tilly. Gustav Adolf var alltså uteslutande hänvisad till sina egna trupper. Om dessa, trots sin fåtalighet, skulle kunna hålla sig, måste de enskilda soldaterna genom ökad duglighet uppväga fiendernas större antal. Från början av sin krigföring hade också Gustav Adolf bemödat sig att göra sina krigare så väl beväpnade och så

rörliga som möjligt. Särskilt upptog han med iver alla förbättringar av skjutvapnen. Under det att Tillys folk efter gammal sed förde tunga musköter, som med stort besvär laddades samt vid skottets avlossande måste vila mot en gaffel och tändas med lunta (fig. 94), fingo Gustav Adolfs skyttar lätta gevär, vilkas laddning och avfyring betydligt förenklats (särskilt genom bruket av färdiga patroner). Så sköt hans folk 2 till 3 gånger snabbare än Tillys. Som han tillika ställde skyttarna i små avdelningar, kunde varje man genast deltaga i eldstriden, medan i en tertie de bakomstående hindrades av de främre. Tillika blev det möjligt att under striden utan oordning snabbt föra ett antal av dessa små avdelningar till någon annan del av slagfältet, där de behövdes. Även det svenska rytteriet var lättare beväpnat och därför rörligare än Tillys. Genom att placera skyttar på lämpliga ställen mellan ryttarna gav Gustav Adolf dessa en god hjälp av eldvapen gent emot kyrassiärernas tunga anlopp. Slutligen skapade Gustav Adolf ett verkligt fältartilleri. Han brukade nämligen lätta kanoner — vid Breitenfeld s. k. läderkanoner —, som snabbt kunde förflyttas till truppernas understöd och hastigt avlossades.

Tack vare dessa förbättringar och med understöd av sina skickliga generaler — den lugne, uthållige *Gustav Horn,* den djärve *Johan Banér* och den geniale artillerichefen *Lennart Torstensson* — var Gustav Adolf fullt mäktig att framgångsrikt upptaga striden med sin överlägsne motståndare. Pappenheims vilda ryttareanfall studsade tillbaka; när Tilly efter segern över sachsarna vände sitt fotfolk mot svenskarna, härjade skyttarnas och kanonernas snabba eld fruktansvärt i hans folkhopar, och då Gustav Adolf, som under tiden tagit Tillys egna kanoner, vände även dessa mot fienden, blev flykten allmän. Blott med nöd räddades Tilly själv från att falla i segrarnas händer.

Det svenska segertåget. Efter den lysande segern syntes allt böja sig för Gustav Adolf. Talrika furstar och städer sökte nu hans förbund samt utlovade trupper och penningar för krigets fortsättande. Så kunde Gustav Adolf uppsätta flera arméer, som i olika delar av Tyskland skulle bekämpa kejsaren och ligan. Flera furstar trädde rent av i hans tjänst som generaler; bland dem vann senare hertig *Bernhard av Sachsen-Weimar* stort krigsrykte. Själv skyndade Gustav Adolf längs den rika Maindalen åt Rhen, där

ligan hade några av sina huvudländer, och där det av fienden så hårt förtryckta Pfalz var beläget. När han vid nyåret 1632 höll hov i Frankfurt am Main, stod han som Tysklands verklige härskare, och man bidade med spänning hans vidare företag. Dessa riktades mot Baiern.

Fåfängt hade Richelieu sökt utverka neutralitet för sina vänner av ligan. Gustav Adolf krävde nämligen full avväpning och återlämnande av kuvade områden, och därtill kunde Maximilian ej samtycka. Så måste vapnen avgöra. Efter en ny seger vid den lilla floden *Lech* över Tilly, som därvid dödligt sårades, trängde Gustav Adolf in i Baiern; de sydtyska riksstäderna slöto sig allmänt till, och Maximilians egen huvudstad München öppnades för segraren. Vägen längs Donau till kejsarens arvländer låg öppen, och även österifrån hotades dessa genom de underhandlingar, som Gustav Adolfs sändebud drevo med härskaren av Siebenbürgen och med turkarnas sultan.

Gustav Adolfs planer. Det är en mycket omstridd fråga, vilka planer beträffande Tyskland Gustav Adolf nu hyste. Att han kom till Tyskland icke för att söka erövringar utan till trosförvanternas skydd och till eget självförsvar, är säkert. När han såg den fara, som hotade från de katolska — "liksom den ena havsvågen följer på den andra" — insåg han, att det bästa försvaret var att djärvt gå fienden till mötes och avbryta hans förberedelser, innan de voro färdiga. Detta hade också, som vi sett, lyckats i högre grad, än han själv kunnat ana. Genom dessa framgångar och i följd af de uppoffringar, som hans rike måst göra, kommo helt naturligt hans anspråk på egen vinst af kriget att stiga.

Enligt den grundsats, som säger, att "den bästa gränsen ligger i fiendens land", ville Gustav Adolf till framtida trygghet för Sverge skaffa svenskarna varaktig besittning av några platser söder om Östersjön, där de lätt kunde möta kommande anslag och hålla utkik på sina grannar. Delar av Pommern, som han ju med krigets rätt hade i sina händer, syntes honom lämpligast härför. Men tillika övervägde han möjligheten att sammansluta protestanterna i ett varaktigt, starkt förbund emot katolikerna. Ett sådant förbund, vilket han betecknade med namnet "Corpus evangelicorum", borde omfatta alla Tysklands protestanter och stå under Sverges ledning.

Det var särdeles svårt att förmå de tyska staterna, som alla voro mycket rädda om sitt oberoende och därtill inbördes avundsamma, att inse betydelsen av en sådan sammanslutning. Gustav Adolfs vapenlycka och väldiga personlighet kunde dock möjligen ha övervunnit svårigheterna. Nu upplöstes planerna genom hans bortgång.
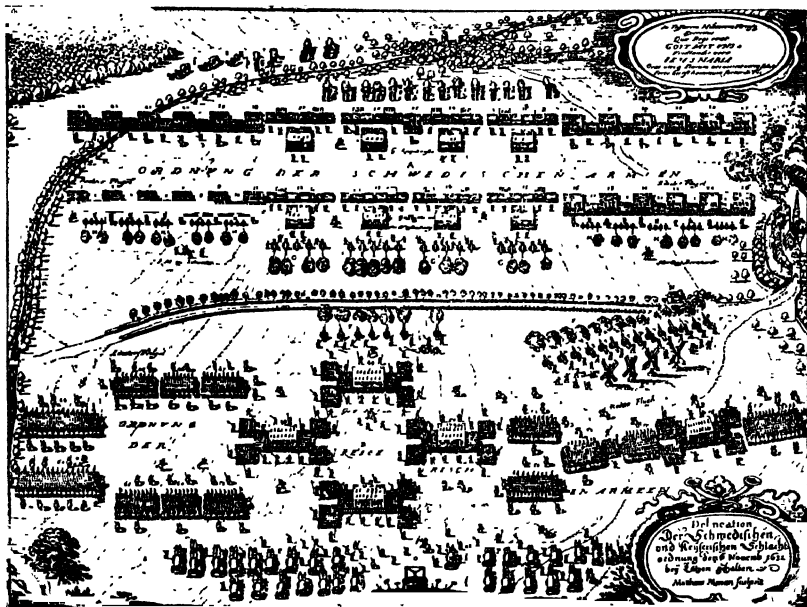
Fig. 97. Härarnas ställning vid Lützen.
Efter samtida kopparstick.

Gustav Adolfs död. Framgången hade varit väl snabb för att bli varaktig. Kejsar Ferdinand hade efter de förkrossande nederlagen vänt sig till sin forne general Wallenstein med uppfordran att åter träda i hans tjänst. Wallenstein efterkom uppmaningen, men först sedan kejsaren samtyckt till hans villkor och erkänt honom som självständig härskare över hären. När Wallenstein härpå utsände sina värvare, strömmade massor av folk till, ty visserligen var generalen på grund av sitt dystra och stolta väsende icke älskad av soldaterna, men de visste, att han med sällsynt omtanke sörjde för gott underhåll åt hären, och därmed

följde utsikter till segrar och byte. På sommaren 1632 kunde han också med en betydande här från Böhmen tränga in i Sydtyskland, där han vände sig mot den protestantiska riksstaden *Nürnberg*. Gustav Adolf skyndade denna till hjälp, och de båda fältherrarna slogo fasta läger i stadens närhet. När det blev svårt att i omnejden finna underhåll för trupperna, sökte Gustav Adolf genom stormning driva bort Wallenstein från hans läger men blev med allvarsamma förluster tillbakaslagen. Han bröt då själv upp för att genom tåg åt Baiern och Österrike locka sin motståndare efter sig, men denne vände sig i stället mot norr i syfte att taga vinterkvarter i Sachsen.

1632

Wallensteins marsch innebar den största fara för Gustav Adolf, ty nu hotades hans förbindelseleder med Pommern och hemlandet. Därtill var det att frukta, att den osäkre bundsförvanten Johan Georg kunde bringas till avfall. Därför skyndade Gustav Adolf med en jämförelsevis ringa här i ilmarscher mot norr för att bortdriva fienden ur Sachsen.

Vid *Lützen* (sydväst om Leipzig) påträffade han den 6 november 1632 Wallensteins här och lät sina trupper angripa. Deras första anfall tillbakadrevs, och i den täta höstdimman råkade konungen bli skild från de sina samt dödades av de kejserliga kyrassiärerna. När underrättelsen härom spreds i hären, framkallade den brinnande iver att hämnas. Hertig Bernhard av Weimar tog överbefälet och ledde nya angrepp, vilka slutligen kröntes med framgång, så att Wallenstein måste låta sina trupper avtåga och lämna svenskarna som herrar över slagfältet.

6 nov. 1632

Axel Oxenstjerna som protestanternas ledare. Svenskarnas framgång vid Lützen var betydelsefull men dock ringa mot den oersättliga förlusten av deras konung. Så stor hade makten av hans snille och hans ädla personlighets tjuskraft varit, att även tvetydiga anhängare och förklarade fiender måst betyga honom sin vördnad. Så länge han levde, hade hans ord och vilja varit avgörande bland de tyska protestanterna, men vem skulle nu bli deras ledare? Stor fara rådde, att deras splittring skulle göra alla framgångar fruktlösa.

I Sverge insåg man genast, huru allt hade förändrats, men så kraftigt verkade Gustav Adolfs ande, att ingen förtvivlade. "Vi av rådet, som tillstädes voro", skrev Per Brahe efter det första budet

om konungens död, "togo ett fullhugsat råd, förrän vi skildes åt, att leva och dö med varandra för fäderneslandets värn." Till att nu å Sverges vägnar taga ledningen av de tyska affärerna var ingen närmare än Axel Oxenstjerna. Han hade haft sin goda anpart i de vunna framgångarna och kände som ingen annan sin bortgångne herres planer; åt honom hade också Gustav Adolf i bekymrade ögonblick med innerlig värme anförtrott omsorgen om sina närmaste, gemålen och den sexåriga dottern *Kristina,* samt om riket. Rikskansleren gjordes nu till Sverges fullmyndige legat i Tyskland med makt att där träffa alla anstalter för krigets full-
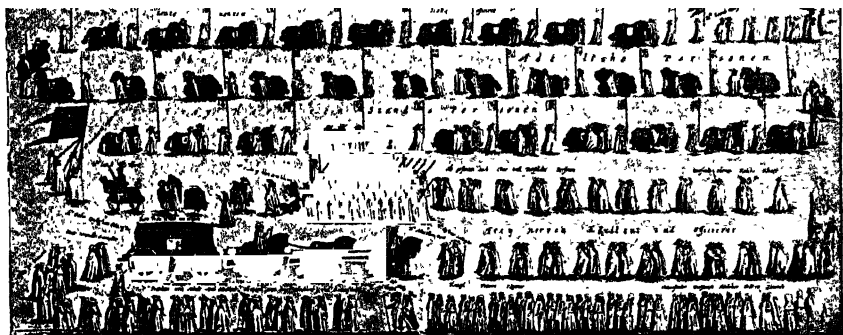
Fig. 98. Gustav II Adolfs likfärd.
Detalj av samtida kopparstick.

följande. Han var också besluten att ej lämna någon möda ospard för att upprätthålla Gustav Adolfs verk. Men det var en svår uppgift, och väl krävdes därför den stolta tillförsikt, som han uttryckte i orden: "all vår säkerhet och välfärd beror, näst Gud, på detta vårt beslut att icke mot någon göra orätt men heller icke tåla den av någon."

Oxenstjernas ställning var svår dels gent emot arméerna, som vid konungens död räknade väl 100,000 man, delvis svenskt men mest tyskt folk, och dels i förhållande till de tyska furstarna. Då han ej var krigare, kunde han icke personligen leda krigsföretagen eller binda officerare och soldater vid sig, och flera gånger, då solden inflöt oregelbundet, hotade främlingarna med farliga sammangaddningar. De tyska furstarna åter ville ej visa honom, den svenske adelsmannen, samma respekt som förut hans kunglige

herre. Några av dem förstod han genom betydande skänker binda vid Sverges intressen: sålunda upprättade han av erövrade biskopsdömen kring Main hertigdömet Franken, vilket han gav såsom län under svenska kronan åt Bernhard av Weimar. Mest bekymmer vållade honom, att kurfurst Johan Georg nu ville uppträda som protestanternas ledare, avsluta snar fred med kejsaren och avspisa Sverge med en obetydlig ersättning för dess tjänster. Dessa planer blevo än farligare därigenom, att Wallenstein syntes hågad att nyttja sin utomordentliga makt för liknande syften.

Med snabb beslutsamhet och seg kraft mötte Oxenstjerna dessa svårigheter. Han avböjde ej fredsplanerna men betonade,

Fig. 99. Wallensteins mord.
Efter samtida kopparstick.

att man endast genom stark krigsberedskap kunde ha någon utsikt till god och säker fred. Därför skyndade han att förnya subsidiefördraget med Frankrike och förmådde de sydtyska protestanterna att på *mötet i Heilbronn* (stad i Würtemberg vid Neckar) 1633 sluta ett stort evangeliskt förbund under Sverges ledning: Oxenstjerna ställdes såsom direktor i spetsen för förbundet, till krigets utförande beviljades trupper och penningar. Härefter ville han förmå även de nordtyska protestanterna att ingå i detta förbund. Men innan han övervunnit de hinder, som Johan Georgs planer och anspråk lade i vägen, tillintetgjorde krigslyckans omkastning frukterna af dessa diplomatiska framgångar.

1633

Slaget vid Nördlingen. Freden i Prag. De katolska hade repat nytt mod genom Gustav Adolfs död. Kejsaren var ingalunda böjd att nu sluta fred, och när Wallenstein ville tvinga

såväl honom som protestanterna till en uppgörelse, ansåg han detta för förräderi. Så uppstod brytning mellan Ferdinand och hans mäktige general. Denne knöt då förbindelser med svenskarna, men Ferdinand lyckades göra honom misstänkt hos hären och

Fig. 100. Gustav Horn.
Efter samtida kopparstick.

draga hans egna officerare på sin sida. Nästan som flykting kom Wallenstein i början av år 1634 till Eger (i västra Böhmen) för att möta Bernhard av Weimar, som nalkades väster ifrån, men här blev han mördad av några officerare. Den kejserliga hären anförtroddes därpå åt kejsarens son *Ferdinand,* vald konung av Ungern (från år 1637 kejsare efter fadern), och då samtidigt

spanska hjälptrupper anryckte från Italien över Alppassen, beslöt man att med eftertryck vända sig mot Sverges härar i Syd-Tyskland.

För dessa visade det sig nu ödesdigert, att med Gustav Adolf den enhetliga ledningen försvunnit. Bernhard av Weimar och Gustav Horn, som här förde befälet, förenade sig visserligen men lyckades varken rädda Regensburg, som belägrades av de kejserliga, eller hindra dessas förening med spanjorerna. För att undsätta den av fienden belägrade staden Nördlingen (i västra Baiern) förmådde Bernhard sin betänksamme medgeneral att trots underlägsenheten i trupper våga ett slag. Så ledo de eftersommaren 1634 det fruktansvärda *nederlaget vid Nördlingen*: en stor del av hären, som bestod av idel tyska soldnärer, föll i striden eller togs till fånga under den förvirrade flykten, och Horn själv råkade i fångenskap, då han med sitt vanliga lugn sökte bringa ordning i virrvarret. Heilbronnförbundet upplöstes nu inom kort, Sydtyskland gick förlorat för Sverge, och följderna sträckte sig även till norra Tyskland.

1634

Johan Georg fann nu tiden vara inne för sina planer. Han slöt 1635 *fred i Prag* med kejsaren, som därvid gav honom förmånliga villkor. Till denna fred skulle övriga protestanter inbjudas, och ville svenskarna ej nöja sig med en ringa summa till krigsersättning, skulle man gemensamt driva ut dem ur Tyskland. Snart hade också nästan alla av Sverges forna bundsförvanter antagit freden, dess talrika arméer i landets olika delar upplöstes eller övergingo i andras händer, av dess erövringar återstod föga mer än Pommern. Rådet hemma i Sverge började nu tappa modet, särskilt som stilleståndet med Polen led mot sitt slut. Oxenstjerna förmådde sig därför till fredsunderhandlingar men sörjde samtidigt för att stärka Sverges enda återstående fälthär i Tyskland, som under *Johan Banérs* befäl stod vid Magdeburg. Så mycket kunde dock ej Oxenstjerna böja sig för kejsarens och Johan Georgs fordringar, att han uppgav all lön för Sverges ansträngningar eller helt uppoffrade protestanternas säkerhet. Men hans yrkanden avvisades, underhandlingen avstannade, och Sverge fick även Sachsen till fiende.

1635

* * *

1634 års regeringsform. Medan Gustav Adolf vistades i Tyskland, hade regeringen i Sverge skötts av riksrådet, och detta vidblev sitt uppdrag, tills styrelsen under den unga *drottning Kristinas* omyndighetstid hunnit ordnas. Med tanke på sitt eget dödliga frånfälle hade konungen låtit rikskansleren utarbeta en stadga för blivande förmyndarregering, och denna stadga blev av riksens ständer år 1634 gillad. *1634 års regeringsform* upptog och utbildade närmare de ansatser till förvaltningens ordnande, som framkommit under Gustav Adolfs tid. Rikets viktigaste angelägenheter anförtroddes sålunda åt fem särskilda ämbetsverk eller *rikskollegier.** *Svea hovrätt* med *riksdrotsen* som president ledde rättskipningen, *krigskollegium* under *riksmarsken* hade vård om härens utskrivning och utrustning, liksom *amiralitetskollegiet* och *riksamiralen* skötte motsvarande åtgärder för flottan; för *kanslit* (senare *kanslikollegium*) under *rikskansleren* och *räkningekammaren* (senare *kammarkollegium)* under *riksskattmästaren* funnos fasta former och uppgifter redan från Gustav Adolfs tid (jfr ovan sid. 186). Kanslit blev nu mer än någonsin styrelsens medelpunkt; under detsamma hörde även de *fasta sändebud,* som regeringen från denna tid började hålla i olika länder för att besörja våra diplomatiska förbindelser. Rikskollegiernas fem presidenter voro *rikets höga ämbetsmän* och hade att under omyndighetstiden som riksförmyndare sköta regeringen med inhämtande av riksrådets råd. Under dem stodo alla ämbetsmän i Stockholm, de *landshövdingar,* som nu insattes i rikets olika landskap, samt *generalguvernörerna* i främmande erövrade provinser. Vid viktiga tillfällen inkallades *riksens ständer* eller ett mindre urval av dem, s. k. *utskottsmöten,* för att giva råd och bevilja penningar.

1634

1632—1644

Förmyndarnas styrelse, 1632—1644. Ännu dröjde Axel Oxenstjerna till år 1636 i Tyskland, men genom sin broder riksdrotsen *Gabriel Gustavsson Oxenstjerna,* sin kusin riksskattmästaren *Gabriel Benktsson Oxenstjerna* och sina många vänner och fränder i rådet gjorde han sitt inflytande gällande. Sedan han hemkommit, blev han utan motsägelse regeringens ledande man. Vid hans sida framträdde särskilt Johan Skytte, Per Brahe, som senare blev riksdrots, samt den duktige vice-amiralen *Klas Fleming.*

* *Kollegium* kallas ett ämbetsverk, vars ledamoter gemensamt besluta över föreliggande frågor.

Ordinari Post Tijdender/
Anno 1645. N. 4.

Extract Skrifwelse vthur Feldtmar-
skalkens Herr Gustaff Horns Hufwud-
Qwarter Ystede den 4 Januarij.

Wi liggia här ännu stilla/ och äre Regimen-
terne fördeelte här om kring/ närmest in til
Malmöö och Christianstadh/til at *refrai-
schera* sigh något/ Effter som ingen Fiende
nu meera är til at spöria på denne sijdan om Sundet.
Lijffzmedel på denne Landzändan äre tämmelige/ och
kunne medh Gudz hielp wäl förslåå/til theß Tijden til-
låter at gåå i någon *Action* igen. Siukdomen vnder
wårt Folk tagher dageligen meera aff / ther emoot i
Köpenhamn och annorstädes i Danmarck / taga al-
lahande Siukdomar meera och mera öfwerhanden /
och berättas i Sanning at halffparten aff the Sol-
daterne som hafwa warit på denne sijdan om Sundet
icke skola wara meera widh Lijfwet. Wij hafwe hafft
i thesse daghar en Trumslagare i Malmöö til at inkö-
pa där några nödiga Saker för Sal. Her Johan Kru-
ses Lijk/hwilket ock honom tillåtit blef. Han berättar
eliest at han för denne gången mycket bättre är *tracte-
rat*

Fig. 101. Faksimile efter en av våra första posttidningar.

Den nya regeringen betraktade som sin främsta uppgift att fullfölja det tyska kriget till ett tryggande och hedersamt slut. Men därför krävdes ej blott krigsutrustning, utan framför allt

måste landets egna näringskällor upparbetas, så att riket kunde bära de ökade bördorna. "Vi kunde ock komma till förmögenhet, om Gud gåve vett och flit och idkesamhet, och vi sloge oss från dryckenskap, men så måste vi ock rätt bruka det Indien, som Gud givit oss i Sverge", yttrade rikskansleren. Regeringen strävade också med allt nit att befordra den ekonomiska utveckling, som begynt under Gustav Adolf; vad förut sagts om hans tid (sid. 181 f.), gäller därför också om förmyndaretiden. För att de viktiga bergverken rätt skulle befordras, skapade man för deras räkning ett särskilt *bergskollegium,* liksom den utländska handeln och sjöfarten längre fram i *kommerskollegium* fick ett ledande ämbetsverk. För handelns ytterligare uppsving sökte man skaffa Sverge koloniområden i främmande världsdelar, och i Norra Amerika grundades verkligen vid Delawarefloden en svensk koloni, *Nya Sverge,* som emellertid aldrig blev av någon större betydelse och snart införlivades med Nederländernas besittningar i grannskapet. Inom landet gynnades samfärdseln genom kanalanläggningar: *Hjälmare kanal* och *Stockholms sluss* fullbordades; tillika planlades ett helt system av segelleder genom mellersta Sverge. Byggandet av *landsvägar,* som begynt under Gustav Adolf, fortsattes, så att de viktigaste gränstrakterna sammanbundos med Stockholm; till tjänst för "den resande man" ordnades längs vägarna taverner eller gästgiverier. För att man skulle få snabb och regelbunden förbindelse med rikets olika delar, upprättades *kronopost,* egentligen för fortskaffande av kronans bud men ock till enskildas tjänst. Det allmänna intresset för tyska kriget vållade, att *tidningar* med korta krigsnyheter började tryckas och spridas från posthuset i Stockholm (fig. 101). För många landsändar började ett rikare näringsliv i följd av industriell företagsamhet eller tack vare landshövdingarnas kloka ingripande. Särskilt vann Per Brahe som Finlands generalguvernör rikt erkännande. Hans verksamhet att höja bildningen (*Åbo universitet* samt flera gymnasier) och näringslivet i detta av krig och dåliga år ofta hemsökta land, lät "grevens tid" stå som en ljuspunkt för kommande släkten.

Men — under denna livliga verksamhet föllo krigets krav med varje år allt tyngre, i samma mån som bundsförvanterna sveko och utländska hjälpkällor började tryta. Att skaffa kronan nödiga inkomster var därför en ständigt lika pressande nödvändighet.

Någon ökning i sin skatt till kronan kunde allmogen knappt tåla, helst som den hårt trycktes av knektutskrivningarna. Regeringen litade därför till s. k. *indirekta skatter,* tullar (se ovan sid. 185) och acciser eller tillverkningsavgifter. Även dessa måste utkrävas med försiktighet, så att varorna ej för mycket fördyrades. Stämningen var

Fig. 102. Axel Oxenstjerna.
Efter kopparstick från år 1652.

ej alldeles god i landet: åtskilliga upplopp mot kronans tullnärer och utskrivningsherrar förekommo, och det hände, att de nyutskrivna rekryterna massvis rymde, när de kommo över till Tyskland.

Regeringen måste därför söka andra utvägar för krigsbehovens skull. Enskilda personer kunde man löna med gåvor av gods eller

löften för framtiden, men för krigsfolkets underhåll, beväpning och sold voro kontanta medel nödvändiga. Så nödgades förmyndarna tillgripa den farliga utvägen att än förpanta, än med full äganderätt sälja kronogods eller rätten att i vissa områden uppbära kronans skatter (kronoräntan). De gods och rättigheter, som avyttrades, köptes i regel av adeln, vunno därför frälsenatur (*frälseköp)*, och kronan miste sålunda för framtiden sina inkomster av dem. I längden måste ett sådant hushållningssätt bli ruinerande, men vid tillfällets nöd och omöjligheten att skaffa stora penningelån var ingen annan utväg möjlig. Om ansträngningarna i kriget kröntes med framgång, kunde man ju hoppas, att riket i utländskt förvärv skulle få ersättning för sina offer.

Sverges och Frankrikes krig i Tyskland. Till de dåliga krigsutsikterna i Tyskland kom fara från Polen. Där hade år 1632 Sigismunds äldste son *Vladislav* blivit sin faders efterträdare, och denne kraftfulle furste visade lust att efter Altmarkfördragets utlöpande förnya kriget. Richelieu, som nu beredde sig att själv aktivt uppträda mot kejsaren och därför förmådde Bernhard av Weimar att med sin här gå i Frankrikes tjänst, önskade avvärja denna våda för sin bundsförvant Sverge. Han lyckades också förmedla ett nytt 26-årigt *stillestånd i Stuhmsdorf* år 1635, men detta köptes dyrt: Sverge måste nämligen avstå sina preussiska besittningar och med dem sina rikaste inkomstkällor.

1635

Genom Frankrikes inträdande i det tyska kriget skiftade detta småningom karaktär. Frankrike var ju ett katolskt rike och hade ingen anledning att bekämpa de tyska katolikerna för deras övergrepp mot protestanterna. Richelieus mål var att krossa kejsaren och hans frände den spanske konungen, vilka genom de sista framgångarna blivit hotande mäktiga; protestanternas krav voro honom likgiltiga. Från hans sida blev det alltså ett erövringskrig, och även Sverge måste nu taga som sitt främsta ögonmärke att i freden vinna ersättning för sina uppoffringar; dock uppgåvo de svenska statsmännen aldrig tanken på de tyska protestanternas säkerhet för framtiden.

Den svenska hären anfördes under de närmaste åren av *Johan Banér* och efter hans död av *Lennart Torstensson.* Under mycket svåra förhållanden, med tygellösa hopar av värvat främmande folk och omgiven av övermäktiga fiender lyckades Banér genom djärva

rörelser och lysande vapenbragder (*slaget vid Wittstock* 1636) först hålla sig kvar i Pommern och sedan åter öppna väg till det inre Tyskland. Torstensson fortsatte i hans fotspår och riktade det ena anfallet efter det andra mot kejsaren, i det han inträngde långt i dennes arvländer. Som samtidigt fransmännen jämväl voro segerrika, först under Bernhard av Weimar, senare under *Turenne* och *Condé*, började kejsar *Ferdinand III* inse nödvändigheten att sluta fred och så skona de härjade tyska länderna för fortsatta hemsökelser. Dessa fredsplaner bidrogo emellertid att framkalla ett nytt krig, mellan Sverge och Danmark.

Danska kriget. Brömsebrofreden. Den avundsamhet, som Kristian IV i Ulvsbäck visat Gustav Adolf, stegrades efter dennes glänsande framgångar, och upprepade gånger under krigsåren skönjde man i Sverge den danske konungens fientliga sinnelag. När nu den allmänna fredsunderhandlingen skulle börja, ville han uppträda som medlare. Axel Oxenstjerna, som var fylld av gamla tiders ovilja mot den danske grannen, anade häri med rätta ett listigt försök att vid freden motarbeta Sverges intressen och föredrog då att ha Danmark till öppen fiende; så skulle åtminstone dess medling förhindras. Tillfället att anfalla Danmark var gynnsamt, ty dess försvarsväsende till lands var förfallet, och då Kristian IV sökt förbättra sina inkomster genom att omåttligt stegra Öresundstullen, hade han retat de på sjön mäktiga *nederländarna* mot sig. För dem var Östersjöhandeln särdeles viktig, och de ville ej låta väldet öfver sunden endast ligga i Danmarks våld. När svenskarna, som jämväl trots Knäredfreden trakasserades av Kristians tullnärer, nu gjorde sig till förkämpar för seglatsens frihet, vunno de nederländarnas vänskap. Denna stärktes genom Louis De Geers inflytande. Själv utrustade De Geer senare å svenska regeringens vägnar en örlogseskader i Holland för att förstärka den svenska flottan.

1643 År 1643 överfölls sålunda det oförberedda Danmark från flera håll. Torstensson inbröt söderifrån i Holstein och tog utan svårighet hela Jutland, Gustav Horn inföll i Skåne, och flottan skulle överföra trupperna till öarna. Den nära sjuttioårige kung Kristian kunde emellertid tack vare sin utmärkta sjömakt i någon mån korsa dessa planer. Han kastade sig nämligen emellan den svenska flottan och den holländska eskadern, tvang den senare att åter-

Fig. 103 Lennart Torstensson.
Efter samtida kopparstick. — Småsköldarna visa platser från Torstenssons vapenbragder till vänster Meissen och Olmütz, till höger Görlitz och Leipzig.

vända och hindrade den förra att verkställa transporten till öarna. Snart måste Torstensson återvända till kriget i Tyskland, och därmed var den största faran för Danmark över. Småningom blevo visserligen svenskarna herrar även till sjöss, men de mäktade nu ej utföra sin ursprungliga avsikt. Deras framgångar tvungo dock Kristian till den dyrköpta *freden i Brömsebro* (på gränsen mellan 1645 Småland och Blekinge) 1645. Där förnyade han i högtidlig form förbindelsen om Sverges och dess besittningars tullfrihet i Öresund samt avträdde *Jämtland* och *Härjedalen, Gottland* och *Ösel*

ävensom för en tid av trettio år *Halland.* Samtidigt måste Kristian bevilja nederländarna betydande tullnedsättningar. — Det korta kriget hade tydligt nog visat, vilken förändring i de nordiska rikenas maktställning som inträffat sedan Knäredfreden.

Trettioåriga krigets slut. Efter det danska fälttåget vände Torstensson åter sina vapen mot Tyskland. Han tvang kurfursten av Sachsen att upphöra med fientligheterna och trängde segerrik (*slaget vid Jankau* 1645) ända fram till kejsarstaden Wien. När han på grund av sjuklighet nedlade befälet, fullföljdes fram-

Fig. 104. Från en resa under trettioåriga kriget.
Efter samtida bild.

gångarna av hans lärjungar och efterträdare *Karl Gustav Wrangel* och senare pfalzgreven *Karl Gustav,* son av Gustav Adolfs syster Katarina och pfalzgreven Johan Kasimir. Svenskarnas och fransmännens segrar framtvungo omsider freden.

Fredsförberedelserna hade redan pågått under fem år i städerna *Osnabrück* och *Münster** (i Westfalen), då äntligen den *Westfaliska freden* undertecknades, den 14 oktober 1648. Där tillförsäkrades först och främst åt de tyska protestanterna full religiös och politisk likställighet med katolikerna. Båda de segrande makterna hemförde betydande vinster: Frankrike förvärvade om-

14 okt. 1648

* Man måste underhandla på båda dessa orter, därför att de svenska sändebuden — rikskanslerens son *Johan Oxenstjerna* och *Johan Adler Salvius* — och de franska ömsesidigt ej kunde giva varandra något företräde i rang.

råden vid Rhen (Elsass), Sverge (jfr kartan fig. 109) erhöll *Vor-Pommern,* en remsa av *Hinter-Pommern* längs Oder samt de *pommerska öarna,* vidare *Wismar* med område, slutligen de mellan Elbe och Weser belägna biskopsdömena *Bremen* och *Verden* (däri ej den fria riksstaden Bremen); för att tillfredsställa Sverges besoldade

Fig. 105. Sal på Tidö slott

trupper gavs en summa av fem millioner riksdaler. Kurfursten av Brandenburg, som efter Pommerns siste hertig ägde arvsanspråk på detta land, erhöll för avträdelsen till Sverge så rika ersättningar i tyska biskopsdömen, att han framgent blev Nord-Tysklands mäktigaste furste. Sverge och Frankrike skulle som garanter för freden övervaka, att dess bestämmelser obrottsligen efterlevdes.

Högadelns välde i Sverge. Med lysande segerrykte och betydligt förstorat område gick Sverge ut ur det trettioåriga kriget och därmed förbundna andra fejder. Samma folk, som ännu vid 1611 i sitt eget land med nöd kämpat för sin självständighet, såg nu — icke fyrtio år senare — alla sina fiender besegrade, sin egen säkerhet tryggad och sitt väldes gränser dragna långt på andra sidan om Östersjön. Till denna höjd hade riket lyfts genom snillrika statsmäns och fältherrars arbete men ock genom hela folkets endräktiga ansträngningar och offer. Nu stod Sverge vid en vändpunkt. De nyvunna länderna på andra sidan Östersjön inneslöto en främmande - mest tysk — befolkning, som till antal fullt mätte sig med huvudlandets svenska. Och förvärvet av dessa länder bragte nya grannar med främmande intressen, som kunde hota Sverges. Skulle det fåtaliga svenska folket vara i stånd att genom fredligt odlingsarbete sammansmälta sitt nya väldes olikartade beståndsdelar till ett enhetligt rike? Eller skulle det på grund av de förvärvade krigsvanornas makt begagna sig av granntvisterna för att genom nya fejder yttermera vidga sina gränser? Sverges eget inre tillstånd avgjorde det närmaste valet mellan dessa olika vägar.

Krigsåren hade för Sverige medfört ett *högadligt välde*. Det var ju frälsemän, som beklädde de viktigare posterna inom den fredliga förvaltningen, inom diplomatin och i krigshären (jfr Gustav Adolfs adelsprivilegier, ovan sid. 178). Det var också frälsemän, som vid kronans behov av penningar försträckte sådana mot säkra panter eller förmånliga köpeavtal. Inom adeln åter var det egentligen de gamla, av ålder i riksrådet brukade och på jordagods rika släkterna, som togo ledningen. Flertalet av riksförmyndarna, av riksrådets medlemmar och av de kommenderande generalerna tillhörde sådana släkter, fastän också åtskilliga av meniga frälset, såsom Lennart Torstensson, eller rent av ofrälse födda, t. ex. Johan Skytte och Johan Adler Salvius, genom egen lysande förtjänst nådde till liknande värdigheter. Dessa högadliga herrars politiska erfarenhet och ådagalagda förtjänster gåvo dem ett anseende och inflytande, vartill under drottningens minderårighet ingen motvikt fanns. Även sedan *drottning Kristina* 1644 såsom myndig *själv övertagit regeringen,* böjde hon sig till en tid gärna för Axel Oxenstjernas och hans vänners erfarna råd. Senare försökte hon visser-

1644—1654

ligen göra sig oberoende av den myndige rikskansleren, men då hon i stället lyssnade till personliga gunstlingar som den unge och glänsande *Magnus Gabriel De la Gardie,** rubbades ej högadelns inflytande. Kristina ökade det tvärtom därigenom, att hon med slösande hand till rikets trogna tjänare och till sina egna favoriter utdelade greve- och friherrevärdigheter med ty åtföljande grev- och friherreskap samt förläningar av gods och kronoräntor.

Under det tyska kriget hade svenska grevar och friherrar för att hävda sitt och sitt fosterlands anseende uppträtt med anspråk
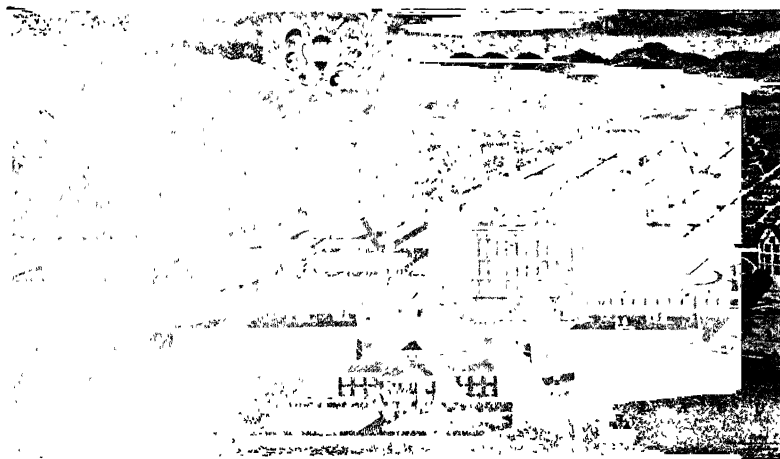
Fig. 106. Skokloster.
Plan i Erik Dahlbergs stora verk *Svecia antiqua et hodierna.*

att vara de tyska furstarnas vederlikar. De höga anspråken medförde dyra levnadsvanor, och i hemlandet undanträngdes nu forna tiders enkla seder snabbt av utifrån lånad prakt. De mäktiga stormännen prydde sina gårdar med ståtliga slott, såsom Axel Oxenstjernas Tidö (fig. 105), Per Brahes Visingsborg, Karl Gustav Wrangels Skokloster (fig. 106), Magnus Gabriel De la Gardies Läckö o. a. Särskilt växte sådana slott talrikt upp i Mälarlandskapen, ty när riksråden numera en stor del av året måste vistas i Stockholm, sökte de i dess närhet förskaffa sig värdiga lantgods.

* Son av riksmarsken *Jakob Pontusson* och Gustav II Adolfs ungdomsälskade *Ebba Brahe.*
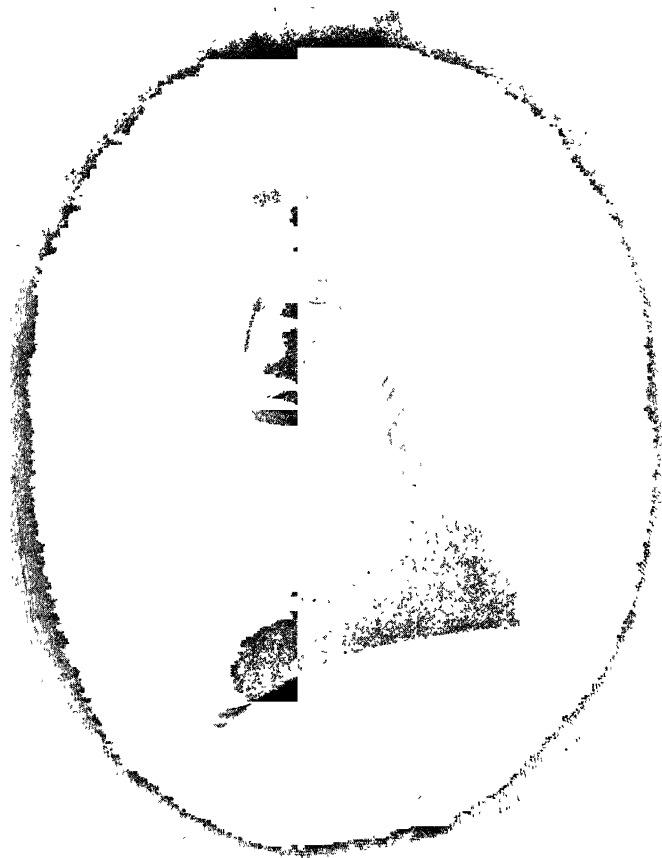
Fig. 107. Drottning Kristina.
Efter samtida målning (Abraham Wuchters) å Uppsala universitet.

För rikets jordbruk fingo de stora adelsgodsen en viss betydelse som mönstergårdar, men för allmogens ställning i det hela var denna frälsets starka utveckling ogynnsam. Fria bönder i bortförlänta områden skulle nu betala sin kronoskatt till förläningens innehavare och betraktades ofta av denne som likställda med hans egna arrendatorer; därigenom riskerade de att mista besittningsrätten till sina gårdar. Under svåra år hände det, att bönder, som ännu skattade direkt till kronan, bådo någon mäktig adelsman i

grannskapet försträcka deras kronoskatt, men så råkade de i tungt beroende av honom. Så höllo de svenska bönderna på att nedsjunka till adelstjänare, som förhållandet av ålder var i Danmark och i de nyförvärvade tyska landskapen.

Kronans penningenöd. Samtidigt hotades rikets statshushållning med ruin. Genom förpantningar, frälseköp och drottning Kristinas stora förläningar hade adelns besittningar så ökats, att omkring hälften av landets jord var i dess händer och skattade föga eller intet till kronan. År 1655 beräknades, att den fasta kronoskatten (kronoräntan) från hela riket årligen borde utgöra omkring 2,160,000 daler silvermynt; därav bortgingo emellertid 730,000 d. sm., som förlänats eller skänkts, och 300,000, som sålts eller förpantats, vadan föga mer än hälften av räntan inflöt till kronan. De behållna inkomsterna förslogo ej för styrelsens dagliga behov, och då återstodo endast två utvägar: antingen att för tillfället alltjämt skaffa penningar genom försäljning av gods och kronoräntor samt löna tjänster medelst nya förläningar — så länge ännu något fanns kvar att sälja och bortskänka — eller ock genom en *reduktion* återtaga från adeln kronans avhända domäner och inkomster. Den senare utvägen var våldsam men den enda, som kunde råda bot för penningenöden. Kristinas skarpa förstånd sade henne, att den måste beträdas, men hennes nyckfulla, oroliga sinne ryggade tillbaka för ett så allvarsamt och besvärligt arbete. Så föredrog hon att fortsätta sin slösande hushållning och överlät de tunga omsorgerna om framtiden åt andra.

Högadelns ledande män kunde icke förbise ställningens allvar eller förneka, att reduktionen, som vid *riksdagarna 1644* och *1650* med stigande iver påyrkades av de ofrälse stånden, allt mer blev en nödvändighet. Men minnena från det stora kriget angåvo en annan utväg ur svårigheterna. Sverge ägde ju kvar en förträfflig krigshär med utmärkta generaler samt en god flotta. Om man nyttjade grannarnas svaghet och inre tvister till att föra en krigisk politik, kunde på utländsk mark nya vinster göras, som gåvo kronan ersättning för de inre förlusterna. Särskilt de yngre adelsmännen, som ej hade tillräcklig erfarenhet av de långa krigsårens mödor, voro krigiskt sinnade, och deras önskningar delades i viss mån av den monark, som snart efter den regeringströtta Kristina skulle bestiga Sverges tron.

Kristinas tronavsägelse. Den vackraste sidan hos Kristina var hennes intresse för vetenskap och skön konst, ett drag, ärvt från fadern. "Hon vet allt, har sett allt, har läst allt", yttrades om henne. Under kriget hade rika samlingar av dyrbara konstverk, värdefulla böcker och sällsynta handskrifter som byte kommit till Sverge,* och genom inköp från skilda håll ökade drottningen ytterligare dessa skatter. Hon kallade lärde män till sitt hov för att genom dem öka sitt vetande: den berömde franske filosofen *Cartesius* (Des Cartes) kom på hennes maning till Stockholm, och under hennes beskydd började den mångfrestande *Georg Stjernhjelm* vinna rykte både som kännare av vårt gamla språk och våra fornminnen samt som vår förste konstlärde skald. Den skarpsinnige *Johan Stjernhöök* började studiet av Sverges urgamla lagar och hänvisade till dessa såsom den grundval, på vilken en reform av rättsväsendet måste byggas. Tysken *Chemnitz* skrev nu på Oxenstjernas uppdrag sin utförliga historia om svenskarnas krig i Tyskland.

Men Kristinas förfinade bildning gjorde henne med åren främmande för svenskarna, vilkas numera lysande yttre vanor ej kunde dölja en betydlig sedernas råhet. Så kunde hon till en främmande minister yttra om sin rikskansler: "han är nykter, så vida man kan tala om nykterhet hos ett folk, där den dygden är nästan okänd". Hon längtade att i konstens och vetenskapens hemort, Rom, få ostört ägna sig åt sina käraste sysselsättningar, och statshushållningens växande svårigheter eggade henne att snarast möjligt göra sig kvitt regeringsbördan. Därtill var hon i religiöst hänseende rätt likgiltig men fick med åren en viss förkärlek för katolicismen. Sedan hon förut förmått rådet och ständerna att erkänna hennes kusin pfalzgreven Karl Gustav som tronföljare, avsade hon sig på *riksdagen i Uppsala* d. 6 juni 1654 sin krona. Hon lämnade hemlandet omedelbart, övergick inom kort till katolicismen samt slog sig ned i Rom, där hon, omgiven av sina från Sverge medförda konstsamlingar, idkade lärda studier. Hennes oroliga

1654

---

* Särskilt vanns rikt byte, när den i svensk tjänst stående tyske generalen *Hans Kristoffer von Königsmark* år 1648 genom en djärv kupp tog "lilla sidan" av Prag (de rikas stadsdel därstädes). Där togs bl. a. det kejserliga konstkabinettets målningar samt den märkliga gotiska handskrift, *Ulfilas bibel*, som ännu utgör Uppsala universitetsbiblioteks största sällsynthet.

ärelystnad drev henne emellertid att även där syssla med politik, och utan framgång sökte hon senare återvinna Sverges krona. Efter en av grämelse fylld ålderdom dog hon i Rom år 1689.

1654–1660 **Fjärdepartsräfsten.** Sverges nye konung, *Karl X Gustav,* hade under sin tid som kommenderande general i Tyskland vunnit erfarenhet av krig och diplomati, hans håg var krigisk, och han motsvarade sålunda de djärva böjelserna hos en stor del av adeln. Men han hade också från sin fader ärvt ett skarpt praktiskt förstånd och insåg därför, att han nu i främsta rummet måste ägna omtanke åt statens förfallna hushållning. Mellan hans familj och den stolta högadeln rådde av gammalt ej något gott förhållande, och även detta torde gjort honom böjd att något minska stormännens makt. I alla rådslag förstod Karl Gustav att göra sin kraftiga vilja gällande, helst som ingen svensk statsman kunde i omdöme och världserfarenhet tävla med honom, sedan Axel Oxenstjerna år 1654 avlidit. Sålunda genomdrev han på *riksdagen 1655* beslut om *en lindrig reduktion:* alla förläningar och skänker inom "omistande orter" (d. v. s. områden, vilkas inkomster varit anslagna till hovets, krigsmaktens och bergverkens underhåll) skulle återgå till kronan; vidare skulle adeln återlämna fjärdedelen av alla gods och inkomster, som den erhållit i förläning eller gåva av kronan sedan Gustav Adolfs död *(fjärdepartsräfsten).* För beslutets genomförande skapade konungen ett *reduktionskollegium,* som under den energiske *Herman Flemings* ledning snart bragte betydande inkomster åter till kronan. Räfsten blev dock ej nu fullbordad. Hur lindrigt än beslutet blivit, var det många adelsmän till förtret, och när Karl Gustav, upptagen av sina krig, ej

1655

Fig. 108. Karl X Gustav.
Efter samtida kopparstick.

kunde stödja reduktionskollegiet i dess arbete, avstannade detta småningom för den närmaste tiden.

Karl Gustavs polska krig. Under *Johan Kasimir,* Sigismunds yngste son, hemsöktes Polen av de fruktansvärda *kosackupproren.* Kosackerna, ett av allehanda äventyrare uppkommet ryttarfolk, som bebodde de bördiga slätterna kring Dnjepr *(Ukraina),* hade förut erkänt Polens överhöghet men ville nu bliva självständiga. Deras uppror, som omsider slutade med, att de gåvo sig under ryske tsaren, hade ännu ej haft framgång, men genom häftiga strider och vilda härjningar föröddes Polens krafter. Dessutom kämpade inom riket adelspartier med varandra, och de svagare tvekade ej att söka utländska makters stöd. Det såg ut, som skulle stora delar av Polen tillfalla de landgiriga grannarna Brandenburg och Ryssland. Härigenom skulle deras makt ökas, vilket måste innebära våda för Sverge. Samtidigt spejade Danmark efter tillfälle att taga hämnd för sista kriget, och det vann nu samförstånd med Nederländerna, som i Sverges växande makt såg en fara för Östersjöhandeln. Karl Gustav, som med vaket öga följde alla politikens intriger, beslöt att snabbt ingripa i det upplösta Polen för att tillförsäkra Sverge en betydande andel av detta land samt om möjligt injaga respekt hos de opålitliga grannarna. Redan hade från Polen kommit uppmaningar till honom att understödja ett av partierna. De polska Vasarnas aldrig eftergivna anspråk på Sverges krona gåvo honom en yttre förevändning för kriget.

Sålunda inbröt Karl Gustav år 1655 med sin här från Pommern i västra Polen. En del polacker slöto sig till honom, Johan Kasimir måste fly, och svenskarna trängde segrande ända in i Galizien. Karl Gustav stod som landets herre, han tvang kurfurst *Fredrik Vilhelm* av Brandenburg (*den store kurfursten),* som var Ost-Preussens hertig (jfr ovan sid. 147), att taga detta land som län av Sverge, och han hade för avsikt att med sitt rike införliva betydande delar av Polen; så skulle Sverges välde över Östersjön på denna kant fullbordas. Men planerna korsades. Först utbröt bland polackerna en nationell resning mot det svenska förtrycket. Johan Kasimir, som vunnit löfte om tyske kejsarens understöd, återkom, och de fåtaliga svenskarna råkade i allvarlig fara. Karl Gustav drog då Fredrik Vilhelm av Brandenburg på sin sida samt

1655

lyckades med hans hjälp i *tredagars-slaget vid Warschau* 1656 besegra den överlägsna men sammanrafsade polska hären. Den lysande segern blev dock av ringa betydelse, ty Fredrik Vilhelm,
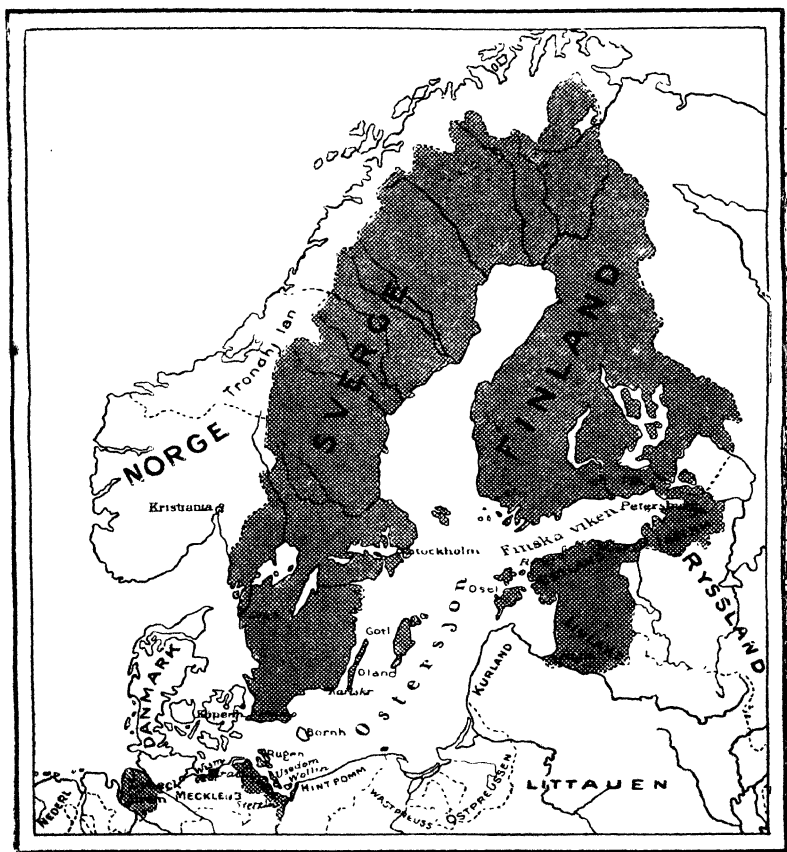
Fig. 109. Sverges Östersjövälde.

som nu av Karl Gustav fått sitt obegränsade herravälde (*suveränitet)* över Ost-Preussen erkänt, ville ej genom nytt understöd åter göra den farlige svenske konungen för mäktig i Polen. Samtidigt kommo kejserliga trupper Johan Kasimir till hjälp. Det polska kriget hotade att bliva längre och besvärligare, än Karl Gustav beräknat. Då kom underrättelse, att även Danmark förklarat krig.

Tåget över Bälten. Freden i Roskilde. År 1648 hade Kristian IV slutat sin långa regering och hans son *Fredrik III* (1648—1670) på grund av val uppstigit på Danmarks tron. Riksrådet begagnade tillfället att avtvinga honom en *handfästning*, som skulle trygga adelsväldet från Kristian IV:s sista tid: konungen måste vid utnämning av nya riksråd hålla sig till av adeln uppgjorda förslag, och i alla viktigare frågor blev han beroende av riksrådets mening. Så övermäktig var adeln, att dess främste man rikshovmästaren *Korfits Ulfeld* nästan tävlade med konungen i anseende och yttre glans. Men Fredrik III var icke sinnad att nöja sig härmed. Han ställde de båda "kungamågarna" Ulfeld och Hannibal Sehested (ovan s. 198) till rätta för deras egenmäktiga förvaltning; den stolte Ulfeld harmades häröver och flydde till Sverge, där han eggade Kristina och sedan Karl Gustav till fiendskap mot Danmark. Att den lysande rikshovmästaren sålunda blivit landsförrädare, skadade adelns anseende. När därpå Karl Gustavs svårigheter i Polen blevo kända, hoppades Fredrik III genom ett lyckligt krig kunna återtaga det i Brömsebrofreden förlorade och yttermera stärka sin ställning. Så slöt han sig år 1657 till Sverges fiender. 1657

Under adelsväldet hade Danmarks krigsmakt alltmera förfallit. Fredrik III var ej okunnig därom, men han beräknade få tid till rustningar, då polska kriget väl borde sysselsätta svenskarna tillsvidare. Karl Gustav åter såg i Danmarks angrepp en anledning att med heder draga sig ur det ofruktbara polska kriget. Han kvarlämnade besättningar i några preussiska städer för att ej släppa landet helt ur sina händer, men med huvudhären — i allt blott 8,000 man — drog han i ilmarscher genom Tyskland mot Holstein. Liksom förut Torstensson fann han Jutland utan dugligt försvar. Den till antalet talrikare danska hären förmådde intet mot Karl Gustav, hans skickliga officerare och hans härdade veteraner, utan kastade sig till stor del in i fästningen Fredriksodde. Men denna togs med storm av Karl Gustav Wrangel.

Snart riskerade Karl Gustav dock allvarligt att instängas på halvön. Även kurfurst Fredrik Vilhelm hade nu övergått till fienden, sedan intet mer syntes vara att vinna av Sverge, och hans, kejsarens samt Polens trupper nalkades till Danmarks hjälp. Nederländarna, som fruktade för Sverges övervälde på Östersjön, redde

sig att understödja konung Fredrik med en flotta: så kunde Karl Gustav och hans här alldeles avskäras från hemlandet. För Danmark hängde nu allt på tillräckligt långt uppskov, så att dessa hotande förberedelser hunno bli färdiga. Då inträffade i januari 1658 en sällsynt skarp köld, så att Bälten tillfröso. Med snabb djärvhet grep Karl Gustav den enastående men farliga möjligheten att på isen föra sin här in i hjärtat av Danmark. Han övergick först *Lilla Bält* och därpå, med den skicklige ingenjörofficeren *Erik Dahlberg* som vägvisare, *Stora Bält* från Fyn över Langeland, Låland och Falster till Själland. Köpenhamn låg värnlöst, och Fredrik III hade ingen annan utväg än att söka fred på vad villkor som helst. Genom *freden i Roskilde* den 26 februari 1658 avträdde den danske konungen till Sverge *Skåne, Blekinge, Halland, Bohuslän, Trondhjems län* samt *Bornholm.* För att hindra nederländarnas inblandning i de nordiska angelägenheterna avtvang Karl Gustav honom även en förbindelse, att han gemensamt med Sverges konung skulle utestänga fientliga flottor från Östersjön. Ännu en dryg eftergift måste Fredrik III något senare göra, då han erkände *hertigen av Holstein-Gottorp,* Karl Gustavs svärfar, fri från Danmarks länshöghet (suverän).

5 febr. 1658

Karl Gustavs överfall på Danmark. Karl Gustav ansåg nu Danmark vara så försvagat, att han kunde hålla det i beroende av sig. Han ville därpå fullborda Sverges välde över Östersjön genom att bekämpa den opålitlige kurfursten av Brandenburg. Det kunde emellertid förutses, att nederländarna av omtanke om sin Baltiska handel skulle motarbeta dessa avsikter och komma Fredrik Vilhelm till hjälp. Karl Gustav krävde för sådant fall, att Roskildefredens punkt om fientliga flottor skulle tillämpas, men Fredrik III gjorde svårigheter. Svenskarna misstänkte då, att han i hemlighet ville hjälpa deras fiender; i själva verket betraktade man också i Danmark den slutna freden blott som en vapenvila. Karl Gustav, som redan befann sig i Tyskland, beslöt därför plötsligen att först genom ett snabbt streck helt och hållet krossa Danmark. Från Kiel överförde han på flottan sina trupper till Själland, i augusti 1658, med avsikt att taga Köpenhamn.

Den överhängande faran sporrade konung Fredrik och Köpenhamns invånare till yttersta motstånd; de kände sanningen i en svensk underhandlares bistra ord: "nu står Danmarks undergång

för dörren". Uppoffrande arbetade alla på att stärka de förfallna fästningsverken, ty om staden blott någon tid höll sig, hoppades man få undsättning från Nederländerna. Hoppet sveks icke. Då Karl Gustav mot sin vana ett ögonblick tvekade och ej genast ville äventyra en stormning, bragtes befästningarna i skäligt stånd. Snart kom en stor nederländsk flotta till Öresund, bröt sig där

Fig. 110. Från Köpenhamns belägring 1658.
Efter samtida kopparstick.

under sällsynt häftig strid genom den svenska, som sökte spärra farvattnet, och nådde fram till Köpenhamn, i rättan tid att rädda den av hungersnöd hotade staden. Detta oaktat befäste Karl Gustav sin ställning på Själland och öarna, så att öster om Lilla Bält snart endast Köpenhamn stod honom emot. Men när han en februarinatt 1659 lät storma Köpenhamn, blevo hans trupper med stor förlust tillbakaslagna. Inom kort trängde brandenburgska, polska och kejserliga trupper bort svenskarna från Jutland och

även från Fyn; i de nyvunna danska landskapen skedde resningar, och Pommern hotades. I detta kritiska läge bortrycktes Karl 1660 Gustav av döden, februari 1660. Den tillförordnade regering, som nu inträdde i Sverge, skyndade att under Frankrikes medling ända kriget. Med Polen, kejsaren och Brandenburg slöts *fred i Oliva* (ett kloster nära Danzig) 1660: Sverge erhöll definitivt *Livland,* och Johan Kasimir avstod sina anspråk på svenska kronan. Det danska kriget avslutades samma år genom *freden i Köpenhamn,* då Sverge avstod *Trondhjems län* och *Bornholm* men behöll övriga vinster från förra freden.

Fig. 111. Fredrik III.
Efter samtida målning.

Det danska adelsväldets fall. Fredrik III:s och köpenhamnarnas käcka mod och offervillighet hade räddat Danmark, då rikets fria tillvaro stod på spel. Denna konungens personliga förtjänst om fäderneslandet bragte hans oförsiktiga krigsförklaring mot Sverge i glömska, och skulden för olyckorna kastades uteslutande på det adelsvälde, som förut vanskött rikets intressen. Av denna gynnsamma opinion begagnade sig Fredrik för att göra slut på de besvärliga inskränkningarna i 1660 konungamakten. På hösten 1660 sammankom ett *ständermöte i Köpenhamn;* där skulle adel, präster och borgare råda bot för statens penningenöd, så att riket åter kunde repa sig. Prästerna, ledda av Själlands biskop *Hans Svane,* och borgarna med *Hans Nansen,* borgmästare i Köpenhamn, i spetsen delade hovets ovilja mot den övermodiga och egoistiska adeln. Då denna var kortsynt nog att ej vilja avstå från sin skattefrihet, gav den själv sina motståndare vapen i händerna. Köpenhamn sattes i belägringstillstånd, vakterna fördubblades och ingen fick lämna staden, detta för att

ej adelsmännen genom sin avresa skulle spränga mötet. Präster och borgare föreslogo, att man skulle överlämna åt konungen och hans ätt arvsrätt till kronan, vartill riksrådet och adeln nödgades samtycka. Därpå upphävdes konung Fredriks handfästning, och man överlät åt konungen att själv bestämma om rikets författning. Sedan ständermötet upplösts, utfärdade också Fredrik III i januari 1661 en *arv- och suveränitetsakt,* vilken ständerna kring hela riket förmåddes underskriva. Genom denna akt uppdrogs styrelsen med obegränsad myndighet åt konungen, adelsväldet var störtat, och en *absolut kungamakt* hade övertagit ledningen och ansvaret. Sin avslutning fick det danska enväldet genom den år 1665 fullbordade *Kongeloven,* som till stor del utarbetats av den senare så berömde *Peder Griffenfeld.*

Danmark skulle snart under enväldet gå en ny kraftsamling till mötes. Det var därför att förutse, att uppgörelsen med Sverge av år 1660 icke skulle betyda varaktig fred. I själva verket kom också tävlingskampen mellan Sverge och Danmark att bli avgörande för Nordens öden under de närmast följande sextio åren.
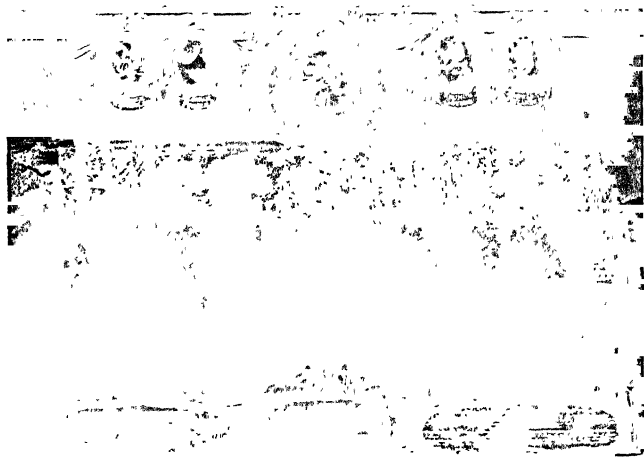
Fig. 112. Karl X Gustavs likfärd.

Detalj ur samtida kopparstick efter tavla av Erik Dahlberg. Överst svenska riksvapnet, omgivet av Wendens och Svealands, Götalands och Finlands sköldar.

VIKTIGASTE DATA:

Sverge:	*Danmark-Norge:*	*Övriga Europa:*
1599—1611. Karl IX.		1605. "Oredans tid" i Ryssland börjar.
1604. Riksdag i Norrköping: arvförening och beslut om förläningar.		
1611—13. Kalmarkriget.		1608 och 1609. Evangeliska unionen, katolska ligan.
1611—32. Gustav II Adolf.		1613. Mikael Romanov Rysslands tsar.
1617. Fred i Stolbova. Adelsprivilegier. Riksdagsordning.		
1621. Riga erövras.	1624. Kristiania anlägges.	1618. Trettioåriga kriget börjar.
1626. Riddarhusordning.		
1628. Undsättning till Stralsund.	1626—29. Kristian IV:s "kejsarkrig".	1624—42. Richelieu härskande i Frankrike.
		1629. Restitutionsediktet.
1629. Fördrag i Altmark.		
1630. Gustav Adolf övergår till Tyskland.		
1631. Slaget vid Breitenfeld.		
1632—54. Kristina. 1632—44. Förmyndarstyrelse.		
1634. Slaget vid Nördlingen. Regeringsform.		1635. Fred i Prag. Frankrike deltager i tyska kriget.
1645. Fred i Brömsebro.	1643—45. "Torstenssonskriget".	1640. Strid mellan Englands konung och parlament utbryter.
1648. Westfaliska freden.		1648. Westfaliska freden.
1654—60. Karl X Gustav.	1648—70. Fredrik III.	1651. Englands navigationsakt.
1655. Reduktionsbeslut. Krig med Polen.	1657—60. Krig med Sverge.	1653—58. Oliver Cromwell lordprotektor av England.
1658. Fred i Roskilde.		
1660. Freder i Köpenhamn och Oliva.	1660. Enväldet genomfores.	1659. Den pyreneiska freden.

LITTERATUR:

M. Weibull, Gustaf II Adolf; *E. Hildebrand,* Kristina; *L. Weibull,* Karl X Gustaf (utgöra tillsammans del 5 av Sverges historia intill tjugonde seklet). Sthlm 1906
Harald Hjärne, Gustaf Adolf. Sthlm 1901.
C. Hallendorff, Sveriges omdaning under sextonhundratalet. Sthlm 1905.
Ellen Fries, Teckningar ur svenska adelns familjelif. Sthlm 1901.
Tal och skrifter av konung Gustav II Adolf. Ett urval av *C. Hallendorff.* Sthlm 1915.
Cl. Annerstedt, Om samhällsklasser och lefnadssätt under förra hälften af 1600-talet, Sthlm 1896.

FOLKUNGAÄTTEN OCH UNIONSKONUNGARNA.

- **FOLKE**, levde omkr. 1100, g. m. Knut den heliges dotter Ingegard.
  - **BIRGER BROSA, JARL**, † 1202, (Från en sondotter till honom anses Blå-släkten härstamma.)
  - **MAGNUS MINNISKIOLD** till Bjälbo, g. m. Ingrid Ylva.
    - **ESKIL**, lagman i Västergötland. (Bland hans ättlingar på kvinnolinjen räknas marsken Torgils Knutsson.)
    - **KARL**, biskop i Linköping, † 1220.
    - **BENKT**, biskop i Linköping, † 1237.
    - **BIRGER JARL**, † 1266, g. m. 1. Ingeborg, konung Erik Knutssons dotter; 2. Mechtild, änka efter konung Abel av Danmark.
      - 1. **VALDEMAR**, † 1303, g. m. Sofia, dotter av Erik Plogpenning.
        - **ERIK**, † 1330.
      - 1. **MAGNUS LADULÅS**, † 1290, g. m. Helvig av Holstein.
        - **BIRGER**, † 1321, g. m. Märta, dotter av Erik Klipping.
          - **MAGNUS**, † 1320.
        - **ERIK**, hertig, † 1318, g. m. Ingeborg, dotter av konung Håkan V av Norge.
          - **MAGNUS**, † 1374, g. m. Blanche av Namur.
            - **ERIK**, † 1359, g. m. Beatrix av Brandenburg.
            - **HÅKAN**, † 1380, g. m. Margareta av Danmark, † 1412.
              - **OLOV**, † 1387.
          - **EUFEMIA**, g. m. Albrekt av Mecklenburg.
            - **HENRIK**, hertig av Mecklenburg, g. m. Ingeborg av Danmark.
              - **MARIA**, g. m. Vratislav, hertig av Pommern.
                - **ERIK**, † 1459, g. m. Filippa av England.
                - **KATARINA**, g. m. pfalzgreven Johan av Baiern.
                  - **KRISTOFFER**, † 1448, g. m. Dorotea av Brandenburg, omgift med Kristiern I.
            - **ALBREKT**, † 1412.
            - **INGEBORG**, g. m. Henrik, greve av Holstein.
              - **GERHARD**, greve av Holstein.
                - **HEDVIG**, g. m. Dietrich greve av Oldenburg.
                  - **KRISTIERN I**, † 1481, g. m. Dorotea av Brandenburg, änka efter konung Kristoffer,
        - **VALDEMAR**, hertig, † 1318.
      - 1. **ERIK**, hertig, † 1275.
      - 1. **BENKT**, biskop i Linköping, † 1291.

BILAGA.

GUSTAV II ADOLFS FÖRSLAG TILL RIKSDAGS-ORDNING.

Ordning som hållas skall uti Riksens Ständers möter och sammankompster, så ock uti omröstande på Rikzdagen

gjord i Örebro den 24. Januarii, Anno 1617.

Först, när Rikzdagen skall begynnas, att då Ständerne samblas uti Rikzsalen, och där tillordnas Konungen, Arvfursterne, Rikzens Råd och så vart Stand; sedan uti vart Stånd var person sitt säten i så motto: att Kongl. M:tz Kongl. stol sätties mitt främpst i Rikzsalen, sedan Hans Furstel. Nåde, Hertig Carl Philipp sluter Hans Kongl. M:ts högre sida, och H. F. Nåde Hertig Johan vänstre sidan. Därnäst ved långväggarne sittia på högre sidan de fem Rikzens höge Ämbeten, Drotzet, Marsk, Amiral, Cantzler och Skattemästare; på vänstre sidan vid långväggen de andre av Rikzens Råd. Sedan följe på visse förordnade bänker, på högra sidan Ridderskapet och Adelen, hos vilke H. K. M:t aktar hålla den ordning, att Greverne have främpste stället, därnäst Friherrerne, var efter som de äro komne i Ståndet til, dock icke flere än en av var släkt, och den som Greveskapet eller Friherreskapet av Cronan haver, där med han sitt stånd kan uppehålla, med mindre han uti Rådet är, på vilket fall den äldste och skickeligeste av släkten kan hans stad intaga; där näst skole allt Ridderskapet och Adelen sittia efter deras ålder utan anseende av vad stånd eller kall de vara kunne. På vänstre sidan i Rikzsalen sittia näst Rikzens Råd Biskoparne med Prästerskapet på sine bänkner. Adelen efterfölje Krigzbefälet, Borgerskapet efterfölje Prästerskapet och Allmogen tillordnes säten mitt i salen och nederst. När nu alla Ständerne äre församblade och var haver intagit sitt säte, då skall Rikzens Råd och Adelen gå i ordning, eftersom de sittia, de nederste främpst till Kongl. M:t och då beledsaga H. K. M:t in i salen, och allt som de komma in till, var åter stanna ved sitt ställe; och sedan skall ingen efterlåtas att vara i salen, utan de som till Rikzdagen kompne äro, så ock unge av Adelen, som ännu för ungdomb skull icke kunna hava säten i salen, vilkom må efterlåtas att stanna ved dörren, på en därtill deputerat platz.

Så snart nu H. K. M:t anten själv eller genom någon annan, eftersom H. K. M:t det behagar, haver hälsat Ständerne, och gjort begynnelsen och ingången på Rikzdagen, då skall var arvfurste för sig svara H. K. M:t anten själv eller genom sine Deputerade, så ock en av Ridderskapet på sine och Krigzbefäletz

vägner, så ock Ärkie Piskopen eller en annan på sine, Borgerskapets och Allmogens vägnar göra H. K. M:t en underdånig lyckönskan och särdeles till Rikzdagens ingång, och där med överantvardas då punkterne Ständerne att berådslå. Och H. K. M:t bliver åter i sin Cammar ledsagat som förr är sagt.

Där med stige Ständerne åter tillhopa på samma ställe, och sedan vart Stånd därifrån och i sin Cammar att berådslå och överväga punkterne och sitt svar och betänkiande skrifteligen att författa. Och skola de där bliva tillstädes var i sin Cammar, och vad icke på en dag ske kan, det må då ske på två, tre eller flere. Var de ock i medlertid vele komma tillsamman, det må ske i själva Rikzsalen. När nu swaren are färdige, skola de åter samblas på samma sätt, som förr är sagt, och var tage sine säten in. Ingen fördristandes sig utan laga förfall att bliva borta anten i allmännelige sammankompster, eller i vart Stándz särdeles Rådslag. Och då ville åter Kongl. M:t komma in till dem, och där skall vart Stånd särdeles genom sine Deputerade överantvarda H. K. M:t sine svar skrifteligen, och dem sedan med skäl som dem där till bevekt hava, förklara. Först var Arvfurste anten själv eller genom sin Deputerade, vilketdera dem bäst behagar; sedan vart Stånd efter annat. Är nu Kongl. M:t med svaret tillfredz, väl och gått, är där något betänkiande uti, då replicerar H. K. M:t anten muntligen eller skrifteligen efter som sakens viktighet det kräver. Var ock någon skiljaktighet finnes emellan Ständernas resolutioner, då måge i Kongl. M:t närvaru vart Stånd genom en av de sina försvara och förfäkta sin mening. På det när skälen och argumenten äre förhörde, man då deste bättre kan hålla dem emot vart annat och besi, vilkendera bästa grunden haver, så länge att de kunna skäligen förenas, heller K. M:t tager därav det bäst är. Och menar Kongl. M:t, att var alla Propositioner så länge Rikzdagen varar på detta sättet ske, alle Deliberationes heller Rådslag således företagas, alle svar givas, och Rikzdagen således både ändas och begynnes, att då all tingh viktigare och synligare skole tillgå, och mycken betänkelig fara undvikes. Och på det all ting deste hembligare och riktigare må tillgå, då vill H. K. M:t tillordna Allmogen Edsvorne skrivare, som deras röster uptaga och ställa deras svar. Efter ock Rikzens hemblige och anlägne ärender som oftast komma uti Fiendens Händer, därigenom att var och en tager avskrift av H. K. M:z Proposition; därföre sådant att undfly, vill H. K. M:t att Ständerne icke skole taga Propositionerne med sig, utan dem var i sitt förordnade rum överläsa, berådslå och betänkia, och när de skiljas åt, lämpna dem kvar, till dess de dagen där efter komma åter tillsamman igen. Och sedan allt är beslutit, att de då åter levereras i Cantzliet igen.

Jfr *N. Edén,* Gustaf Adolfs riksdagsordning. Uppsala 1902.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING.

Korstågstiden.

Unionstiden.

* *